ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ

з богом починаєм. Отче, благослови.

Повість минулих літ Нестора, чорноризця Феодосієвого монастиря Печерського, звідки пішла Руська земля 1, і хто в ній 2 почав спершу княжити, ; як Руська земля постала.

Тож почнемо повість оцю.

Після потопу, отже, три сини Ноєві розділили Землю — Сим, Хам і Яфет 3.

І дістався схід Симові: Персіда, Бактрія і аж до Індії в довготу, а в широту ж до [города] Рінокорури, — як ото сказати, від сходу і аж до півдня,— і Сірія, і Мідія, і Євфрат-ріка, і Вавілонія, [і] Кордуена, і Ассірія, ; Месопотамія, Аравія Старіша, Елимаіс, Індія, Аравія Сильна, Колія, Коммагина, Фінікія вся.

Хамові ж дісталась південна частина: Єгипет, Ефіопія, прилегла до Індії, і друга Ефіопія, з якої витікає ріка ефіопська Червона, та, що плине на схід, [город] Фіви, Лівія, прилегла аж до Кірінії, Мармарія, Сірт, Лівія друга, Нумідія, Масурія, Маврітанія, котра є навпроти [города] Гадіра. А [з країв], що є на схід, він узяв Кілікію, Памфілію, Пісідію, Місію, Лікаонію, Фрігію, Кавалію, Лікію, Карію, Лідію, Місію другу, Троаду, Еоліду, Віфінію, Стару Фрігію. І острови також він узяв: Сардінію, Кріт, Кіпр, і ріку Гіону, яку називають Нілом.

Яфетові ж дісталась північна сторона і західна: Мідія, Албанія, Арменія Мала і Велика, Каппадокія, Пафлагонія, Галатія, Колхіда, Боспорій, Меотія, [город] Дервія, Сарматія, Тавріанія, Скіфія, Фракія, Македонія, Далматія, Молоссія, Фессалія, Локрія, Пеленія, котра й Пелопоннесом зветься, Аркадія, Іпіротія, Іллірія, Слов'яни, Ліхнітія,

Адріакія, Адріатичне море. Узяв же він і острови: Британію, Сі|цілію, Евбею, Родос, Хіос, Лесбос, Кіферу, Закінф, Кефаллінію, Ітаку, Керкіру і частину азійської4 сторони, яку називають Іонією, і ріку Тігр, що тече межи Мідією і Вавілонією. [Узяв він також краї] до Понтійського моря на північних сторонах: Дунай, Дністер і Кавкасійські гори, себто Угорські, а звідти, отже, й до самого Дніпра. [Дісталися йому] й інші ріки: Десна, Прип'ять, Двіна, Волхов. Волга, що йде на схід у частину Симову.

В Яфетовій же частині сидить русь, чудь і всякі народи: меря, мурома, весь, мордва, заволоцька чудь, перм, печера, ям, угра, литва. зимигола, корсь, летьгола 5, ліб. Ляхи ж, і прусси, і чудь сидять поблизу моря Варязького. По сьому ж морю сидять варяги: сюди, на схід,— до наділу Симового; по тому ж морю сидять вони на захід — до землі Англійської6 і до Волоської. Яфетове бо коліно й це: варяги, свеї, нормани, готи, русь, англи, галичани, волохи, римляни. німці, корляги, венедиці, фряги та інші. Вони сидять [одні коло одних] од заходу до півдня і сусідять з племенем Хамовим.

Сим же, Хам та Яфет, розділивши землю і метавши жереб, [поклали] не переступати анікому в братній уділ, і жили кожен у своїй частині.

І був [тоді] один народ. А коли намножилося людей на Землі, то намислили вони у дні Іоктана й Фалека спорудити башту до неба. І, зібравшись на містині поля Сенаар зводити башту до небес і город навколо неї Вавілон, будували вони башту сорок літ. І не була вона завершена, бо зійшов господь бог глянути на город і на башту і сказав господь: "Се народ один і мова одна". І змішав бог народи і розділив на сімдесят і на дві мови, і розсіяв [їх] по всій Землі7. По змішанні ж народів бог вітром великим розвалив башту, однак є останок її межи | Ассірією і Вавілоном; і є він у висоту [?]. а в ширину 54338 лікті. Багато літ держиться останок той.

Після того ж, як було розвалено башту і розділено народи, взяли сини Симові східні краї, а Хамові сини — південні краї; Яфетові ж сини захід узяли і північні краї. Від цих ото сімдесяти і две народів, од

племені таки Яфетового, постав народ слов'янський —так звані норики, які є слов'янами.

По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по Землі прозвалися іменами своїми, — [од того], де сіли, на котрому місці. Ті, що, прийшовши, сіли по ріці на ймення Морава, і прозвалис моравами, а другі чехами назвалися. А се — ті самі слов'яни: білі хорвати, серби і хорутани. Коли ж волохи найшли на слов'ян на дунайських, і осіли між них, і чинили їм насильство, то слов'яни ті, прийшовши, сіли на Віслі і прозвалися ляхами. А від тих ляхів [пішли одні, що] прозвалися полянами, другі ляхи [прозвалися лютичами, інші — мазовшанами, ще інші — поморянами.

Так само й ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші — деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межи Прип'яттю і Двіною і назвалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і назвалися полочанами — од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота; од сеї [річки] вони прозвалися полочанами. Слов'яни ж, [що] сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем — [словенами]; і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами.

І так розійшовся слов'янський народ, а від його [імені] й діста-логічного зв'язку з першою і перенесе— ли [свою] назву слов'янські письмена 9.

Коли ж поляни жили особно по горах сих [Київських], то була тут путь із Варягів у Греки, а із Греків [у Варяги]: по Дніпру, а у верхів'ї Дніпра — волок до [ріки] Ловоті, а по Ловоті [можна] увійти в Ільмень, озеро велике. Із цього ж озера витікає Волхов і впадає в озеро велике Нево, а устя того озера входить у море Варязьке. І по тому морю [можна] дійти до самого Риму, а од Риму прийти по тому ж морю до Цесарограда, а від Цесарограда прийти в Понт— море, у яке впадає Дніпро-ріка. Дніпро ж витікає з Оковського лісу і плине на південь, а

Двіна із того самого лісу вибігає і йде на північ, і входить у море Варязьке. Із того ж лісу витікає Волга на схід і вливається сімдесятьма гирлами в море Хвалійське. Тому-то із Русі можна йти по Волзі в Болгари і в Хваліси, і на схід дійти в уділ Симів, а по Двіні — у Варяги, а з Варягів — і до Риму, од Риму ж — і до племені Хамового. А Дніпро впадає в Понтійське море трьома гирлами; море це зовуть Руським. Побіля нього ж учив святий апостол Андрій, брат Петрів.

Як ото говорили, коли Андрій учив у Синопі і прийшов у [город] Корсунь, він довідався, що од Корсуня близько устя Дніпрове. І захотів він піти в Рим, і прибув в устя Дніпрове, і звідти рушив по Дніпру вгору, і за приреченням божим прийшов і став під горами на березі.

А на другий день, уставши, сказав він ученикам своїм, які були з ним: "Бачите ви гори сі? Так от, на сих горах возсіяє благодать божа, і буде город великий, і церков багато воздвигне бог". І зійшов він на гори сі, і благословив їх, і поставив хреста. І, поклонившись богу, він спустився з гори сеї, де опісля постав Київ, і рушив по Дніпру вгору.

І прибув він до словен, де ото нині Новгород, і, побачивши людей, тут сущих, — який їхній обичай, і як вони миються і хвощуться, — здивувався їм.

І пішов він у Варяги, і прибув у Рим, [і] повідав, скільки навчив і скільки бачив, і розказав їм: "Дивне бачив я в землі Словенській. Коли йшов я сюди, бачив бані дерев'яні. І розпалять вони їх вельми, і роздягнуться, і стануть нагими, і обіллються мителем, і візьмуть віники, і почнуть хвостатись, і [до] того себе доб'ють, що вилізуть ледве живі. А обіллються водою студеною — і тоді оживуть. І так творять вони повсякдень. Ніхто ж їх не мучить, а самі вони се' мучать, і творять не миття собі, а мучення". І, це чувши, [римляні] дивувалися. Андрій же, побувши в Римі, прийшов у Синоп 10.

Коли ж поляни жили особно і володіли родами своїми, — бо й до сих братів існували поляни і жили кожен із родом своїм своїх місцях, володіючи кожен родом своїм, — то було [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив і сестра їх — Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Борич а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щековицею, а Хорив — на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею. Зробили вони городок [і] на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом, І був довкола города ліс і бір великий, і ловили вони [тут] звірину. Були ж вони мужами11 мудрими й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві 12 й до сьогодні.

Інші ж, не знаючи, говорили, ніби Кий був перевізником, бо тоді коло Києва перевіз був з тої сторони Дніпра. Тому [й] казали: "На перевіз на Київ". Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він доЦесарограда. А сей | Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря. Не знаємо, [щоправда, до якого]13 , а тільки про те відаєм що велику честь, як ото розказують, прийняв він од [того] цесаря,-котрого я не знаю, [як не знаю] і при котрім він цесарі приходив [туди].

А коли він вертався назад, [то] прийшов до Дунаю і вподобав місце, і поставив городок невеликий, і хотів [тут] сісти з родом своїм. Та не дали йому ті, що жили поблизу. Так що й донині називають дунайці городище те — Києвець. Кий же повернувся у свій город Київ. Тут він і скончав життя своє. І два брати його, Щек і Хори і сестра їх Либідь тут скончалися.

А по сих братах почав рід їхній держати княжіння в полян. А в деревлян [було княжіння] своє, а дреговичі [мали] своє, а словени — своє в Новгороді, а другі [сиділи] на [ріці] Полоті, котрі й [називаються] полочанами. Од сих же [полочан на схід(?) є] і кривичі, що сидять у верхів'ї Волги, і в верхів'ї Двіни, і в верхів'ї Дніпра; їхній же й город є — Смоленськ, бо туди сидять кривичі. Також сіверяни [сидять на схід(?)] од них. На Білім озері сидить весь, а на Ростові-озері — меря, а на Клещині-озері сидить теж меря. А по Оці-ріці, де впадає вона у Волгу, [сидить] окреми народ — мурома. І черемиси окремий народ, і мордва

окреми народ. Бо се тільки слов'янський народ на Русі: поляни, деревляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани, — бо сидять14 вони по [ріці] Бугу, — а потім же волиняни. А се — інші народ які данину дають Русі: чудь, весь, меря, мурома, черемиси, мордва, перм, печера, ям, литва, зимигола, корсь, нарова, ліб. Ці мають свою мову, [походять] від коліна Яфетового, бо живуть у північних краях.

Коли ж слов'янський народ, як ото ми сказали, жив на Душ то прийшли од [землі] скіфів, себто від хозар, так звані болгар її і сіли вони по Дунаєві, [і] були насильники слов'ян. А по сьому прийшли білі угри і успадкували землю Слов'янську, прогнавши волохів, які раніш захопили були Слов'янську землі. Бо ці угри з'явилися за Іраклія, цесаря [грецького], які ходили [з ним] на Хоздроя, цесаря перського.

У ті самі часи існували й обри, що воювали проти цесаря Іраклія і мало його не схопили 15. Ці ж обри воювали проти слов'ян і приму-чили дулібів, що [теж] були слов'янами, і насильство вони чинили жінкам дулібським: якщо поїхати [треба] було обринові, [то] не давав він запрягти ні коня, ні вола, а велів упрягти три, або чотири, або п'ять жінок у телігу і повезти обрина, — і так мучили вони дулібів 16. Були ж обри тілом великі, а умом горді, і потребив їх бог, і померли вони всі, і не зостався ані один обрин. І єсть приказка в Русі й до сьогодні: "Погинули вони, як обри", — бо нема їхнього ні племені, ні потомства.

Після цих же прийшли печеніги, а потім ішли чорні угри мимо Києва, — але опісля, за [часів] Олега.

Поляни, що жили особно, як ото ми сказали, були з роду слов'янського і назвалися полянами, а деревляни теж [пішли] від слов'ян і назвалися древлянами. Радимичі ж і вятичі [походять] од ляхів. Бо було в ляхів два брати — [один] Радим, а другий Вятко. І, прийшовши, сіли вони: Радим на [ріці] Сожу, [од якого] й прозвалися радимичі, а Вятко сів своїм родом по Оці; од нього прозвалися вятичі. І жили в мирі поляни, і древляни, і сіверяни, і радимичі, і вятичі, і хорвати. Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни, а уличі [й] тиверці сиділи по [другому]

Бугу і по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть городи їх і до сьогодні. Через те називали їх греки "Велика Скіфія".

[Усі племена] мали ж свої обичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне — свій норов. Так, поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ход'ив жених по молоду, а приводили [її] ввечері; а назавтра приносили [для її родини те], що за неї дадуть. А деревляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, [і] їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води. А радимичі, і вятичі, і сіверяни один обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамослів'я [було] в них перед батьками і перед невістками.

Сей же обичай держали і кривичі, й інші погани, не відаючи закону божого, бо творили вони самі собі закон.

Говорить Георгій [Амартол] у літопису, що "кожному народові [дано] закон. В одних є писаний, а в других — звичай, який ті, що не мають [писаного] закону, вважають отчим законом. Серед них же — це насамперед сіри, які живуть на краю Землі. Вони мають закон отців своїх і звичай: не розпутствувати, не перелюбствувати, не красти, не обмовляти, чи убивати, чи загалом усім діяти зло.

[Такий] же закон і в бактріян, — яких називають брахманами й островичами 18, — котрі за настановами прадідів і з благочестя м'яса не їдять, вина не п'ють, блуду не чинять і ніякого зла не коять через страх великий перед богом . Бо ж явно інакше в прилеглих до них індів — убивців, негідників, гнівливих надприродно: адже у внутрішній [частині] країни їхньої людей їдять і подорожніх убивають, та ще й одні одних 19 вони їдять, яко пси.

А інший закон у халдеїв і вавілонян: брати. [за себе] матерів, і з дітьми братів блуд чинити, і вбивати. Усяке безстидне діло вони діють, вважаючи його за доброчесне, навіть якщо й далеко від землі своєї вони будуть.

Інший же закон у гелів: жінки в них орють, і доми зводять, і мужські діла роблять. Але [й] розпутствує [кожна], скільки хоче, бо мужі їхні зовсім їх не здержують і не ревнують. У них же є і хоробрі жінки, здатні ловити звірів. Володіють [ці] жінки мужами своїми і володарюють над ними.

У Британії ж багато мужів з однією жінкою сплять і так само багато жінок з одним мужем задовольняють похіть, і беззаконня як закон отчий чинять вони щедро і нездержливе.

Амазонки ж мужа не .мають, яко скот безсловесний, а один раз на рік, під весняні дні, ідуть вони із землі своєї і злягаються з навколишніми мужами, вважаючи цей час за якесь для них торжество і велике празникування. Коли [ж] од них зачнуть вони у чреві. то знову розбіжаться звідси всі. А як прийде пора родити [і] якщо народиться хлопча — погублять його, якщо ж дівочої статі — то її вигодують і дбайливо її виростять".

Так само оце й нині, при нас, половці держать закон предків своїх: кров проливати і вихвалятися цим. І їдять вони мертвечину і всяку нечисть, хом'яків і ховрахів. А [за себе] беруть вони мачух своїх і ятрівок, і інші [сповняють] обичаї отців своїх. А ми ж, християни, — скільки [єсть] земель, що вірують у святую трійцю, і в єдине хрещення, і в єдину віру, — закон маємо один, оскільки ми в Христа охрестилися і в Христа втілились.

По сих же літах, по смерті братів сих, [Кия, Щека і Хорива], утискувалися [поляни] деревлянами та іншими навколишніми [племенами] . І знайшли їх хозари, коли вони сиділи в лісах на горах, і

сказали хозари: "Платіте нам данину". Поляни тоді, порадившись, дали [їм] од диму по мечу. І понесли [це] хозари князеві своєму і старійшинам своїм, і сказали їм: "Ось, знайшли ми данину нову". А ті запитали їх: "Звідки?" І вони сказали їм: "В лісі на горах, над рікою Дніпровською". А ті запитали: "Що вони дали?" І вони показали меч, і мовили старці хозарські: "Недобра [се] данина, княже. Ми здобули [її] однобічним оружжям, себто шаблями, а сих оружжя обоюдогостре, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з інших земель". І все це збулося, [бо] говорили вони не з своєї волі, а за божим повелінням.

Так [було] й за фараона [Рамзеса?], цесаря єгипетського, коли привели перед фараона Мойсея, і мовили старці фараонові: "Сей усмирить землю Єгипетську". Як воно й сталося: погинули єгиптяни од Мойсея, а спершу [євреї] були в рабстві у них. Отак і ці [хозари]: спершу вони володіли, а опісля [ними] самими володіють. Як ото воно й сталося: володіють бо хозарами руські князі й до сьогоднішнього дня.

У РІК 6360 [852], індикта 1 15, коли почав Михайло цесарствувати, стала називатися [наша земля] — Руська земля. А про се ми довідалися [з того], що за сього цесаря приходила Русь на Цесароград, як ото писав [Георгій] у літописанні грецькому2. Тим-то і звідси почнемо, і числа положимо.

Отже, від Адама до потопу 2242 роки, а від потопу до Авраама 1082 роки; від Авраама до виходу Мойсеевого [з Єгипту] 430 років, од виходу Мойсеевого до Давида 601 рік; від [смерті] Давида і од початку цесарювання Соломонового до полонення Єрусалима 448 років; од полонення до [початку цесарювання] Олександра [Македонського] 313 років, од [смерті] Олександра до різдва Христового 333 роки. Од різдва Христового до [початку цесарювання] Костянтина [Великого] 318 років, а од [початку цесарювання] Костянтина до [смерті] Михайла сього 542 роки 3.

Од першого року [цесарювання] Михайла сього до першого року [княжіння в Києві] Олега, руського князя, 29 літ; од першого року

Олегового, відтоді, як він сів у Києві, до першого року [княжіння] Ігоревого 31 рік; од першого року [княжіння] Ігоревого до першого року [княжіння] Святославового 33 роки; од першого року [життя] Святославового до першого року [княжіння] Ярополкового 28 років. Ярополк [Святославич] княжив 8 літ, Володимир [Святославич] княжив 37 літ, Ярослав [Володимирович] княжив 40 літ. Тому-то від смерті Святославової до смерті Ярославової 85 літ, од смерті Ярославової до смерті Святополкової4 60 літ.

Та ми до попереднього повернемось і розкажемо, що вдіялося в ці літа, як ото ми раніш почали були — [у] перший рік [цесарювання] Михайла, — і по порядку положимо числа [літ].

У РІК 6361 [853].

У РІК 6362[854].

У РІК 6363[855].

У РІК 6364 [856].

У РІК 6365[857].

У РІК 6366 [858]. Михайло-цесар з військом рушив берегом і морем на Болгар. Болгари ж, побачивши, [що] не могли вони стати насупроти, просили охрестити їх [і дали згоду] покорятися грекам. Цесар, отож, охрестив князя їхнього [Бориса] і бояр усіх, і мир учинив з Болгарами 1.

У РІК 6367 [859]. Варяги, приходячи | із замор'я, брали данина з чуді, і з словен, і з мері, і з весі, [і з] кривичів. А хозари оралі. з полян, і з сіверян, і з вятичів; брали вони по білій вивірці 1 — стільки від диму.

У РІК 6368[860].

У РІК 6369[861].

У РІК 6370[862]. Вигнали [чудь, словени, кривичі і весь] варягів за море, і не дали їм данини, і стали самі в себе володіти. І не було в них правди, і встав рід на рід, і були усобиці в них, і воювати вони між собою почали. І сказали вони: "Пошукаємо самі собі князя, який би володів нами і рядив за угодою, по праву".

Пішли вони за море до варягів, до русі. Бо так звали тих варягів — русь, як ото одні звуться свеями, а другі — норманами, англа-ми, інші — готами, — отак і ці. Сказали русі чудь, словени, кривич і весь: "Земля наша велика і щедра 1, а порядку в ній нема. Ідіть-но княжити і володіти нами".

І вибралося троє братів із родами своїми, і з собою всю узяли русь. І прийшли вони спершу до словен, і поставили город Ладогу. І сів у Ладозі найстарший [брат] Рюрик, а другий, Синеус, — на Білім озері, а третій, Трувор, — в [городі] Ізборську. І од тих варягів дістала [свою] назву Руська земля 2.

А по двох літах помер Синеус і брат його Трувор, і взяв Рюрик волость усю один. І, прийшовши до [озера] Ільменя, поставив він город над Волховом, і назвали його Новгородом. І сів він тут, князюючи і роздаючи мужам своїм волості, [звелівши їм] городи ставити: тому — Полоцьк, тому — Ростов, другому — Білоозеро. А варяги по тих городах є приходні. Перші насельники в Новгороді — словени, а в Полоцьку — кривичі, в Ростові — меря, у Білоозері — весь, в Муромі — мурома. І тими всіма володів Рюрик.

І було в нього два мужі, Аскольд і Дір, не його племені, а бояри. І відпросилися вони [в Рюрика піти] до Цесароградa з родом своїм, і рушили обидва по Дніпру. Ідучи мимо, узріли вони на горі городок і запитали, кажучи: "Чий се город?" А вони, [тамтешні жителі], сказали: "Було троє братів, Кий, Щек [і] Хорив, які зробили город сей і згинули. А

ми сидимо в городі їхньому і платимо данину хозарам". Аскольд, отож, і Дір зостались удвох у городі цьому, і зібрали багато варягів, і почали володіти Полянською землею. А Рюрик княжив у Новгороді.

У РІК 6371[863].

У РІК 6372[864].

У РІК 6373[865].

У РІК 6374 [866]. Рушив Аскольд і Дір на Греків, і прийшов [туди] в чотирнадцятий рік [після першого походу Русі на] Михайла-цесаря 1. А цесар [Михайло тоді] був у поході на агарян. І коли дійшов він до Чорної ріки, єпарх 2 [Орифа] послав йому вість, що русь іде на Цесароград. І вернувся цесар. А ці, [руси], в середину Суда увійшовши, вчинили убивство багатьох християн і Цесароград двомастами кораблів оточили. Цесар же ледве в город увійшов, і з патріархом Фотієм у церкві святої Богородиці, що є у Влахернах, всю ніч молитву творили. А тоді, божественну ризу святої богородиці зі співами винісши, у море 3 вмочили [її] полу 4. Була тиша, і море заспокоїлось. [А тут] одразу знялася буря з вітром, і знову встали великі хвилі, і кораблі безбожної русі розметало, і до берега пригнало, і побило їх [так], що мало їх вибавилося з такої біди і до себе повернулося.

У РІК 6375[867].

У РІК 6376 [868]. Почав цесарствувати [в Греках] Василій 1.

У РІК 6377 [869]. Охрещена була вся земля Болгарська.

У РІК 6378[870].

У РІК 6379[871].

У РІК 6380[872].

У РІК 6381[873].

У РІК 6382[874].

У РІК 6383[875].

У РІК 6384[876].

У РІК 6385[877].

У РІК 6386[878].

У РІК 6387 [879]. Помер Рюрик. Княжіння своє він передав Олегові, що був із його роду, віддавши йому на руки сина свого Ігоря, бо той був дуже малий.

У РІК 6388[880].

У РІК 6389[881].

У РІК 6390 [882]. Вирушив Олег [у похід], узявши багато своїх воїв — варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів. І прийшов він до Смоленська з кривичами, і взяв город Смоленськ, і посадив у ньому мужа свого. Звідти рушив він униз [по Дніпру] і, прийшовши, узяв [город] Любеч і посадив мужа свого.

І прибули [Олег та Ігор] до гір київських, і довідався Олег, що [тут] Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїв у човнах, а інших позаду зоставив, і сам прийшов [на берег Дніпра], несучи Ігоря малого. А підступивши під Угорське [і] сховавши воїв своїх, він послав [посла] до

Аскольда й Діра сказати, що, мовляв: "Ми — купці єсмо, ідемо в Греки од Олега і од Ігоря-княжича. Прийдіть-но оба до рідні своєї, до нас".

Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші [вої] з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: "Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. А я єсмь роду княжого. — І [тут] винесли Ігоря. — А се — син Рюриків".

І вбили вони Аскольда й Діра, і віднесли на гору, і погребли [Аскольда] на горі, яка нині зветься Угорське і де ото нині Ольмин двір. На тій могилі поставив [боярин] Ольма церкву святого Миколи [Мирлікійського]. А Дірова могила — за святою Ориною.

І сів Олег, князюючи, в Києві, і мовив Олег: "Хай буде се мати городам руським". І були в нього словени, і варяги, й інші, що прозвалися руссю.

Сей же Олег почав городи ставити і встановив данину словенам, | і кривичам, і мерям. І встановив він варягам данину давати від Новгорода, — триста гривень на рік заради миру, — що до смерті Ярославової давали [новгородці] варягам.

У РІК 6391 [883]. Почав Олег воювати проти древлян і, примучивши їх, став із них данину брати по чорній куниці.

У РІК 6392 [884]. Пішов Олег на сіверян, і побідив сіверян, і наклав на них данину легку. І не велів він їм хозарам данину давати, сказавши: "Я їм противник, і вам нічого давати".

У РІК 6393 [885]. Послав Олег [послів] до радимичів, питаючи: "Кому ви данину даєте?" Вони ж сказали: "Хозарам". І мовив їм Олег: "Не давайте хозарам, а мені давайте". І дали вони Олегові по шелягу, як ото й хозарам давали. І володів Олег деревлянами, полянами, сіверянами1 , радимичами, а з уличами й тиверцями мав рать.

У РІК 6394 [886].

У РІК 6395 [887]. [У Греках] Леон цесарствував, син Василіїв, який також Левом прозвався, і брат його Олександр. Вони це сарствували двадцять і шість літ 1.

У РІК 6396 [888].

У РІК 6397 [889].

У РІК 6398 [890].

У РІК 6399 [891].

У РІК 6400 [892].

У РІК 6401 [893].

У РІК 6402 [894].

У РІК 6403 [895].

У РІК 6404 [896].

У РІК 6405 [897].

У РІК 6406 [898]. Ішли угри мимо Києва горою, що зветься нині Угорське. І, прийшовши до Дніпра, стали вежами1 , бо ходили вони [так], як і половці. І, прийшовши зі сходу, ринулися вони через гори великі, що прозвалися горами Угорськими, і стали воювати проти слов'ян і волохів 2, які тут жили. Бо сиділи тут раніше слов'яни, і волохи забрали землю Слов'янську. А потім угри прогнали волохів і унаслідували землю ту. І сиділи вони зі слов'янами, підкоривши їх собі, і

відтоді прозвалася земля [ця] Угорською. І стали воювати угри проти греків, і захопили вони землю Фракійську і Македонську, аж до [города] Солуня, і стали воювати проти моравів і проти чехів.

Був же один народ слов'янський: слов'яни, що сиділи по Дунаю і яких захопили угри, і морави, і чехи, і ляхи, і поляни, яких нині звуть русь. Сим же моравам найперше було створено письмена, які й дістали назву — азбука слов'янська; ця азбука є в Русі і в Болгарах дунайських.

Бо коли слов'яни [вже] жили охрещеними, то князі їхні — Ростислав, і Святополк, і Коцел — послали [послів] до цесаря Михайла3, кажучи: "Земля наша охрещена, а нема в нас учителя, який би нас учив, і повчав, і витолкував святії книги. Не розуміємо бо ми ні грецької мови, ні латинської. Ті ж нас учать так, а інші — інак, тому-то не розуміємо ми написання букв, ані значення їх. Пришліть-но нам учителів, які можуть нам розказати [про] книжні слова і їх суть".

Це почувши, Михайло-цесар скликав філософів усіх і переказав їм усі речі слов'янських князів. І мовили філософи: "Єсть муж у Солуні, на ім'я Лев, і є в нього сини, що розуміють мову слов'янську, — і вчені два сини в нього, і філософи". Це почувши, цесар послав [посланця] по них у Солунь до Льва, кажучи: "Пошли до нас негайно обох синів своїх, Мефодія і Костянтина".

Це почувши, Лев негайно послав їх. І прийшли вони оба до цесаря, і сказав їм цесар: "Осе прислала до мене Слов'янська земля, просячи учителя собі, який би міг витолкувати їм святії книги. Бо сього вони хочуть". І умовлені вони були цесарем, і послали їх у Слов'янську землю до Ростислава, і Святополка, і Коцела.

Коли ж ці оба прийшли, | [то] почали вони створювати письмена азбуковні слов'янські і переклали Апостол і Євангеліє. І раді були слов'яни, що почули [слова] про велич божу своєю мовою. А після цього переклали вони Псалтир, і Октаїх4, і інші книги.

Деякі тоді почали хулити слов'янські письмена, кажучи: "Не належить бо нікотрому народові мати свою азбуку, окрім євреїв, і греків, і латин, — згідно з Пілатовим написом, що його він на хресті господньому написав"5.

Коли ж почув це папа римський [Адріан], він осудив тих, що ропчуть на слов'янські письмена, кажучи: "Нехай сповниться слово Писання, що "восхвалять бога всі народи"6, і друге: "Возглаголять усі мовами різними [про] велич божу, оскільки бо дав їм святий дух говорити"7. А якщо хто хулить слов'янську грамоту — хай будуть вони відлучені од церкви, допоки виправляться. Бо вони — вовки, а не вівці, так що треба за ділами впізнати їх і берегтися їх. Ви ж, чада, божого послухайте учення і не відкиньте повчання церковного, як ото поучив вас Мефодій, учитель ваш".

Костянтин тим часом вернувся назад і пішов навчати болгарський народ, а Мефодій зостався в Моравії. Після цього ж князі Коцел поставив Мефодія за єпископа в Паннонії, на місці святого апостола Андроника, одного з сімдесяти учеників святого апостол; Павла. А Мефодій посадив двох попів, гарних скорописців, і повністю переклав усі книги [Святого письма] з грецької мови слов'янською за шість місяців, почавши з березня місяця [і] до двадцяті і шостого дня жовтня місяця. Закінчивши ж, воздав він достоин; хвалу і славу богові, який дав таку благодать єпископові Мефодію наступнику Андрониковому, тому що учителем слов'янського на роду є Андроник-апостол.

До Моравії ж доходив і апостол Павло й учив тут. Тут бо є Іл лірія, до якої доходив апостол Павло, і тут спершу були слов'яні Тому-то вчителем слов'янського народу є Павло. Від того ж народ і ми єсмо, русь; тим-то й нам, русі, учителем є Павло апостол, оскільки учив він народ слов'янський і поставив по собі слов'янське му народові за єпископа і намісника Андроника.

А слов'янський народ і руський — один; од варягів бо прозве лися вони руссю, а спершу були слов'янами; хоча вони й полянам звалися,

але мова [в них] слов'янська була. Полянами ж вони пре звалися тому, що в полі сиділи, а мова в них була одна — слов'янська.

У РІК 6407[8991.

У РІК 6408[900].

У РІК 6409[901].

У РІК 6410[902]. Леон, цесар [грецький], найняв угрів прот болгар, і угри, напавши, всю землю Болгарську розоряли. Симео же, [князь болгарський], довідавшись [про це], повернув на угрії Угри насупроти пішли і перемогли болгар, так що Симеон ледве в [город] Дерестер утік1.

У РІК 6411 [903]. Коли Ігор виріс, він ходив [у походи] вслі за Олегом, і [кожен] слухався його. І привели йому жону із Псков на ім'я Ольгу.

У РІК 6412[904].

У РІК 6413[905].

У РІК 6414[906].

У РІК 6415 [907]. Пішов Олег на Греків, Ігоря зоставивш в Києві. Узяв же він множество варягів, і словен, і чуді, і кривичі і мері, і полян, і сіверян, і деревлян, і радимичів, і хорватів, і дулібі і тиверців, котрі є пособниками. Ці всі називалися "Велика Скіфія". І з цими усіма вирушив Олег на конях і в кораблях, і було корабл числом дві тисячі1.

І прибув він до Цесарограда, | а греки замкнули Суд 2 і город заперли. І вийшов Олег на берег, і повелів воям виволокти кораблі на берег. І попустошив він довкола города, і вчинив убивство багатьох

греків. І палат багато вони розбили, і церкви попалили. А котрих же брали як полоняників, [то] одних вони посікали, а других мучили, інших же розстрілювали, а [ще] інших у море кидали. І багато іншого зла творили руси грекам, як ото [звичайно] вороги творять.

І повелів Олег воям своїм колеса зробити і поставити кораблі на колеса. А коли настав попутний вітер, напнули вони паруси, [рушили] з поля, і пішов [Олег] до города.

Побачивши ж [це], греки убоялися і сказали, вислявши [послів] до Олега: "Не погубляй город. Ми згоджуємось на данину, як ти ото хочеш". І зупинив Олег воїв, і винесли йому [греки] їжі і вина, і не взяв він його, бо було воно приготоване з отрутою. І убоялися греки, і сказали: "Не Олег се, а святий Дмитрій, посланий на нас богом".

І зажадав Олег, щоб вони данину дали на дві тисячі кораблів:по дванадцять гривень на чоловіка, а в кораблі [було] по сорок мужів. І згодилися греки на це, і стали греки миру просити, щоби не пустошив він Грецької землі.

Олег тоді, трохи відступивши од города, почав мир ладнати з обома цесарями грецькими, з Леоном і з Олександром. Він послав до них обох у город Карла, Фарлофа, Вермуда, Рулава і Стемида, кажучи: "Згоджуйтесь мені на данину". І сказали греки: "Чого хочете — [того] ми й дамо тобі". І зажадав Олег дати воям на дві тисячі кораблів по дванадцять гривень на кочет, а потім давати углади З на руські городи — спершу на Київ, а тоді й на Чернігів, і на Переяславль, і на Полоцьк, і на Ростов, і на Любеч, і на інші городи, — бо по тих городах сиділи князі, під Олегом сущі.

" [Коли] приходять руси, нехай посольське 4 беруть, скільки [посли] хотять. А якщо прийдуть купці, хай беруть місячину 5 на шість місяців: і хліб, і вино, і м'яса, і риби, і овочів. І нехай дадуть їм митися, скільки

вони хотять 6. А коли йтимуть руси додому, нехай беруть у цесаря нашого 7 на дорогу їжу, і якорі, і канати, і паруси, і [все], скільки треба".

І згодилися греки, і сказали обидва цесарі і боярство все: "Якщо прийдуть руси не для торгу — хай місячини не побирають. Хай заборонить князь людям своїм, русам, які приходять сюди, щоб не творили вони капості в селах і в землі нашій. Руси, що прибувають, нехай живуть коло [церкви] святого Мами 8. А [коли] пошле цесарство наше [своїх мужів], хай ті перепишуть імена їхні, і тоді [хай] візьмуть вони місячину свою: спершу [ті, що] від города Києва, а тоді з Чернігова, і [з] Переяславля, і [з] інших городів. І нехай входять вони в город одними воротами 9, з цесаревим мужем, без оружжя, [по] п'ятдесят чоловік, і хай торгують, як ото їм треба, не платячи мита ні від чого".

Отож, цесар Леон з Олександром мир оба вчинили з Олегом, згодившись на данину і присягнувши межи собою. Цілувавши самі хреста, Олега і мужів його водили вони до присяги по руському закону. Клялися ті оружжям своїм, і Перуном, богом своїм, і Волосом, богом скоту. І утвердили вони мир.

І сказав Олег: "Ізшийте паруси паволочані 10 русам, а словенам — шовкові". Так і вчинили. І повісив [Олег] щита свого 11 на [Золотих] воротах, знаменуючи побіду, і пішов од Цесароградa. І напнули руси паруси паволочані, а словени — шовкові, і роздер їх вітер. І сказали словени: "Візьмемось за свої грубі. Не дано словенам [напинати] паруси шовкові".

І прибув Олег до Києва, несучи золото, і паволоки, і овочі, і вина, і всяке узороччя11. І прозвали [кияни] Олега—"Віщий", бо були люди [ці] поганами і невігласами.|

У РІК 6416[908].

У РІК 6417[909].

У РІК 6418[910].

УРІК 6419 [911]. З'явилася звізда велика на заході, подібна до списа 1.

У РІК 6420 [912]. Послав Олег мужів своїх налагодити ми і укласти договір межи Греками і Руссю. І послав він, мовлячі

"Згідно з другою угодою, що відбулась при 1 тих же цесарях, Льві й Олександрові, ми, [мужі] від народу руського — Кар; Інгельд, Фарлоф, Вермуд, Рулав, Гуди, Руальд, Карн, Фрелав, Руар, Актеву, Труан, Лідул, Фост, Стемид, — послані від Олега, великого князя руського, і всіх, що є під рукою його, світлих бояр, до вас, Льва, і Олександра, і Костянтина, великих за волею божою самодержців, цесарів грецьких, для збереження і на засвідчення дружбі яка од багатьох літ була межи християнами і руссю, за бажання наших князів і за [їхнім] велінням, і від усіх, що є під рукою його [Олега], сущих русів. Наша світлість, більше від інших за воле божою хотячи зберегти і засвідчити таку дружбу, яка бувала меж християнами і руссю, багато разів насправді прагнули не лише просто на словах, а на письмі і з клятвою твердою, клявшись оружжям своїм, дружбу таку засвідчити і утвердити по вірі і по закону-нашому.

Глави [угоди], які ми, отже, взяли на себе по божій вірі і дружбі, суть такі:

По першому слову замирімося з вами, греки, дружімо один з одним від усієї душі і призволення, а ми не дамо, наскільки наша воля, статися ніякому обману чи злочинові од тих, що перебувають під рукою наших світлих князів, і подбаємо, наскільки [наша] сила, щоб зберегти з вами, греки, на подальші літа і назавжди дружбу, немінливу | й бездоганну, яку ми засвідчуємо проголошенням і н писанням з клятвою. Так само й ви, греки, бережіте таку ж дружбу, незвабливу й непорушну, до князів

світлих наших руських і до вс [людей], що є під рукою світлого князя нашого, завжди і в усі літа.

А про справи щодо злочинів, які можуть статися, урядимося так:

[Злочин] нехай настільки явно буде доведений доказами, щоб [судді] мали віру до цих доказів; а коли вони йому, [доказові], б дуть не йняти віри, нехай не клянеться 2 та сторона, яка прагне щоб [доказові] не вірили; а коли поклянеться [позивач] по вірі своїй — буде [такою] кара, якою й виявиться провина.

Про це: якщо хто уб'є, християнина русин чи християн] русина, нехай умре там, де вчинить убивство. Якщо ж утече той, що вчинив убивство, [і] якщо є він імущим, то [ту] частину [майна] його, котра його буде по закону, хай візьме родич убитого; але жона убивці хай має стільки, скільки належить [їй] по закону якщо ж той, що вчинив убивство і втік, є неімущим, хай буде він під судом, поки не знайдеться, і тоді хай умре.

Якщо ж ударить [хто кого] мечем або поб'є яким-небудь знаряддям, то за удар або побої нехай дасть п'ять літр 3 срібла по закону руському; якщо ж той, що так учинив, буде неімущим, хай дасть, скільки може, і хай зніме із себе [потерпілому] навіть ту саму одежу свою, у якій він ходить, а про решту [суми] нехай поклянеться по своїй вірі, що [ніхто] інший ніяк [не може] допомогти йому; після цього за провину хай [більше] не стягують.

Про це: якщо украде русин що-небудь у християнина чи, навпаки, християнин у русина, і злодій буде спійманий у той час, коли вчинить крадіжку, тим, хто втратив що-небудь, [та] якщо опиратиметься 4 він, крадіжку чинячи, і буде вбитий, хай не карають за смерть [його] ні християни, ні руси, але ще | нехай забере своє ті який [це] втратить. А якщо віддасться в руки крадій, нехай буде і узятий тим же, у кого буде

украдено, і зв'язаний буде, і оддасть те, що посмів украсти, однак оддасть потрійно.

Про це: якщо ж хто, чи русин християнинові, чи християн русинові, завдаючи муки, вчинить грабіж або явно насильно візьме що-небудь у другого, хай верне потрійно.

Якщо викинутий буде човен вітром великим на чужу землю, і якщо він знайдений 5 буде нами, русами, то якщо хто збереться спорядити човен з добром своїм і відіслати назад у землю Християнську, ми проведемо його крізь усяке небезпечне місце, доки [не] прибуде він у безпечне місце. Якщо ж такий човен, чи бурею, чи земною перепоною задержаний, не може добратися до своїх місць, то ми, руси, допоможемо гребцям того човна і допровадимо [туди] з куплею їх по-здорову. Якщо це станеться поблизу землі Грецької і якщо приключиться така сама біда човну руському, то ми, [греки], проведемо його в Руську землю; і хай продають [руси] товар того човна; і якщо може [хто] продати що з човна, [то] ми, [греки], виволочимо їм [товар]. А коли ми, руси, прийдемо в Греки чи для торгівлі, чи з посольством до цесаря вашого 6, то ми, [греки], пропустимо з честю їх [і] проданий товар човна їхнього. Якщо ж приключиться кому з того човна в ньому убитим бути, або побитим бути нами, русами, або взято [буде з човна] що-небудь, то хай ті, що це вчинили, зазнають названої раніш кари.

Про цих: якщо полоняник з обох країн задержується чи русами, чи греками, проданий в ту [їхню] країну 7, і якщо знайдеться чи русин, чи гречин, що викуплять 8 і вернуть викуплену особу у свою країну, то [хай] візьмуть ті, які [раніш] його, [полоняника], купили, [заплачену] ціну його або [те] візьмуть за нього, що вважається на торзі на [той] день 9 ціною челядина. Так само якщо з війська взятий буде [русин у полон] тими ж греками, то хай же повернеться він у свою країну і [хай] оддана буде [та] ціна його, як уже сказано, що й на торзі.

Коли ж потрібно [цесареві вашому] на війну іти і якщо виникне вам потреба [в людях], а ці, [руси], захотять віддати честь вашому цесареві,

— то коли в будь-який час скільки їх [не] прийде і схочуть вони остатись [на службі] у цесаря вашого своєю волею, — нехай вони будуть [там].

Про полонення русами 10 [тих], які часто прибувають із якої-небудь нраїни в Русь і яких продають в Християни, а також іще й про 11 полонених християн, які часто з якої-небудь країни прибувають в Русь, — цих [нехай] продають по двадцять золотих 12, і хай прибудуть вони в Греки.

Про це: якщо украдений буде челядин руський, або втече, або насильно проданий буде і жалітися стануть руси, — хай підтвердиться це челядином, [і] нехай заберуть вони його в Русь; також і купці, якщо 13 вони втратили челядина і жаліються, — нехай позивають [через суд] і, знайшовши його, нехай заберуть; якщо ж який-небудь місцевий [житель] не дасть учинити цей розшук, — хай буде він винуватим.

Про русів, що служать у Греках у християнського цесаря. Якщо хто [з них] помре, не розпорядившись своїм майном, чи також своїх [тут] не матиме, хай верне [цесар] майно [його] найближчим родичам в Русь. Якщо ж [русин] учинить заповіт, — той візьме спадок його, кому він напише успадкувати майно; хай успадкує його [хто-небудь] із русів, що [тут] торгують, [чи хто] з різних [людей], що прибувають [із Русі] в Греки і надовго [тут] залишаються 14.

Якщо злочинець15 [не] повернеться 16 в Русь, — хай жаліються руси християнському цесареві і [нехай] схоплять такого і повернуть насильно в Русь. Це ж усе нехай роблять руси грекам, якщо де-небудь станеться таке [саме].

На підтвердження ж і непорушність [миру, що має] бути межи вами, християнами, і [нами], руссю, цей мирний договір учинили ми. [руси], і ви, оба [цесарі], новим написанням 17 на двох хартіях 18 , — цесаря вашого і своєю рукою, [а цесар] присягальним чесним хрестом і святою єдиносущрю трійцею єдиного істинного бога вашого 19 засвідчив [свій

договір] і дав нашим послам 20. Ми ж клялися цесарю вашому, од бога сущому, яко божому створінню, по закону і за звичаєм народу нашого не переступати ні нам, ні іншому [кому] із країни нашої встановлених глав договору про мир і дружбу. І це написання дали ми обом цесарям 21 вашим для підтвердження, що договору цьому бути на укріплення і за свідчення існуючого межи нами миру, місяця вересня в другий [день], а в індикт 22 п'ятнадцятий, у рік [від] сотворіння світу 6420"

Цесар же Леон, вшанувавши послів руських дарами — золотом, і паволоками, і фофудіями 23, — приставив до них мужів своїх показати їм церковну красу, і палати золотії, і багатство, що було в них: золота безліч, і паволоки, і каміння дороге, і стражданню господні — вінець, і гвоздіє, і багряницю, і мощі святих, повчаючи їх віри своєї і показуючи їм істинну віру. І тоді одпустив він їх у свок землю з честю великою.

Послані ж Олегом посли прийшли до Олега і повідали всі речі обох цесарів, як учинили мир і уклали договір межи Грецькою землею і Руською і як [дійшли згоди] клятви не переступати ні грекам, ні русі.

І жив Олег, мир маючи з усіма землями [і] князюючи в Києві.

І приспіла осінь, і спом'янув Олег коня свого, якого поставив був годувати, [зарікшись] не сідати на нього. Бо колись запитував він був волхвів і віщунів: "Од чого мені прийдеться померти?" І сказав йому один ві|щун: "Княже! Кінь, що його ти любиш і їздиш на нім, — од нього тобі померти". Олег же, взявши це собі на ум, сказав: "Ніколи тоді [не] сяду на коня [сього], ані гляну більше на нього". І повелів він годувати його, але не водити його до нього. І, проживши декілька літ, він не займав його, поки й на Греків пішов.

А коли вернувся він до Києва і минуло чотири роки, на п'ятий рік спом'янув він коня свого, що од нього, як прорекли були волхви, [прийдеться] померти Олегові. І призвав він старшого над конюхами, запитуючи: "Де є кінь мій, що його я поставив був годувати і берегти

його?" А він сказав: "Умер". Олег тоді посміявся і вкорив віщуна, кажучи: "Неправдиво то говорять волхви, і все те — лжа єсть: кінь умер, а я живий". І повелів він осідлати коня: "Дай-но погляну я на кості його". І приїхав він на місце, де ото лежали його кості голі і череп голий, і зліз він з коня, [і] посміявся, мовлячи: "Чи од сього черепа смерть мені прийняти?" І наступив він ногою на череп, і, виповзши [звідти], змія вжалила його в ногу.

І з того розболівшись, він помер. І плакали по ньому всі люди плачем великим, і понесли його, і погребли його на горі, що зветься Щековицею. Єсть же могила його й до сьогодні, називається могила та Олеговою. А було всіх літ його княжіння тридцять і три 24.

Се ж не 25 дивно є, що від волхвування збувається чародійство, як ото було в цесарювання [у Римі] Доміціана. Відомо, що був [тоді] один волхв, на ім'я Аполлоній Тіанський, який ходив і творив усюди в городах і селах бісівські чуда. Якось, коли він із Риму прийшов у Візантій, упросили його тутешні жителі вчинити оці [чуда]: він вигнав безліч зміїв і скорпіонів із города, щоб вони не вадили людям, [а] коли зійшлися бояри, приборкав роз'ярених коней. Так само, коли він і в Антіохію прийшов, і впросили його вони, — бо антіохійців мучили скорпіони й комарі, — він зробив мідного скорпіона і закопав його в землі. І поставив він над ним невеликий мармуровий стовп, і звелів людям узяти палиці і ходити по городу [і] кричати, потрясаючи палицями: "Без комара [бути] городу!" Так іщезли з города комарі й скорпіони. Запитали його також і про землетрус, що загрожував городу 26. Він зітхнув [і] написав на дощечці оці [слова]: "Горе тобі, нещасний городе, бо потрусить тебе багато, охопить тебе вогонь, оплачуть же тебе й при березі Оронта!" 27

Про нього ж і великий Анастасій [із] божого города [Єрусалима] сказав: "[Зображення], зроблені Аполлонієм, навіть і донині в деяких місцях існують. Стоять викувані [ним зображення], що відганяють четвероногих [і] птиць, які можуть вадити людям, другі ж — щоб удержувати потоки річок, які ринуть нестримно, а деякі інші стоять, щоб запобігати людській згубі і каліцтву. Бо ж не тільки за життя його таке й

подібне вчинили біси завдяки йому, але й по смерті його, перебуваючи коло гробу його, вони чуда творили на його честь і на спокусу нещасним людям, яких особливо на таке ловить диявол".

А хто що скаже про спрямовані проти Нерона 28 чаклунські діла, який сам таким умілим був на чародійську облуду? Він завжди явно 29 глузував з Аполлонія, що той не мав властивого чародіям філософського досвіду. "Треба було б йому, —говорив [Нерон], — як ото і я, словом тільки творити те, чого він хотів, а не чаклунством досягати того, що він здійснював".

А все те за допустом божим і дією бісівською буває. Такими речами [має] випробовуватися наша православна 30 віра: чи тверда | вона єсть [і] кріпка, пробуваючи [в] господові, чи не зваблює її враг оманливих ради чудес і сатанинських діл, які чинять раби і слуги зла.

А ще [бувало, що] іменем господнім пророкували декотрі, як Валаам, і Саул, і Каіафа, і бісів навіть вигнали, як Іуда і сини Скева. Бо й на недостойних часто діє благодать [божа], щоб іншим учинити благодать 83. Хоча Валаам далекий був од обох, — од [праведного] життя і віри, — а проте проявилася в нім благодать заради дбання про інших. І фараон таким був, але й тому [бог] будучину показав 30. І Навуходоносор законопереступником [був], але й цьому також одкрив [бог], що станеться через багато поколінь 31 являючи цим, що многі, котрі мають хибні думки, [ще] до пришестя Христа чинять знамення іншим способом на спокусу людям, я не розуміють добра. Такими ж були Симон Волхв, і Менандр, і інії з приводу яких істинно сказано: "Не чудесами спокушати..."

У РІК 6421 [913]. Почав княжити Ігор після Олега 1. У сей же час почав цесарствувати [в Греках] Костянтин, син Леонтів, зять Романів 2.

А деревляни заперлися 3 [в городі Іскоростені] від Ігоря після Олегової смерті.

У РІК 6422 [914]. Пішов Ігор на древлян і, перемігши, наклав на них данину, більшу від Олегової.

У сей же рік прийшов Симеон, [князь] болгарський, на Цесарі град і, вчинивши мир, пішов до себе 1.

У РІК 6423 [915]. Уперше прийшли печеніги на Руську землі, вчинивши мир з Ігорем, пішли до Дунаю.

У ці самі часи прийшов Симеон [на Греків], грабуючи Фракію Греки тоді послали по печенігів. Та коли печеніги прийшли і хотіли [рушити] на Симеона, то розсварилися грецькі воєводи. Печеніг побачивши, що вони самі між собою воюють, пішли назад до себ а болгари з греками зступились, і посічені були греки.

Симеон узяв також город Адріанів, який спершу називавс городом Ореста, сина Агамемнонового, бо він, колись у трьох ріка купавшись, позбувся тут недуги [і] сей город назвав [так] на сво честь. Пізніше ж кесар Адріан, який обновив [город], назвав [йоге на свого честь Адріановим; а ми звемо [його] Адріанградом 1.

У РІК 6424[916].

У РІК 64251917].

У РІК 6426[918].

У РІК 6427[919].

У РІК 6428 [920]. Поставлено Романа 1 цесарем у Греках. Ігор же воював проти печенігів.

У РІК 6429[921].

У РІК 6430[922].

У РІК 6431[923].

У РІК 6432[924].

У РІК 6433[925].

У РІК 6434[926].

У РІК 6435[927].

У РІК 6436[928].

У РІК 6437 [929]. Прийшов Симеон, [цар болгарський], на Цесароград. І захопив він Фракію й Македонію, і прийшов до Цесарграда з силою великою і з гордістю, і вчинив мир із Романом-цес рем, і вернувся до себе 1.

У РІК 6438[930].

У РІК 6439[931].

У РІК 6440[932].

У РІК 6441[933].

У РІК 6442 [934]. Уперше прийшли угри на Цесароград, і грабували вони всю Фракію. Роман же учинив мир із уграми1.

У РІК 6443[935].

У РІК 6444[936].

У РІК 6445[937].

У РІК 6446[938].

У РІК 6447[939].

У РІК 6448[940].1

У РІК 6449 [941]. Пішов Ігор на Греків 1. І хоча послали болгари вість цесареві [Роману], що йдуть руси на Цесароград десять тисяч суден 2, — вони і прийшли, і припливли, і стали пустошити Віфінську землю. І грабували вони по [узбережжі] Понту до [города] Іраклії і до Пафлагонської землі, і всю землю Нікомідійську пограбували, і [обабіч затоки] Суд усе попалили. А їх, [греків], полоненими 3 взявши, — тих розтинали, а | других же, ставлячи як мішені, стрілами розстрілювали. А скільки ратників 3 [грецьких] схоплювали 4, [то], руки назад зв'язавши, гвіздки залізні посеред голів вбивали їм. Багато ж і святих церков вони вогневі оддали, і майна немало [по] обох сторонах [Босфору] взяли, і монастирі ж і села всі вогневі оддали.

Потім же, коли прийшли війська зі сходу, — Панфір-доместик 5 із чотирма десятками тисяч, і [Варда] Фока-патрикій з македонянами, і Феодор [Спонгарій] —стратилат 6 із фракійцями, а з ними також і сановники боярські, — обійшли вони русів довкола. І порадилися руси, і вийшли, оружившись, проти греків, і битва межи ними обома була люта, [і] заледве одоліли греки. Руси ж повернулися до дружини своєї під вечір і на ніч, сівши в човни, утекли. Але Феофан, [сановник Романа], зустрів їх у човнах з вогнем і став пускати вогонь трубами на човни руські, і було видно страшне диво. Руси ж, бачивши полум'я, кидались у воду морську [і] намагалися [подалі] відбрести. І таким чином рештки [їх] вернулися до себе.

Ті ж, які прибули в землю свою, розповідали кожен своїм про те, що сталося, і про вогонь із човнів. "Таке, як ото блискавка, що на небесах, —

казали вони, — греки мають у себе, і, її пускаючи, палили вони нас. І через се не подолали ми їх".

Ігор же, прийшовши, став збирати численних воїв. І послав він [послів] по варягів за море, закликаючи їх проти греків [і] маючи намір знову піти на них.

У РІК 6450 [942]. Симеон, [цар болгарський], пішов на Хорватів. І переможений він був хорватами, і помер, зоставивши Петра, сина свого, княжити 1.

У сей же рік родився Святослав у Ігоря.

У РІК 6451 [943]. Знову прийшли угри на Цесароград і, мир учинивши з Романом, вернулись до себе 1.

У РІК 6452 [944]. Ігор зібрав багато воїв — варягів, і русів, і полян, | і словен, і кривичів, і тиверців. І печенігів він найняв, і, заложників у них взявши, рушив на Греків у човнах і на конях, прагнучи помститись за себе.

Коли почули це корсунці, вони послали [гінців] до Романа, кажучи: "Тут ідуть руси, покрили вже море кораблями, без числа кораблів". Так само й болгари послали вість, кажучи: "Ідуть руси, і печенігів вони найняли собі".

Це почувши, цесар послав до Ігоря ліпших бояр, прохаючи і кажучи: "Не ходи, а візьми данину, що її брав Олег, і я придам іще до тої данини". Так само й печенігам послали вони паволок і золота багато.

Ігор же, дійшовши [до] Дунаю, скликав дружину, і став рад тися, і повідав їм річ цесареву. Сказала тоді дружина Ігорева: "І якщо так говорить цесар, то чого нам більше од сього хотіти — бившись, узяти золото, і серебро, і паволоки? Бо хто відає, хто подолає — чи ми, чи

вони? Чи з морем хто в згоді? Се ж не по землі ходимо, а по глибині морській, і спільна смерть усім". І послух їх Ігор, і повелів печенігам пустошити Болгарську землю. А сам узявши в греків золото і паволоки на всіх воїв, він вернувся назад і прийшов до Києва, до себе.

У РІК 6453 [945]. Прислав Роман, і Костянтин, і Стефан Ігоря послів налагодити колишній мир. Ігор тоді, поговоривши з ними про мир, послав мужів своїх до Романа. Роман же зібрав бояр і сановників. І привели руських послів, і повеліли [їм] говорити, і [стали] писати речі обох [сторін] на хартію: "Згідно з другою угодою, що відбулась при цесареві Романові, і Костянтинові, і Стефанові, христолюбивих владиках 1, ми, од народу руського посли й купці, Івор, посол Ігоря, великого князя руського, й інші посли: Вуєфаст — Святослава, сина Ігоревого, Іскусев — Ольги-княгині, Слуди — Ігоря, племінника Ігоревого, Уліб — Володисл вів, Каніцар — Предславин; Шигоберн — Сфандри, жони Улібової, Прастен — Турдрів, Лібіар — Фостів, Грім — Сфірків, Прастен — Якуна, племінника Ігоревого; Кари — Тудків, Каршев — Тудор Єгрі — Єрлісків, Воїст — Воїків, Істр — Яміндів, Прастен — Бернів 2, Ятвяг — Гунарів, Шібрід — Алданів, Кол — Клеків, Стеггі Єтонів, Сфірка — [.....?], Алвад — Гудів, Фудрі — Тулбів, Мутор — Утінів; купці: Адун, Адолб, Ангівлад, Уліб, Фрутан, Гомол, Ку Єміг, Турбрід, Фурстен, Бруни, Роальд, Гунастр, Фрастен, Інгелі Турберн і другий Турберн, Уліб, Турбен, Мони, Руальд, Свен, Стір, Алдан, Тілій, Апубкар, Свен, Вузелів, і Сенько-бирич3, после Ігорем, великим князем руським, і всім князівством, і всіма людьми Руської землі, і ними заповідано [нам] обновити давній мир, розладнаний од багатьох літ ворожнечолюбцем-дияволом, який ненавидить добро, [і] утвердити дружбу межи Греками і Руссю.

І великий наш князь Ігор, і бояри його, і всі люди руські послали нас до Романа, і Стефана, і Костянтина, великих цесарів грецькі учинити дружбу з самими цесарями, і з усім боярством, і з усі людьми грецькими на всі літа, допоки сонце сіяє і весь світ стоїть. [А] якщо намислить [хто] із країни Руської розладнати цю дружбу, то [ті], скільки їх прийняло хрещення, хай дістануть відпле од бога вседержителя — осудження їх на погибель і в сей в і в будучий, а [ті], скільки їх не охрещено є, хай не

мають помочі від бога, ані від Перуна, хай не захистяться вони щитами своїми, і хай посічені будуть мечами своїми, і хай [погинуть] од стріл і од іншого оружжя свого, і хай будуть вони рабами і в сей вік і в будучий.

Великий князь руський і бояри його хай посилають для того, [для чого їм треба], у Греки до великих цесарів грецьких [стільк кораблів з послами своїми і купцями, скільки хочуть.

Оскільки ж їм є [так] установлено, [то] носили посли печаті золоті, а купці — срібні; нині ж домовився князь наш посилати грамоту до цесарства вашого. Коли од них, [русів], посилатимуть послів і купців, хай приносять вони грамоту, де написано: "Я послав стільки-то кораблів", і щоб із тих [грамот] узнали й ми, [цесарі], що вони з миром приходять. Якщо ж вони без грамот прибудуть і передані будуть нам, ми будемо держати їх і стерегти [доти], доки не сповістимо князеві вашому [про них]. Якщо вони рук [зв'язати] не дадуть, а стануть противитись і будуть убиті, то хай не карається за смерть їх князем вашим [ті хто вбив]. Якщо ж, утікши, прибудуть вони в Русь, а ми напишемо [про них] до князя вашого, то [нехай] зроблять [із ними та як їм, [властям], угодно.

А якщо прийдуть руси не на торг, хай не побирають місячину. І хай заборонить князь послам 4 своїм та [іншим] русам, які приходять сюди, щоб не творили вони безчинства в селах, ні в країні нашій. А коли вони приходять, хай живуть коло [церкви] святого Мами. А [коли] пошле цесарство наше 5 [мужа свого], хай перепише він імена їхні, і тоді [хай] візьмуть вони місячину свою — і посли посольське своє, і купці місячину свою, — спершу [ті, що] від города Києва, а тоді з Чернігова, і з Переяславля, і [з] інших городів. І нехай входять вони в город одними воротами, з цесаревим мужем, без оружжя, [по] п'ятдесят чоловік, і хай торгують, як ото їм треба; а тоді нехай виходять [із города] і муж цесарства нашого хай оберігає їх; а якщо хто з русів чи з греків учинить [що-небудь] за несправедливо, | хай він розсуджує. Коли ж руси входять у город, хай не творять вони капості і [хай] не мають права купити паволок більше [ніж] на п'ятдесят золотих; а якщо хто купить [скільки-

небудь] із тих паволок, нехай показує цесаревому мужеві, і той їх запечатає і віддасть їм.

А відходячи звідси, руси [нехай] беруть од нас, що потрібно: їжу на дорогу і що треба для човнів, як це вже встановлено раніш, і хай вертаються безпечно у свою сторону; і хай не мають вони права зимувати коло [церкви] святого Мами.

А якщо втече челядин від русів, коли вони прийдуть у країну цесарства нашого, і од [церкви] святого Мами, [де вони живуть], то якщо він буде знайдений, — нехай вони візьмуть його; а якщо не знайдеться, — нехай поклянуться наші руси-християни за своєю вірою7 , а нехристияни по закону своєму, [що він утік], і тоді беруть од нас, [греків], ціну свою, як це вже встановлено давніше: дві паволоки за челядина.

Якщо ж від кого із людей цесарства нашого 6, чи з города нашого 8, чи з інших городів утече челядин до вас, [русів], і принесе що-небудь, — нехай вони вернуть його назад, і якщо те, що він приніс, буде ціле все, — нехай візьме [той, хто його спіймав], від нього, [того, чий є челядин], два золотих за спіймання.

Якщо ж заміриться хто з русів узяти [що-небудь] у людей цесарства нашого , [то той], що це вчинить, покараний буде вельми; а якщо він візьме, — хай заплатить подвійно. А якщо таке саме вчинить гречин русинові, — нехай дістане ту ж кару, яку ото дістав він, [русин].

Якщо ж приключиться украсти що-небудь русинові в греків чи гречинові в русів, [то] належить, щоб [крадій] повернув не лише одне [вкрадене], але й ціну його; якщо виявиться, що вкрадене продано, — нехай він оддасть його подвійну ціну і [хай] буде він покараний по закону грецькому, і за правилом грецьким, і по закону руському.

А скільки полонених християн, підвладних | наших, приведуть руси сюди, [в Греки, то] якщо буде [це] юнак чи дівчина добра, хай дадуть [греки] десять золотих і візьмуть їх; якщо ж він, [полоняник], є середнього віку, — хай дасть [покупець] вісім золотих і візьме його; якщо ж буде старий чи дитина, — нехай дасть п'ять золотих. Якщо ж виявляться руси в рабстві у греків, [то], коли вони полоняниками,— хай викуповують їх руси по десять золотіх якщо ж його, [русина, раніш] купить гречин [і поклянеться про це] перед хрестом, [то] належить йому взяти [ту] ціну, скільки він і дав за нього.

Про Корсунську сторону. Скільки ж є городів у тій частині [землі Грецької], хай не мають права [на них] князі руські. Хай воює [князь руський] у тих сторонах, — а та сторона не покоряється нам 9, — і тоді, якщо попросить війська од нас, [греків], князь руський, ми дамо йому, скільки йому буде треба, — і нехай він воює 10

І про це: якщо знайдуть руси корабель грецький, викинутий [на берег] в якому-небудь місці, — хай не завдадуть вони йо шкоди; якщо ж із нього візьме хто що-небудь чи людину [з нього забере в рабство, — хай буде той винуватий по закону русько і грецькому.

А якщо виявлять руси корсунян, які рибу ловлять в усті Дніпра, — хай не чинять їм ніякого зла.

І хай не мають руси права зимувати в усті Дніпра, Білобереж;

коло [острова] святого Елевферія, а коли прийде осінь, хай ідуть вони у доми свої в Русь.

І про сих: оскільки ж приходять чорні болгари і пустошать в стороні Корсунській, то ми поручаємо князю руському, хай їх не пускає, бо вони завдають шкоди [і] його стороні.

А якщо скоять злочин який-небудь греки, сущі під владі цесарства нашого, [то] не майте ви, [руси], права карати їх, а за велінням цесарства нашого хай дістане [злочинець так], як ото вчинить.

А якщо уб'є християнин русина чи русин християнина, — і хай задержать того, що вчинив убивство, родичі вбитого [і] х уб'ють його.

Якщо | ж утече той, що вчинив убивство, і зникне, і якщо і буде імущим, — хай візьмуть майно його родичі вбитого; якщо той, що вчинив убивство, є неімущим і втече, — нехай шукають йо доки він [не] знайдеться, а якщо знайдеться, —хай убитим буде.

А якщо ударить мечем, чи списом, чи яким іншим знаряддям русин гречина чи гречин русина, — хай за цей злочин заплатить він п'ять літр срібла по закону руському; якщо ж він є неімущим, — хай [дасть], скільки може, і все те [хай] продане буде, навіть хай і одежу, в якій він ходить, — і те з нього зняти, а про решту [суми] нехай поклянеться він по своїй вірі, що не має [більше] нічого, і тоді [хай] одпущений буде.

Якщо ж зажадає наше цесарство од вас воїв на тих, що нам противляться, то хай напишуть [мужі наші] до великого князя вашого і [хай] він пошле нам [стільки], скільки ми хочемо; і з цього довідаються інші країни, яку дружбу мають Греки з Руссю.

Ми ж договір сей 11 виклали на двох хартіях, і одна хартія є у цесарства нашого і на ній єсть хрест і імена наші написані, а на другій [імена свої написали] посли ваші і купці ваші. А відходячи з послом цесарства нашого, хай вони допровадять їх 12 до великого князя руського Ігоря і до людей його, і ті, приймаючи хартію [нашу, хай] поклянуться додержувати вірність [тому], про що ми домовились і написали на хартії сій, на якій написані суть імена наші.

Ми ж, [руси], скільки нас охрестилося, клялися [своєю] церквою святого Іллі в соборній церкві [цесароградській Софії] і присягальним

чесним хрестом, і хартією сею додержувати ж усього, що є написано на ній, і не переступати з того анічого; а якщо переступить це [хто-небудь] із країни нашої, чи князь, чи інший хто, чи охрещений, чи нехрещений, — хай не має він од бога помочі, і хай буде він рабом 13 у сей вік і в будучий, і хай заколений буде своїм оружжям. А нехрещені руси хай покладають щити свої, і мечі свої оголені, і обручі 14 свої, і інше оружжя і хай клянуться, що все, написане на хартії сій, [буде] додержано Ігорем, і всіма боярами, і всіма людьми, і землею Руською в наступні літа і завжди. Якщо ж хто із князів чи із людей руських, чи християнин, чи нехрещений, переступить се 15, що написано на хартії сій, — йому належить від оружжя свого померти, і хай буде він проклят богом і Перуном [за те], що переступив свою клятву.

А коли схвалить [це] Ігор, великий князь, хай береже він дружбу сю15 правдиву, хай вона не розладнається, допоки сонце сіяє і весь світ стоїть, у нинішні віки і в будучі".

Послані ж Ігорем посли прийшли до Ігоря з послами грецькими і повідали всі речі цесаря Романа. Ігор тоді призвав послів грецьких [і] сказав: "Говоріте, що вам повелів цесар!" І сказали посли цесареві: "Се послав нас цесар. Рад він єсть мирові і хоче мир мати з князем руським і дружбу. А твої посли водили вже цесаря нашого до присяги, і нас послали водити до присяги тебе і мужів твоїх". І обіцявся Ігор так учинити.

І на другий день призвав Ігор послів і прийшов на пагорби, де стояв Перун. І поклали [руси] оружжя своє, і щити, і золото, і присягнув Ігор, і мужі його, і скільки [було] поган-русів. А хри-стиян-русів водили присягати7 в церкву святого Іллі, що є над ручаєм кінець Пасинчої бесіди, бо це була соборна церква, а багато варягів і хозар були християнами

Ігор тим часом, утвердивши мир з Греками, відпустив послів; одаривши хутром, і челяддю, і воском, він одпустив їх. А посли прийшли

до цесаря [свого Романа] і повідали всі речі Ігореві і [розповіли про] дружбу, яку [він виявляє] до Греків.

Ігор же став княжити в Києві, мир маючи з усіма землями. І приспіла осінь, і став він замишляти [похід] на деревлян, прагнучи добути більшу данину.

У РІК 6453 [945] 1 Сказала дружина Ігореві: "Отроки2 Свенельдові вирядилися оружжям і одежею 3, а ми — голі. Підино, княже, з нами по данину, хай і ти добудеш, і ми".

І послухав їх Ігор, пішов у Деревляни по данину. І добув він [собі ще] до попередньої данини, і чинив їм насильство він і мужі його. А взявши данину, він пішов у свій город [Київ].

Та коли він повертався назад, він роздумав [і] сказав дружині своїй: "Ідіте ви з даниною додому, а я вернусь і походжу іще". І відпустив він дружину свою додому, а з невеликою дружиною вернувся, жадаючи більше майна.

Коли ж почули древляни, що він знов іде, порадилися древляни з князем своїм Малом і сказали: "Якщо внадиться вовк до овець, то виносить по одній все стадо, якщо не уб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить".

І послали вони до нього [мужів своїх], кажучи: "Чого ти йдеш знову? Ти забрав єси всю данину". І не послухав їх Ігор, і древляни, вийшовши насупроти з города Іскоростеня, вбили Ігоря 4 і дружину його, бо їх було мало. І похований був Ігор, і єсть могила його коло Іскоростеня-города в Деревлянах і до сьогодні.

Ольга ж перебувала в Києві з сином своїм, малим Святославом, і кормилець 5 його [тут] був Асмуд, і воєвода [тут] був Свенельд, той самий отець Мстишин 6.

І сказали деревляни: "Осе князя руського ми вбили. Візьмемо жону 7 його Ольгу за князя свого Мала і Святослава [візьмемо] і зробимо йому, як ото схочем". І послали деревляни ліпших мужів своїх, числом двадцять, у човні до Ольги, і пристали вони під Бори-чевим [узвозом] у човні, бо тоді вода | текла біля Гори київської, і на Подоллі не сиділи люди, а на Горі.

Город же Київ був [тут], де є нині двір Гордятин і Никифорів, і двір княжий був у городі, де є нині двір Воротиславів і Чюдинів, а перевісище було поза городом; поза городом був і двір теремний другий, де є двір доместиків 8, — за святою Богородицею над горою, — саме тут був терем кам'яний 9.

І розповіли Ользі, що деревляни прийшли, і позвала [їх] Ольга до себе, і мовила їм: "Добрі гості прийшли". І сказали древляни "Прийшли, княгине". І мовила їм Ольга: "Говоріть-но, заради чого ви прийшли сюди?" І сказали деревляни: "Послала нас Деревлянська земля, кажучи так: "Мужа твойого ми вбили, бо був муж твій як той вовк, що обкрадав і грабував. А наші князі добрі є, бо пильно вони подбали про Деревлянську землю. Іди-но за нашого князя Мала", — бо ім'я йому було Мал, князю деревлянському. Мовила тоді їм Ольга: "Люба мені є річ ваша. Мужа свойого мені вже не в скресити, а вас хочу я завтра вшанувати перед людьми своїми. То нині ідіте в човен свій і ляжте в човні, величаючись. Завтра я пошлю по вас, а ви скажіте: "Не поїдемо ми ні на конях, ні пішки [не] підемо, а понесіте нас у човні". І вознесуть вас у човні". І відпустила вона їх у човен.

Ольга тим часом звеліла викопати яму велику й глибоку на дворі теремному, поза городом. І назавтра Ольга, сидячи в теремі, послала по гостей. І прийшли до них [кияни], кажучи: "Зове вас Ольга на честь велику". Вони ж сказали: "Не поїдемо ми ні на конях, ні на возах, ні пішки [не] підемо, а понесіте нас у човні". І сказали кияни: "Прийдеться нам [нести]. Князь наш убитий, а княгиня наша хоче | [йти] за вашого князя". І понесли їх у човні. Вони ж сиділи, взявшись у боки, величаючись і вигорджуючись, у великих застібках. І принесли їх на двір

до Ольги, і, нісши їх, [так] і вкинули з човном у яму. І, приникнувши [до ями], Ольга мовила їм: "Чи добра вам честь?" Вони ж сказали: "Гірша нам смерть, ніж Ігореві". І повеліла вона засипати їх живими, і засипали їх.

І пославши Ольга [послів] до деревлян, сказала: "Якщо ж ви мене щиро просите, то пришліте до мене знатних мужів, хай у великій честі піду я за вашого князя. А то не пустять мене люди київські". Це почувши, древляни вибрали ліпших мужів, які держать Деревлянську землю, і послали по неї.

Коли ж деревляни прийшли, звеліла Ольга приготувати мийню, кажучи [їм] так: "Помившись, прийдіте до мене". Вони, [слуги], тоді розпалили мийню, і ввійшли древляни [туди], і стали митися. І заперли мийню за ними, і повеліла [Ольга] запалити її од дверей, і тут згоріли вони всі.

І послала вона [послів] до деревлян, кажучи так: "Се вже йду я до вас. Тож зготуйте медів много коло города, де ото вбили ви мужа мойого. Хай поплачу я над гробом його і вчиню тризну мужеві моєму". Вони ж, почувши [це], звезли медів вельми багато. А Ольга, взявши трохи дружини і йдучи без нічого, прийшла до гробу його і плакала по мужеві своєму. І повеліла вона людям своїм 10 насипати могилу велику, а як вони насипали, звеліла тризну чинити. Після цього сіли деревляни пити, і звеліла Ольга отрокам своїм прислужувати перед ними. І сказали деревляни Ользі: "Де є друзі наші, що їх ми послали по тебе?" А вона відповіла: "Ідуть вслід за мною з дружиною мужа мойого". І як упились деревляни, звеліла вона отрокам своїм пити за них, а | сама відійшла звідти і потім наказала отрокам сікти їх. І посікли їх п'ять тисяч. А Ольга вернулася до Києва і спорядила воїв на рештки їх.

Початок княжіння Святославового

У РІК 6454 [946]. Ольга з сином Святославом зібрала воїв багатьох і хоробрих, і пішла на Деревлянську землю. І вийшли древляни насупротив. І коли зійшлися обидва війська докупи, кинув списом Святослав на деревлян, а спис пролетів між ушима коня і вдарив під ноги коневі, бо був [Святослав] зовсім малим. І сказав [воєвода] Свенельд і [кормилець] Асмуд: "Князь уже почав. Ударимо, дружино, вслід за князем".

І перемогли вони деревлян. Деревляни ж побігли й заперлися в городах своїх. А Ольга кинулася з сином своїм на Іскоростень-город, бо ті [городяни] вбили були мужа її, і стала довкола города з сином своїм. А деревляни заперлися в городі і кріпко боролися з городських стін, бо знали вони, що самі вбили князя і на що [довелося б їм] здатись.

І стояла Ольга літо ціле, і не могла вона взяти города. І намислила вона так: послала [послів] до города, кажучи: "Чого ви хоч досидітись? Адже всі ваші городи здались мені, і згодились на данину, і обробляють ниви свої і землю свою. А ви хочете з голоду померти, не згоджуючись на данину?" Деревляни ж [їй] сказали: "Ми раді б згодитись на данину, але ти будеш мстити за мужа свойого". І сказала їм Ольга, мовляв: "Я вже одомстила за мужа свойого, коли прийшли ви до Києва, і вдруге, і втретє тоді, коли чинила тризну мужеві моєму. Тому я вже не буду помсту чинити, а хочу взяти потрохи данини і, помирившися з вами, піду назад". Запитали тоді древляни: "Чого ти хочеш од нас? | Ми раді дати і медом і хутром". Вона ж сказала їм: "Нині у вас нема ні меду, ні хутра. Лише малого я у вас прошу: дайте мені од двора по три голуби і г три горобці. Бо не хочу я тяжкі данини накласти на вас, як ото муж мій, а сього прошу у вас малого. Знемоглись бо ви єсте в облозі тож дайте мені се мале".

Деревляни ж раді були [цьому]. Зібрали отож вони од двора по три голуби і по три горобці і послали до Ольги з поклоном. Ольга тоді сказала їм: "Се вже покорились ви єсте мені й моїй дитині Ідіть-но в город, а я завтра відступлю од города і піду в город свій Деревляни ж

раді були [цьому], увійшли в город і розповіли [пр все] людям. І обрадувалися люди в городі.

Ольга тим часом, роздаючи воям кому ото по голубові, а другим по горобцеві, звеліла [їм] кожному голубові й горобцеві прив'язат трут, обгортаючи [його] в маленькі платочки [і] ниткою прив'язуючи до всіх голубів і горобців. І звеліла Ольга, коли смерклося, воям своїм пустити голубів і горобців.

Голуби ж і горобці полетіли в гнізда свої, — ті в голубники свої, а горобці під остріхи, — і тоді загорялися голубники, а од них хижі і стодоли 1. І не було двора, де б не горіло, і не можна було гасити, бо всі двори загорілися. І побігли люди з города, і повеліла Ольга воям своїм хватати їх.

А як узяла вона город, то спалила його. І старійшин же города спалила, а інших людей — тих побила, а других оддала в рабство мужам своїм, а решту їх зоставила платити данину.

І наклала вона на них данину тяжку, і дві частини [її] ішли 2 Києву, а третя — Вишгороду, до Ольги, бо Вишгород був Ольжиним городом. І пішла Ольга по Деревлянській землі з сином своїм і з дружиною своєю, встановлюючи устави і уроки 3. І [донині] є становища її і ловища її.

І прийшла вона в город свій Київ із сином своїм Святославом. І, пробувши один рік,

У РІК 6455 [947], пішла Ольга до Новгорода. І встановила вона по [ріці] Мсті погости 1 і данину, і по [ріці] Лузі погости, і данину, і оброки 2. І ловища її є по всій землі, і знаки 3 [її], і місця 4, і погости, і сани її стоять у Пскові й до сьогодні. І по Дніпру [є] перевісища [її], і по Десні, і єсть село її Ольжичі й до сьогодні.

Установивши порядок, повернулася вона до сина свого в Київ і перебувала [тут] із ним у любові.

У РІК 6456[948].

У РІК 6457[949].

У РІК 6458 [950].

У РІК 6459[951].

У РІК 6460[952].

У РІК 6461 [953].

У РІК 6462 [954].

У РІК 6463 [955]. Вирушила Ольга в Греки і прибула до Цесароградa 1. А був тоді цесарем Костянтин, син Леонтів. І, побачивши її, гарну з лиця і вельми тямущу, здивувався цесар розумові її і розмовляв з нею, сказавши їй: "Достойна ти єси цесарствувати в городі сьому з нами". Вона ж, зрозумівши [його річ], мовила до цесаря: "Я поганинка єсмь. А якщо ти хочеш мене охрестити, то охрести мене сам. Якщо ні — то я не охрещуся". І охрестив її цесар з патріархом [Полієвктом].

Просвітившись же, радувалась вона душею і тілом. І поучив її патріарх про віру [християнську], і мовив їй: "Благословенна ти єси в руських князях, бо возлюбила ти світло, а тьму облишиш Благословлятимуть тебе сини руськії навіть в останньому покоління нащадків твоїх". І дав він їй заповіді про церковний устав, і п молитву, і про піст, і про милостиню, і про додержання тіла в чисто А вона, схиливши голову, стояла, | слухаючи поучения, вбирала [його], як губка, і, поклонившись патріархові, говорила: "Молитвами твоїми, владико, хай убережена буду я од сіті вражої". І було наречено її в хрещенні ім'ям

Олена, як ото й колишню цесарицю, матір великого Костянтина. І благословив її патріарх, і відпустив її.

А по схрещенні призвав її цесар і сказав їй: "Я хочу взя тебе за жону". Вона тоді мовила: "Як ти мене хочеш узяти, ко охрестив мене сам і назвав мене дочкою? Адже в християнах нема такого закону — ти ж сам знаєш". І сказав цесар: "Перехитри ти мене єси 2, Ольго". І дав він їй дари многі — золото, і серебі і паволоки, і начиння різного, і відпустив її, назвавши її дочко своєю.

Вона ж, збираючись додому, прийшла до патріарха, благословення просячи для роду [свого], і сказала йому: "Люди мої

погани і син мій, — хай би уберіг мене бог од усякого зла". І мовив патріарх: "Чадо вірнеє! Ти в Христа охрестилася єси і в Христа втілилася. І Христос убереже тебе, як ото уберіг Єноха в найдавніші покоління, потім Ноя в ковчезі, Авраама од Авімелеха, Лота од со-домлян, Мойсея од фараона, Давида од Саула, трьох отроків3 од [смерті в] печі, Даниїла од звірів, — так і тебе він ізбавить од врага і сітей його" 4. І благословив її патріарх, і пішла вона з миром у землю свою, і прибула до Києва.

Се ж [усе] сталося [так], як при Соломоні: прийшла цариця ефіопська, хотячи почути мудрість Соломонову, [і] велику мудрість побачила5, і свідчення [її]. Отак і ся блаженна Ольга шукала істинної мудрості божої. Але та, [цариця ефіопська], — людської, а ся — божої. "Бо ті, що шукають премудрості, — знайдуть [її] " 6. "Премудрість на розпуттях волає, і на дорогах сміливо [голос] підносить, і на краях стін із заборолами проповідує, і в воротах городських одважно говорить: "Скільки ж літ ви, невігласи, [будете] і держатися неправди?" 7 А ся ж блаженна Ольга з малих літ шукала мудрості, яка є лучче від усього на світі сьому, і знайшла вона перло многоцінне, що ним є Христос. Сказав бо Соломон: "Бажання благовірних насолоджує душу [їх] " 8, і "прихили серце своє до розуму" 9, бо "тих, що люблять мене, [премудрість], — я люблю, і ті, що шукають мене, — знайдуть мене" . Бо господь сказав: "Того, хто приходить до мене, — я не вижену геть" 11

Ся ж Ольга прибула до Києва, як ото ми сказали, і прислав до неї цесар грецький [послів], мовлячи: "Многим одарив я тебе, і ти говорила мені: "Коли я повернуся в Русь, [то] многі дари пошлю тобі: челядь, і віск, і хутро, і воїв багато на поміч". Ольга ж, відповідавши [цесареві], сказала послам: "Якщо ти, отож, так само постоїш у мене в Почайні 12, як і я в Суду, — то тоді я тобі дам". І відпустила вона послів, це сказавши.

Жила ж Ольга [разом] із сином своїм Святославом, і повчала його мати охреститися, та не зважав він на це, ні до вух не брав. А якщо хто хотів [своєю] волею охреститися — [Святослав і його дружина] не боронили, але глумилися з того. "Адже для невіруючих віра християнська юродство єсть" 13; "не знали бо [її], ані розуміли ті, які ходять у тьмі, і не відали вони слави господньої" 14, "бо одебеліли серця їх, і ушима ж важко вони слухали, [а] очима [не хотіли] видіти" 15. Сказав бо Соломон: "Діла нечестивих далекі від розуму" 16, "хоча я, [премудрість], кликала вас, та ви не послухали, і простерла я слова [мої], а ви не розуміли, і одкидали ви мої поради, а моїх же докорів не слухали", "зненавиділи бо ви премудрість і страху господнього не прийняли, не хотіли ви слухати порад моїх і зневажали мої викриття" 17.

Отак і Ольга часто [Святославові] говорила: "Я, сину, бога пізнала і радуюся. Якщо й ти пізнаєш бога, то радуватися станеш". Але він не слухав цього, кажучи: "Як я інший закон один прийму? Адже дружина моя з сього сміятись почне!" Вона тоді сказала йому: "Якщо ти охрестишся, — всі це саме вчинять". Та він не послухав матері і додержував поганських звичаїв, не відаючи, [що] коли хто матері не слухає, — у біду впадає. Як ото сказано: "Якщо хто отця чи матері не слухає, — смертю хай умре" 18. Сей же [Святослав] після цього гнівався на матір, бо Соломон сказав: "Той, хто повчає злих, — наживе собі безчестя; викриваючи нечестивого, він опорочить себе, бо викриття нечестивих — це страждання їм, [обличителям]; не викривай злих, щоб не зненавиділи вони тебе" 19. Та, проте, любила Ольга сина свого Святослава, мовлячи: "Нехай буде воля божа. Якщо бог захоче

помилувати рід мій і землю Руськую хай покладе їм на серце звернутись до бога, як ото і мені бог дарував"

І, це сказавши, молилась вона за сина і за людей у всі дні і ночи, вирощуючи сина свого до змужніння його і до повноліття його.

У РІК 6464 [956].

У РІК 6465 [957].

У РІК 6466 [958].

У РІК 6467 [959].

У РІК 6468 [960].

У РІК 6469 [961].

У РІК 6470[962].

У РІК 6471 [963].

У РІК 6472 [964]. Коли князь Святослав виріс і змужнів, став він воїв збирати, багатьох і хоробрих, бо й сам був хоробрий і легки Ходячи, яко пардус1 , багато воєн він чинив. Возів же за собою в не возив, ні котла [не брав], ні м'яса [не] варив, але, потонку нарізавши конину, або звірину, або воловину [і] на вуглях спікши, [ці він їв. Навіть шатра він [не] мав, а пітник слав і сідло [клав] у головах. Такими ж і всі інші вої його були. І посилав він до [інших земель [послів], кажучи: "Хочу на вас іти".

І пішов він на Оку-ріку і на Волгу, і знайшов вятичів, і сказав їм: "Кому ви данину даєте?" Вони ж одказали: "Хозарам. По шелягу од рала даєм".

У РІК 6473 [965]. Рушив Святослав на Хозар. Почувши ж [про це], хозари вийшли насупроти з князем своїм, каганом [Іосифом?] зступилися [війська] битися, і сталася битва межи ними, [одолів Святослав хозар і город їхній [столицю Ітіль], і 1 [город Білу Вежу взяв. І ясів переміг 1 він, і касогів, і прийшов до Києва.

У РІК 6474 [966]. Переміг Святослав вятичів і данину на них наклав.

У РІК 6475 [967]. Рушив Святослав на Дунай на Болгар, і в битві одолів Святослав болгар. І взяв він вісімдесят городів по Дунаю і сів, князюючи, тут, у [городі] Переяславці, [і] беручи дани з греків.

У РІК 6476 [968]. Прийшли печеніги вперше 1 на Руську землю. А Святослав був [тоді] в Переяславці, і заперлася Ольга з онуками своїми — Ярополком, і Олегом, і Володимиром — у городі Києві. І оступили печеніги город силою великою, — незчисленне множест [стояло їх] довкола города, — і не можна було вийти з города, вісті послати, і знемагали люди од голоду й безвіддя. І, зібравшись, люди тої сторони Дніпра стояли в човнах на тій стороні, та не можна було увійти в Київ ані одному з них, ні із города [вийти кому] до них.

І затужили люди в городі, і сказали: "Чи нема кого, який би на ту сторону міг дійти ; переказати 2: "Якщо ви не приступите завтра під город, — ми здамось печенігам". І сказав один хлопець:

"Я можу перейти". Городяни ж, зрадівши, сказали хлопцеві: "Коли можеш ти якось іти — іди". Він тоді вийшов із города з уздечкою і ходив серед печенігів, запитуючи: "Чи ніхто не бачив коня?", — бо він умів по-печенізькому і вони вважали його [за одного з] своїх. А як приблизився він до ріки, [то], скинувши одежу з себе, скочив у Дніпро і побрів. І коли

побачили [це] печеніги, кинулися вони за ним, стріляючи в нього, але не могли йому анічого зробити.

А ті, побачивши [це] з тої сторони [Дніпра і] прибувши в човні назустріч йому, взяли його в човен і привезли його до дружини. І сказав він їм: "Якщо ви не підступите завтра рано під город, — здадуться люди печенігам". Мовив тоді їм воєвода їхній, на ім'я Претич:

"Підступимо завтра в човнах і, захопивши княгиню і княжичів, умчимо ми на сю сторону і люди. Якщо ж сього не зробимо, — погубить нас Святослав".

І як настав ранок, сіли вони в човни перед світом, затрубили сильно трубами, і люди в городі зняли крик. Печеніги ж подумали, що князь [Святослав] прийшов, [і] побігли од города хто куди.

І вийшла Ольга з онуками і з людьми до човнів, а князь печенізький [Куря], побачивши [це], вернувся один до воєводи Претича і запитав: "Хто се прийшов?" І сказав йому [воєвода]: "Люди тої сторони". І спитав князь печенізький: "А ти чи не князь єси?" Він же сказав: "Я — муж його і прийшов зі сторожею, а вслід за мною іде воїв незчисленне множество", — а це він сказав, лякаючи їх. І мовив князь печенізький Претичеві: "Будь мені другом". Він тоді сказав: "Нехай буде так". І подали вони руку один одному, і дав печенізький князь Претичеві коня, шаблю, стріли, а він дав йому броню, щит, меч. І відступили печеніги од города, і не можна було коня напоїти: на Либеді — печеніги 3.

І послали кияни [гінця] до Святослава, говорячи: "Ти, княже, чужої землі шукаєш і дбаєш [про неї], а свою полишив. Нас же мало не взяли печеніги, і матір твою, і дітей твоїх. Якщо ти не прийдеш, не оборониш нас, — то таки нас візьмуть. Чи тобі не жаль отчини своєї, і матері, що стала старою, і дітей своїх?"

Це почувши, Святослав швидко сів на коней з дружиною своєю, і прибув до Києва, і цілував матір свою, і дітей своїх, [і] журився тим, що сталося од печенігів. І зібрав він воїв, і прогнав печенігів у поле, і було мирно.

У РІК 6477 [969]. Сказав Святослав матері своїй і боярам своїм: "Не любо мені є в Києві жити. Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї. Адже там усі добра сходяться: із Греків — паволоки, золото, вино й овочі різні, | а з Чехів і з Угрів — серебро й коні, із Русі ж — хутро, і віск, і мед, і челядь". І мовила йому мати: "Чи бачиш ти, що я недужа? Куди ти хочеш [іти] од мене?" — бо вона вже розболілася була. Сказала ж вона йому: "Погребши мене — іди, куди хочеш".

І по трьох днях померла Ольга. І плакав за нею син її, і внуки її, і люди всі плачем великим, і, понісши, погребли її на [уготованому] місці 1. І заповіла була Ольга не творити тризни над собою, бо мала вона пресвітера, і той похоронив блаженну Ольгу.

Ся [Ольга] була передвісницею християнській землі, яко вранішня зоря перед сонцем і яко зірниця перед світом. Вона бо сіяла, як місяць, уночі. Так ся між невірних людей світилася, як перло в багні, бо були вони закаляні гріхом, не омиті святим хрещенням, а ся омилась святою купіллю, скинула з себе гріховну одіж ветхого чоловіка Адама і в нового Адама втілилась, що ним є Христос.

Речім же до неї: "Радуйся, руськеє пізнання бога! Стали ми початком примирення [з ним]". Вона бо першою увійшла в царство небеснеє із Русі, і її восхваляють руськії сини яко зачинательку, бо й по смерті молилась вона богові за Русь. "Праведних же душі не вмирають" 2. Як ото сказав Соломон: "Коли хвалять праведника, — веселяться люди" 3, "безсмертною бо є пам'ять його" 4, коли признається він богом і людьми. Її теж усі люди прославляють, бі чачи, що лежить вона нетлінною многі літа. Сказав бо пророк [Ілій про слова господа]: "Тих, що прославляють мене, — я прославлю" Про таких же і Давид говорив: "У пам'яті вічній

буде праведни він поговору злого не убоїться. Готово серце його уповати на господа, утвердилося серце його і не здригнеться" 6. Соломон же сказав: "Праведники вовіки живуть, і від господа нагорода їм є, і дбання од Всевишнього. Тому дістануть вони царство краси і вінець доброї од руки господньої, бо десницею захистить він їх і рукою покриє їх" 7. Захистив бо він силою [своєю] блаженну Ольгу од врага і супостата диявола.

У РІК 6478 [970]. Святослав посадив Ярополка в Києві, а Олега в Деревлянах.

У цей же час прийшли люди новгородські, просячи князя собі: "Якщо не підете ви до нас, то ми знайдемо князя собі". І сказав їм Святослав: "Аби хто до вас пішов!" І відмовився [йти до них ; Ярополк, і Олег. І сказав Добриня: "Просіте Володимира", — бо Володимир був од Малуші, улюблениці Ольжиної; [Малуша] ж була сестра Добринина, а отцем їм обом був Малко Любчанин, отож Добриня був вуєм Володимирові. І сказали новгородці Святославу: "Дай нам Володимира".

І взяли новгородці Володимира собі, і пішов Володимир з Добринею, вуєм своїм, до Новгорода, а Святослав — до Переяславця.

У РІК 6479 [971]. Прийшов Святослав до Переяславця, і заперлися болгари в городі. І вийшли болгари на січу проти Святослава, і була січа велика, і одолівали болгари. І сказав Святослав воям своїм: "Уже нам тут полягти. Ударимо мужньо, браття і дружино!" А під вечір одолів Святослав [болгар] і взяв город списом, кажучи: "Се город мій!"

І послав він до Греків [послів], мовлячи: "Хочу на вас іти і взяти город 1 ваш, як і сей". І сказали греки: "Ми не в силі супроти вас стати. Так що візьми з нас данину [собі] і на дружину свою. Але скажіте нам, скільки вас, щоб дали ми по числу воїв". А це говорили греки, обманюючи русів: греки бо є хитромудрі й до сьогодні. І сказав їм Святослав: "Єсть нас

двадцять тисяч", — і додав він десять тисяч, бо було русі десять тисяч тільки. І спорядили греки сто тисяч на Святослава, і не дали данини.

І рушив Святослав на греків, і вийшли вони супроти русі. І коли побачили [це] руси, то убоялися вельми | множества воїв. І мовив Святослав: "Уже нам нікуди дітись, а волею і неволею [доведеться] стати насупроти. Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістьми тут, бо ж мертвий сорому не зазнає. Якщо ж побіжимо ми, — то сором нам. Тож не втечемо, а станемо кріпко, і я перед вами піду. Якщо моя голова ляже, — тоді [самі] подумайте про себе". І сказали вої: "Де голова твоя ляже, там і наші голови ми зложимо".

І приготувались до бою руси і греки насупроти [них]. І зітнулися обидва війська, і обступили греки русів, і була січа велика, і одолів Святослав, а греки побігли. І пішов Святослав, воюючи, до города [Цесароградa], і інші городи розбиваючи, які стоять пустими і до сьогоднішнього дня.

І зізвав цесар [грецький Іоанн] у палату бояр своїх, і сказав їм: "Що вдіємо? Адже не можемо ми стати супроти нього". І сказали йому бояри: "Пошли йому дари. Спитуємо його, чи падкий він є до золота чи паволок?" І послали вони до нього золото, і паволоки, і мужа мудрого, і сказали йому: "Стеж за поглядом його, і лицем його, і мислями його" 2.

Він же, [муж цесарів], узявши дари, прийшов до Святослава. І коли прийшли греки з дарунком, він сказав: "Введіте їх сюди". І прийшли вони, і поклонились йому, і поклали перед ним золото й паволоки. І сказав Святослав, убік дивлячись: "Сховайте". І отроки Святославові, узявши, [все] сховали, а посли цесареві повернулися до цесаря.

І зізвав цесар бояр, і сказали тоді послані: "Коли прийшли ми до нього і піднесли дари, він і не глянув на них, а повелів сховати іх". І мовив один [боярин]: "Спитуй його ще один раз. Пошли ще йому оружжя". Вони ж послухали того і послали йому меч та інше оружжя.

І принесли йому меч, і він, узявши, став любуватися [ним], і хвалити, і дякувати цесареві.

І прийшли [послані] назад до цесаря, і повідали все, що було. І сказали бояри: "Лютим буде | сей муж, бо майном нехтує, а оружжя бере. Згоджуйся на данину". І послав цесар [послів до Святослава] , кажучи так: "Не ходи до города, а візьми данину, навіть яку ти хочеш", — бо він замалим не дійшов до Цесарограда З.

І-дали вони йому данину, а він узяв і за вбитих, кажучи: "Рід його візьме". Узяв він також і дари многі і вернувся в Переяславець зі славою великою.

Побачивши ж, що мало дружини у нього, він сказав собі: "Іще, обманувши як-небудь, поб'ють вони дружину мою і мене", — бо багато загинуло було в бою. І сказав він: "Піду я в Русь і приведу більше дружини".

І послав він послів до цесаря в [город] Дерестер, — бо тут був есар, — кажучи так: "Хочу я мати мир з тобою твердий і дружбу". І це почувши, цесар зрадів і послав йому дари, більші від перших.

Святослав же прийняв дари і став радитися з дружиною своєк говорячи так: "Якщо ми не вчинимо миру з цесарем, а довідаєтьс цесар, що нас мало є, то, прийшовши, обступлять вони нас у город А Руська земля далеко є і печеніги з нами вороги, — то хто нам поможе? Учинимо ж мир із цесарем, бо він же згодився нам на данину, — і сього хай буде досить нам. Якщо ж він стане не давати данини, то знову, зібравши воїв більше, ніж спершу, прийдемо з Русі до Цесарограда".

І до вподоби була річ ся дружині, і послали вони ліпших мужі до цесаря. І прийшли ті в Дерестер, і сказали [про них] цесарев А цесар на другий день прикликав їх, і мовив цесар: "Хай говорят посли руські".

Вони ж сказали: "Так говорить князь наш: "Хоч я мати справжню дружбу з цесарем грецьким на всі прийдеїш часи".

Цесар же, рад бувши, повелів писцю писати на хартію всі реї Святославові. І стали говорити посли всі речі, — і став писець писати, — мовлячи так: "Згідно з другою угодою 4, що відбулась при Святославі, великому князеві руському, і при Свенельді, писан при Феофілові-синкелі до Іоанна, прозваного Цімісхієм, цесаря грецького, в Дерестрі, місяця липня, індикта 14, | у рік 6479.

Я, Святослав, великий князь руський, як клявся, [так] і утверджую цим договором присягу свою, що хочу [разом] із русамн які підо мною, боярами та іншими [людьми], мати мир і справжню дружбу з кожним — і [з] великим цесарем грецьким, і з Василієм і з Костянтином, і з [іншими] богонатхненними цесарями, і з усім, людьми вашими до кінця віку.

Ніколи ж не буду я замишляти на землю вашу, ні збираті людей [проти неї], ні приводити інший народ на землю вашу і скільки є [країв] під владою грецькою, ні на волость Корсунську і ні городи її, скільки їх є, ні на землю Болгарську.

А якщо інший хто-небудь замислить на землю вашу, то я буду противником йому і буду битися з ним.

Як і клявся я цесарям грецьким, а зі мною бояри і русь уся будемо ми додержувати попереднього договору. Якщо ж ми не до держимо чого із сього і [зі] сказаного раніш, то я і [всі, хто] зі мнок і підо мною, хай будемо прокляті богом, у якого віруємо, — в Перуна і в Волоса, бога скоту, — хай будемо ми золоті, як ото золото се 5 і своїм оружжям хай ми посічені будемо, і хай ми вмремо. Ви я майте се за правду, що нині вчинив я вам і написав на хартії сій а ми своїми печатями запечатали" 6.

Учинивши мир із Греками, Святослав рушив у човнах до [дніпрових] порогів. І сказав йому воєвода отця його Свенельд: "Обійди, княже, [їх]

на конях, бо стоять печеніги в порогах". Однак не послухав він його і рушив у човнах.

Тим часом послали переяславці до печенігів [гінців], кажучи: "Іде Святослав у Русь, узявши майна багато у греків і полон незчисленний, а з малою дружиною". Почувши ж печеніги се, заступили пороги. І прийшов Святослав до порогів, та не можна було пройти порогів, і став він зимувати у Білобережжі. І не було в них їжі, і настав голод великий, так що по півгривні [була] голова коняча. І зимував [тут] Святослав. А коли приспіла весна, пішов Святослав у пороги. |

У РІК 6480 [972]. Прийшов Святослав у пороги, і напав на нього Куря, князь печенізький. І вбили вони Святослава, і взяли голову його, і з черепа його зробили чашу, — окувавши череп його золотом 1, пили з нього. Свенельд же прийшов у Київ до Ярополка. І було всіх літ княжіння Святославового двадцять і вісім.

У РІК 6481 [973]. Почав княжити [в Києві] Ярополк.

У РІК 6482 [974].

У РІК 6483 [975]. Коли Свенельдич, на ймення Лют 1, вийшовши якось із Києва лови діяти, гнав за звіром у лісі, узрів його Олег і спитав: "Хто се є?" І сказали йому: "Свенельдич". І, напавши, він убив його, бо й Олег діяв був лови. І через це постала ненависі межи ними, Ярополком і Олегом, і завжди мовив Ярополкові Свенельд, хотячи відомстити за сина свого: "Піди на брата свойого і візьмеш ти волость його один".

У РІК 6484[976].

У РІК 6485 [977]. Пішов Ярополк на Олега, брата свого, у Деревлянську землю. І вийшов супроти нього Олег, і приготувалися вони обидва до бою, і коли зітнулися війська, переміг Ярополк Олега. І побіг тоді Олег з воями своїми в город, що зветься Вручий. А був міст через рів

до воріт городських, і [люди], давлячи одиі одного, спихнули Олега з мосту в урвище. І падало багато людей з мосту, і подавили [тут] і коней, і людей.

І ввійшовши Ярополк у город Олегів, узяв волость його і посла] шукати брата свого. І, шукавши, його не знайшли, та сказав одиі древлянин: "Я бачив учора, як спихнули його з моста". І послав Ярополк шукати його. І волочили трупи з рову од ранку й до полудня і знайшли Олега насподі під трупами, і, винісши1 , поклали його на ков рі2 . І прийшов Ярополк до нього, і плакав, і сказав Свенельду: "Дивись, адже ти сього хотів". І погребли Олега на [високому] місці коло города Вручого, і єсть могила його коло Вручого й до сьогодні.

І взяв волость його Ярополк.

А в Ярополка була жона Грекиня, — [раніше] ж була вона черницею, та привів був її отець його Святослав і віддав її за Ярополка, бо гарна вона була з лиця.

Коли ж почув це Володимир у Новгороді, що Ярополк убив Олега, то, убоявшись, утік він за море. А Ярополк посадив посадників своїх у Новгороді і володів один у Русі.

У РІК 64861978].

У РІК 6487[979].

У РІК 6488 [980]. Прийшов Володимир з варягами до Новгорода і сказав посадникам Ярополковим: "Ідіте до брата мойого і скажіте йому: "Володимир іде на тебе, готуйся насупроти, битися".

І сів він у Новгороді, і послав [отроків] до Рогволода, князя полоцького, мовлячи: "Хочу взяти дочку твою за жону". Він тоді запитав дочку свою: "Чи хочеш ти за Володимира?" А вона сказала:

"Не хочу я роззути Володимира, а Ярополка хочу". Рогволод же прийшов був із замор'я і мав волость свою в Полоцьку. А Тур [сів] у Турові; од нього ж і туровці прозвалися.

І прийшли отроки Володимирові, і повідали йому всю річ Рогні-ді, дочки Рогволода, князя полоцького. Володимир тоді зібрав воїв багато — варягів, і словен, і чуді, і кривичів — і пішов на Рогволода. У сей же час хотіли вести Рогнідь за Ярополка. І прийшов Володимир на Полоцьк, і вбив Рогволода і синів його двох, а дочку його Рогнідь узяв за жону і пішов на Ярополка 1.

І прийшов Володимир до Києва з воями многими. І не зміг Ярополк стати супроти Володимира, і заперся Ярополк з людьми своїми і з воєводою Блудом. І стояв Володимир, окопавшись, на Дорогожичі — межи Дорогожичем і Капичем, — і єсть рів [той] і сьогодні.

Володимир тим часом послав до Блуда, воєводи Ярополківого, [послів], обманливо мовлячи: "Посприяй мені! Якщо уб'ю брата свойого — буду мати тебе за отця свойого і велику честь дістанеш ти од мене. Не я бо почав братів убивати, а він. Я ж того убоявся і прийшов на нього". І сказав Блуд до посланих Володимиром: "Я буду з тобою в приязні".

О злая облудо людськая! Як ото Давид говорить: "Той, що їсть хліб мій, підняв на мене облуду" 2. Так і сей лукавив проти князя свого обманом. І ще [говорив Давид]: "Язиками своїми вони лестили. Осуди їх, боже, хай відпадуть вони од замислів своїх; за безліч нечестя їх відринь їх, бо прогнівали вони тебе, господи" 3.1 ще сказа той же Давид: "Мужі криваві і лукаві не проживуть [і] половини днів своїх" 4. Се є зла порада, коли підбивають на кровопролиття. То є безумнії [люди], які, діставши од князя чи од господина свог честь і дари, замишляють іще погубити голову князя свого. Гіршим; такі є від бісів. Отак і Блуд зрадив князя свого, діставши од нього почесті многі. Сей і був повинен за ту кров.

Бо сей Блуд, запершись із Ярополком [у Києві], часто слав до Володимира [послів], кажучи йому іти на приступ до город. з боєм, [а] сам замишляв убити Ярополка. Та [через] городян не можна [було] вбити його. Блуд, отож, не змігши, як би його погубити, замислив [учинити це] обманом, кажучи йому не виходити на битву з города. І мовив при цім Блуд Ярополкові: "Кияни посилають до Володимира, говорячи: "Іди на приступ до город з боєм. Ми видамо, — мовляв, — тобі Ярополка". — Утікай із города"

І послухав його Ярополк, і побіг із города, і, прийшовіш заперся в городі Родні5 на усті Росі. А Володимир увійшов у Київ

І обложили [вої Володимирові] Ярополка в Родні, і був голод великий у ньому, і єсть примовка й до сьогодні: "Біда, як у Родні" І сказав Блуд Ярополкові: "Чи бачиш ти, скільки воїв у брата твойого? Нам їх не перебороти. Тому мирися ти з братом своїм",-обманюючи його, це говорив він. І мовив Ярополк: "Нехай буде так". І послав Блуд до Володимира [посла], кажучи: "Збувся, — мовляв, — намір твій. Я приведу, — мовляв, — Ярополка до тебе, а ті приготуй [людей] убити його".

Володимир же, це почувши [і] увійшовши у двір теремінний отчий, що про нього ми раніш сказали, сів тут із воями і з дружинок своєю.

І сказав Блуд Ярополкові: "Піди до брата свойого і скажи йому "Що ти мені не даси — те я візьму". Пішов тоді Ярополк, і сказав йому [боярин його] Варяжко: "Не ходи, княже. Уб'ють тебе. Утікай в Печеніги і ти приведеш воїв".

І не послухав він його, і прибув Ярополк до Володимира. І коли входив він у двері, підняли його два варяги двома мечами під груди, а Блуд зачинив двері і не дав услід за ним увійти своїм. І так убитий був Ярополк.

Варяжко ж, побачивши, що вбито Ярополка, утік із двору в Печеніги і багато воював з печенігами проти Володимира. І той ледве прихилив його [до себе], поклявшись йому.

Володимир же став жити з жоною брата, грекинею, а була вона вагітна. Від неї він і родив Святополка. А від гріховного кореня — лихий плід буває. Тому, що була раніш мати його черницею, а. по-друге, [оскільки] Володимир жив із нею, не одружившись, то був він плодом перелюбства. Тим-то й отець його не любив, бо був він од двох батьків: од Ярополка і від Володимира.

Після цього сказали варяги Володимиру: "Се город наш, бо ми здобули його. Тому хочемо ми взяти окуп із них по дві гривні з чоловіка". І мовив їм Володимир: "Пождіте з місяць, поки вам куни 6 зберуть". І ждали вони місяць, і не дав він їм [окупу], і сказали варяги: "Обдурив ти єси нас. Так що покажи нам путь у Греки". І він сказав їм: "Ідіте".

І вибрав він із них мужів добрих, і тямущих, і хоробрих, і роздав їм городи. А інші пішли до Цесарограда. І послав він поперед них послів, кажучи так цесареві [грецькому Василію]: "Ідуть осе до тебе варяги. Не держи їх у столиці, бо того вони натворять тобі в городі, що й тут, але розішли їх нарізно і сюди не пускай ні одного".

І став княжити Володимир у Києві один. І поставив він кумири на пагорбі, поза двором теремним: Перуна дерев'яного, — а голова його [була] срібна, а вус — золотий, — і Хорса. і Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, | і Мокош. І приносили їм [люди] жертви, називаючи їх богами, і приводили синів своїх і жертвували [їх цим] бісам, і оскверняли землю требами своїми. І осквернилася жертвами їхніми земля Руськая і пагорб той. Але преблагий бог не хоче смерті грішникам; на тім пагорбі нині є церква святого Василія [Великого], як ото ми потім скажемо. Та ми до попереднього повернемось. Володимир же посадив Добриню, вуя свого, в Новгороді. І Добриня, прийшовши в Новгород, поставив кумир Перуна над рікою Волховом, і приносили йому жертви люди новгородські яко богу.

Був же Володимир переможений похіттю до жінок, [і] було йому приведено шість жон: Рогнідь, що її посадив він на [річці] Либеді, де ото є нині сільце Передславине 7, і від неї родив чотирьох синів: Ізяслава, Мстислава, Ярослава, Всеволода, — і двох дочок: [Передславу та] (Премиславу); від грекині [він родив] Святополка; від чехині [Аллогії] — Вишеслава, а від другої [чехині Малфріді] — Святослава [і] Станіслава 8; від болгарині — Бориса і Гліба. І наложниць [було] в нього триста у Вишгороді, триста в Білгороді, а двісті — на Берестовім, у сільці, яке й нині зовуть Берестовим 9.

І був він ненаситний на блуд, і, приводячи до себе замужніх жінок і дівчат, він розтлівав їх. Був бо він [такий] жонолюбець, як і Соломон, бо в Соломона було, кажуть, сімсот жон і наложниць триста, і мудрий він був, а кінець кінцем погиб. Сей же був невіглас, а кінець кінцем знайшов [вічне] спасіння.

"Велик бо господь, і велика сила його, і розумові його нема числа" '°. Бо злом є жіноча принада. Як ото сказав Соломон, покаявшись, про жінок: "Не слухай злої жони, бо мед капле із уст її, жони-любодійки; часину тільки насолоджує вона гортань твою, а потім знайдеш [це] гіркішим од жовчі; ті, що туляться до неї, [підуть із] смертю в пекло; по путі бо життя не ходить вона, блудна бо стезя її і нерозважна" 11. Се так сказав Соломон про перелюбниць.

А про добрих жінок він сказав: "Дорожча вона від каменя многоцінного, радується нею муж її, бо робить вона мужеві своєму добрим усе життя. Добувши вовну і льон, зробить вона потрібне руками своїми. Будучи мов корабель, | вона чинить торг, здалеку збирає собі багатство; і встає вона ще вночі, і дає їжу в домі і діло рабиням. Побачивши ниву — купує її плодами рук своїх вона засадить ниву. Перепоясавши міцно стегна свої, укріпить вона рамена свої на діло; і відчуває вона, що робити — добре, і не гасне світильник її всю ніч. Руки свої простирає вона на корисне, а лікті свої підставляє під веретено. Руки свої вона розтуляє убогим, а плід подасть жебракам. Не клопочеться про дім свій муж її, коли де-небудь він буде. Подвійну одіж

зробить вона мужеві своєму, я собі черлене і багряне одіння. Примітним буває у воротах муж її, якщо коли сяде він на зібранні зі старійшинами і з жителями землі. Вона зробить покривала і віддасть [їх] на продаж. Уста ж свої одкриває вона розсудливо і до речі мовить язиком своїм. У силу і в красу вона убралась. Милості її піднесли, діти її збагатіли, і муж її похвалить її. Благословенною ж є жона розумна, бо хвалить вона страх господній. Дайте їй од плоду рук 12 її, нехай хвалять у воротах мужа її" 13.

У РІК 6489 [981]. Пішов Володимир до Ляхів і зайняв городи їх — Перемишль, Червен та інші городи, які є й до сьогодні під Руссю.

Сього ж року і вятичів він переміг, і наклав на них данину од плуга, як і отець його брав.

У РІК 6490 [982]. Піднялися оружно вятичі. І пішов на них Володимир, і переміг їх удруге.

У РІК 6491 [983]. Пішов Володимир на ятвягів і взяв землю їх.

І вернувся він до Києва, і приносив жертву кумирам із людьми своїми. І сказали старці і бояри: "Метнемо жереб на хлопця і дівчину, і на кого він упаде, — того заріжемо богам".

А був варяг один [Тури], — двір його був [там], де є нині церква святої Богородиці [Десятинна], що її звів Володимир, — і варяг той прийшов був із Греків і потай держався віри християнської. | І був у нього син [Іван], гарний з лиця і душею, і на сього упав жереб по завісті диявола, бо не терпів [його] диявол, який має владу над усіма; сей був йому наче терен у серці, і прагнув погубити [його] окаянний, і підбурив людей.

І сказали, прийшовши, послані до нього, [варяга]: "Упав жереб на сина твойого, бо зволили боги його собі. Тож учинимо жертву богам". І

сказав варяг: "Не боги вони суть, а дерево. Сьогодні є, а завтра вже згнило. Не їдять бо вони, ні п'ють, ні говорять, а зроблені вони руками з дерева, сокирою і ножем. А бог один єсть, [той] що йому служать греки і поклоняються, бо сотворив він небо, і землю, і людину, і зорі, і сонце, і місяць, і дав життя на землі. А сі боги що зробили? Вони самі зроблені є. Не дам сина свойого бісам"

Вони тоді, пішовши, повідали [се] людям. А ті, взявши оружжя пішли на нього і рознесли двір довкола нього. Він же стояв на сінях 1 із сином своїм, [і] вони сказали йому: "Дай сина свойого, ми оддамо його богам". А він відповів: "Якщо вони боги є, то нехай пошлють одного [з-між] себе бога і візьмуть сина мойого. А ви чому приносите їм жертви?" І зняли вони крик, і підрубали сіні під ними, а тоді повбивали їх. І не знає ж ніхто, де їх положили бо люди були тоді невігласами і поганами 2.

А диявол радувався цьому, не знаючи, що скоро буде погибель йому. Отак бо й раніше старався він погубити рід християнський але прогонили його хрестом чесним в інших землях. "Тут же, — думав собі окаянний, — тут, — мовляв, — єсть мені житво, бо ту не вчили апостоли, ні пророки [не] пророкли". Не відав він, що про рок [Осія] сказав [про слова господа]: "І наречу не моїх людей людьми моїми" 3. А про апостолів [Давид] сказав: "По всій Землі розійшлися провіщання їх, і до кінця Всесвіту глаголи їх" 4. Бо якщо апостоли і не були тут самі, то учення їх, яко труби, звучать по всім 65 світі в цфквах. їх бо ученням побіждаємо ми врага-диявола, топчучи [його] ногами, як ото потоптали його сі два побожники, діставши вінець небесний зо святими мученіками і з праведниками.

У РІК 6492 [984]. Пішов Володимир на радимичів. А був у нього воєвода Вовчий Хвіст, і послав перед собою Володимир Вовчого Хвоста. І стрів він радимичів на ріці Піщані, [і] побідив Вовчий Хвіст радимичів. Тому й дражнять руси радимичів, кажучи: "Піщанці од вовчого хвоста втікають". Були ж радимичі із роду ляхів і, прийшовши, тут поселилися. І платять вони данину Русі, і возять повіз1 і до сьогодні.

У РІК 6493 [985]. Рушив Володимир на Болгар з Добринею, вуєм своїм, у човнах, а торків берегом [Волги] привів на конях, і так переміг болгар. І сказав Добриня Володимирові: "Оглядав я колодників ', і всі вони є в чоботях. Сим данини нам не платити, підемо оба шукати тих, що в постолах". І вчинив мир Володимир з болгарами, і поклялися вони межи собою, і сказали болгари: "Тоді хай не буде миру межи нами, коли камінь стане плавати, а хміль — тонути". І вернувся Володимир до Києва.

У РІК 6494 [986]. Прийшли болгари віри магометанської, говорячи: "Ти князь єси мудрий і тямущий, а не знаєш закону. Увіруй-но в закон наш і поклонися Магомету". Володимир запитав — "Яка є віра ваша?" І вони сказали: "Ми віруємо в бога, а Магомет нас учить, наказуючи робити обрізання, а свинини не їсти, і вина не пити, а по смерті з жінками чинити похіть блудну. Дасть Магомет кожному по сімдесят жінок красивих, і вибере одну красиву, і складе красу всіх на [неї] одну, і та буде йому за жону. Тут же, сказав він, нале-66 жить чинити всякий | блуд. Якщо ж на сьому світі хто буде убогим, то [таким буде] й там. Якщо ж багатим він є тут, то [таким буде] й там". І багато іншої облуди [вони говорили], що про неї й писати не можна сорома ради. Володимир же слухав їх, бо сам любив жінок і многоблудство, і вислухав [це все] з насолодою. Але се було йому не до вподоби: обрізання, і про їду свинячого м'яса, а про пиття — особливо. Він сказав: "Русі веселість — пиття, ми не можем без сього бути".

А потім прийшли німці 1 з Риму, говорячи: "Прийшли ми, послані папою". І сказали вони йому: "Мовив тобі папа: "Земля твоя [така], як земля наша, а віра ваша не [така], як віра наша. Віра бо наша — світло. Ми поклоняємось богові, який сотворив небо і землю, і зорі, і місяць, і всяке дихання, а боги ваші — дереве суть". Володимир тоді запитав: "Яка є заповідь ваша?" І вони сказали: "Постити по змозі. "Якщо хто п'є чи їсть — усе во славу божу" 2, — мовив учитель наш апостол Павло". Володимир же сказаі німцям: "Ідіть назад, бо предки наші сього не прийняли".

Коли почули це жиди хозарські, [то] прийшли вони, кажучи: "Чували ми, що приходили болгари і християни, навчаючи тебе кожен віри своєї. Християни ж вірують [у того], що його ми розп'яли, а ми віруємо в єдиного бога Авраама, Ісаака, Іакова". І запитав Володимир: "Який є закон ваш?" Вони ж сказали: "Обрізатися, і свинини не їсти, ні заячини, суботи додержувати". Він тоді запитав: "То де єсть земля ваша?" І вони сказали: "В Єрусалимі". Він же спитав: "А чи там вона єсть нині?" І вони сказали: "Розгнівався бог на предків наших, і розточив нас по землях за гріхи наші, і оддана була земля наша християнам". Володимир тоді мовив: "То як ви інших учите, коли самі ви одкинуті богом? Якби бог любив вас, то не були б ви розкидані по чужих землях. Чи ви замишляєте, щоб і нам таке лихо прийняти?"

А потім до Володимира греки прислали філософа [Кирила], говорячи так: "Чухали ми, що приходили болгари, повчаючи тебе прийняти віру свою. Але їхня віра оскверняє небо і землю, бо вони прокляті суть більше од усіх людей, уподобившись Содому і Гоморрі, на яких ото напустив бог каміння розжарене, і потопив їх, і потонули вони. Отак і сих жде день погибелі їх, коли прийде бог судити на землю і погубити всіх, що чинять беззаконня і скверну діють. Ці ж підмивають зади свої, обливавшись водою, і в рот [її] вливають, і по бороді мажуть [нею], згадуючи Магомета. Так же й жінки їхні чинять таку саму скверну та інше, ще гірше: чоловічі [викиди] од злягання вони поїдають".

Коли почув це Володимир, він плюнув на землю, сказавши: "Нечисте се діло".

Сказав тоді філософ: "Чували ми й се, що приходили з Риму німці учити вас віри своєї, їхня ж віра мало од нашої різниться, хоча вони служать на опрісноках, сиріч облатках, але їх бог не заповів, а повелів на хлібі служити. Він поучив апостолів, узявши хліб і сказавши: "Се єсть тіло моє, яке ламаю за вас". Так само і чашу взявши, він сказав: "Се єсть кров моя нового завіту" 3. Сі ж цього не роблять, і не додержали вони правил віри".

Сказав тоді Володимир: "Прийшли до мене жиди, мовлячи: "Німці і греки вірують [у того], що його ми розп'яли". Філософ на це сказав: "Воістину ми в того віруємо, їхні бо пророки передрекли, що родиться бог, а інші — що його розіпнуть і погребуть, і що він на третій день воскресне і зійде на небеса. Вони ж тих пророків побивали, а других нищили. Коли ж збулося пророцтво їх — зійшов він на землю і, розп'яття прийнявши, воскрес і на небеса вознісся,— то сих же покаяння ждав він сорок і шість літ, і не покаялися вони. І послав він на них римлян, вони городи їхні розвили, а самих розточили по землях, і пробувають вони в рабстві [по різних] краях".

Спитав тоді Володимир: "Для чого зійшов бог на землю і страждання таке прийняв?" І, відповідаючи, сказав філософ: "Якщо хочеш ти, княже, послухати, то скажу я тобі з початку, для чого зійшов бог на землю". Володимир на це мовив: "Я послухати рад".

І став філософ говорити так 4:

"З самого початку, в перший день, сотворив бог небо і землю. У другий день сотворив він твердь [небесну], що єсть посеред води. Сього ж дня розділилися води: половина їх зійшла на твердь, а половина їх — під твердь. У третій день сотворив він море, ріки, джерела і сімена. У четвертий день — сонце, і місяць, і зорі, і прикрасив бог небо.

Коли ж побачив [це] перший із ангелів, старійшина чину ангельського, намислив він собі, сказавши: "Зійду я на Землю і візьму Землю, і поставлю престол свій на оболоках північних, і буду подобен богу" 5. І тут [бог] одразу звергнув його, чин десятий, з небес, а вслід за ним упали [й ті], що були під ним 6. Було ж ім'я врагу [тому] Сатанаїл, і на його місце поставив [бог] старійшину Михаїла. Сатана ж, обманувшись у помислі своїм і відпавши од первісної слави, назвався противником богу.

А потім, у п'ятий день, сотворив бог китів, і гадів, і риб, і птиць пернатих, і звірів, і скотів, і гадів земних. У шостий же день сотворив бог людину. В сьомий день, який є суботою, опочив бог од трудів своїх 7.

І насадив бог рай на сході в Едемі, і ввів бог сюди чоловіка, якого він сотворив, і заповів йому їсти з усякого дерева, а з одного древа не їсти, — яке є для пізнання зла і добра. І пробував Адам у раю, і бачив бога, і славив [його]; коли ангели славили бога — і він з ними.

І наслав бог на Адама сон, і заснув Адам, і, взявши бог одно ребро в Адама, сотворив йому жону і привів її до Адама. І сказав Адам: "Се — кість од кості моєї і плоть [од плоті моєї. Вона буде зватися жоною". І назвав Адам імена всім скотам, і птицям, і звірам, і гадам, і самим ангелам нарік імена. І підкорив бог Адамові звірів і скотів, і володів він ними усіма, і вони слухали його 8.

Диявол же, побачивши, яку почесть воздав бог людині, позавидував їй, обернувся в змія, і прийшов до Єви, і сказав їй: "Чому не їсте ви із древа, що є посеред раю?" І мовила жона до змія: "Сказав бог: "Не їжте, а то умрете смертю". І сказав змій до жони:

"Смертю не умрете, але відає бог, що в той же день, коли ви з'їсте з нього, відкриються очі ваші, і будете ви, яко бог, що розуміє добро і зло".

І побачила жона, що добре древо [це] для їжі. І, взявши [плід], з'їла жона, і дала мужеві своєму, і їли вони обоє. І відкрилися очі їм, і зрозуміли обоє, що вони є нагими, і зшили з листя смоковного оперізання. І сказав бог [Адамові]: "Проклята земля за діла твої, у печалі будеш ти їсти усі дні життя твойого". І сказав господь бог: "Коли як-небудь прострете ви обоє руки і візьмете із древа життя — то житимете вічно".

І вигнав господь бог Адама з раю, і сів він навпроти раю, плачучи і обробляючи землю, і порадувався сатана з прокляття землі9. Се [було]

наше перше падіння і гірка розплата — одпадіння від ангельського життя.

І родив Адам Каїна і Авеля, і був Каїн ратаєм, а Авель пастухом. І приніс Каїн од плодів земних [дари] богові, і не прийняв бог дарів його. Авель же приніс од ягнят первістка, і прийняв бог дари Авелеві. Сатана тоді ввійшов у Каїна і підбурював Каїна на вбивство Авеля. І сказав Каїн Авелеві: "Вийдемо на поле". І коли вони вийшли, став Каїн [на Авеля] і хотів убити його, і не вмів він убити його. І сказав йому сатана: "Візьми камінь і вдар його". І вбив він Авеля, і сказав бог Каїнові: "Де є брат твій?" Він же одказав: "Хіба я сторож є братові моєму?" І прорік бог: "Кров брата твойого волає до мене. Будеш ти стогнати і трепетати до кінця життя свойого". Адам же і Єва плакали, а ди)явол радувався, сказавши: "Йому бог почесть воздав, а я зробив так, що одпав він од бога, і ось нині призвів його до плачу".

І плакали вони обоє за Авелем тридцять літ, і не згнило тіло його, і не вміли вони погребти його. І за велінням божим прилетіло двоє пташенят. Одно з них померло, а друге викопало ямку, поклало померлого і погребло. Побачивши ж се, Адам і Єва викопали удвох йому яму, і положили Авеля, і погребли його з плачем '°.

А коли Адамові було двісті і тридцять літ, родив він [сина] Сифа і двох дочок. І взяв одну Каїн, а другу Сиф, і од сього розплодилися люди на землі. І не пізнали вони того, який сотворив їх, сповнилися блуду, і всякої нечистоти, і вбивства, і зависті, і жили поскотському люди. І один Ной був праведен у роду сьому, і родив він три сини — Сима, Хама та Яфета.

І сказав бог. "Не буде перебувати дух мій серед людей". І сказав він [іще]: "Погублю людину, що її сотворив я. [Погублю всіх], од людини до скотини". І сказав бог Ноєві: "Зроби ковчег, у довжину триста ліктів, а в ширину — п'ятдесят, а заввишки — тридцять ліктів", — бо в Єгипті ліктем сажень зовуть.

Робив же він ковчег сто літ, і [коли] Ной говорив, що бути потопу, насміхалися з нього люди. А коли зробив він ковчег, сказав господь бог Ноєві: "Увійди ти, і жона твоя, і сини твої, і невістки твої, і введи їх до себе — по парі од усього скоту, і птиць, [і] гадів". І ввів Ной [усіх], як ото наказав йому бог. І навів бог потоп на Землю, і втопилась усяка плоть, а ковчег плавав на воді. Коли ж вода спала, вийшов Ной, і сини його, і жона його, і од сих населилася земля 12.

І було людей багато, і [всі] одномовні, ; сказали вони один одному: "Зведемо башту до небес". І почали вони зводити, і старійшиною їм був Неврод. І сказав бог: "Намножилося людей, і помисли їх суєтні", І зійшов бог [на Землю], і розрізнив народи на сімдесят і на дві мови. Адамову ж мову не було забрано в Євера, бо той один не прилучився до безумства їх, мовивши так: "Якби сказав бог людям баш}гу на небо робити, то повелів би сам бог словом [своїм], як ото сотворив він небеса, і землю, і море, і все видиме і невидиме". Через те його мова не перемінилася, од сього [Євера] пішли євреї. [І] розділилися [люди] на сімдесят і одну мову, і розійшлися вони по землях 13; кожен прийняв свій звичай, і по наущенню диявола ті лісам і джерелам приносили жертви, а [ті] — рікам, і не спізнали вони бога. Від Адама ж до потопу [було] літ 2242, а від потопу до розділення народів 529 літ.

Потім же диявол увергнув людей в [іще] більший обман, і стали вони кумири робити: ті — дерев'яні й мідяні, і другі — мармурові, золоті і срібні. І поклонялися вони їм, і приводили синів своїх і дочок своїх, і заколювали [їх] перед ними, і була вся земля осквернена. А починателем же кумиротворення був Серух: він бо робив кумири на честь померлих людей — тим, що були царями, [і] другим хоробрим [людям], і волхвам, і жонам-перелюбницям. Цей же Серух родив [Нахора, а Нахор] Фарру, а Фарра родив три сини — Аврама, і Нахора, і Арана. Фарра також робив кумири, навчившись у отця свого. Аврам же, дійшовши істини, [і] глянувши на небо, побачив зорі і небо і сказав: "Воістину той єсть бог, який сотворив небо і землю, а отець мій обманює людей". І мовив Аврам: "Іспитаю богів отця свойого". І сказав він [до Фарри]: "Отче! Обманюєш ти людей, роблячи дерев'яних кумирів. Той єсть бог, який сотворив небо

і землю". І взявши Аврам вогонь, запалив ідолів у храмі. Коли ж побачив се Аран, брат Аврамів, [то], дбаючи про ідолів, хотів умчати ідолів, і сам згорів тут Аран. І помер він раніш від отця, бо до сього не вмирав син раніш від отця, а отець раніше від сина. І од сього [часу] почали вмирати сини раніше від отців 14.

І возлюбив бог Аврама, і сказав бог Аврамові: "Вийди з дому отця твойого і піди в землю, в яку я тобі покажу. І я сотворю од тебе народ великий, і благословлять тебе всі племена земні". І вчинив Аврам, як ото заповів йому бог, і взяв Аврам Лота, синівця свого, — а був же йому Лот шурином і синівцем, бо Аврам узяв був [за себе] дочку брата Арана, Сару. І прийшов він у землю Хананейську до дуба високого, і сказав бог Аврамові: "Потомству твоєму дам я землю оцю". І поклонився Аврам богові. Аврам же був сімдесяти літ, коли вийшов він із Харрану 15.

Сара ж була неплідною, боляща непліддям. Тому сказала Сара Аврамові: "Увійди-но до рабині моєї". І взявши Сара Агар, дала її мужеві своєму. І ввійшов Аврам до Агарі, і зачала Агар, і родила сина Агар, і назвав його Аврам Ізмаїлом. А був же Аврам вісімдесяти і шести літ, коли родився Ізмаїл. Потім же, зачавши, Сара родила [йому] сина, і нарік він його ім'ям Ісаак. І повелів бог Аврамові обрізати дитинча, і обрізав [його] Аврам на восьмий день 16.

І возлюбив бог Авраама і плем'я його, і нарік його народом своїм, і одділив його від [інших] народів, назвавши людьми своїми. І сей Ісаак виріс, Авраам же жив сто сімдесят і п'ять літ, і помер він, і був похований. А коли Ісааку було шістдесят літ, родив він двох синів — Ісава й Іакова. Ісав же був лукавий, а Іаков праведний. І сей Іаков робив у вуя свого [Лавана] заради дочки його, заради меншої, [Рахілі], сім літ. І не дав йому її Лаван, вуй його, сказавши: "Старшу візьми". І дав він йому Лію, старшу, а заради другої [зажадав], сказавши йому: "Роби другі сім літ". І він робив другі сім літ заради Рахілі, і взяв собі двох сестер, і од них же родив вісім синів: [од Лії] — Рувима, Симеона, Левія, Іуду, Ісахара й Завулона; [од Рахілі] — Іосифа та Веніаміна; а від двох рабинь

[Валли і Зелфи] — Дана, Неффалима, Гада, Асира. І од сих розплодилися жиди 17.

Іаков же сей вийшов у Єгипет ста і тридцяти літ із родом своїм числом шістдесят і п'ять душ, а пожив у Єгипті сімнадцять літ і помер. І було в рабстві потомство його чотириста літ 18.

По сих же літах посилились люди жидівські і намножилися, а єгиптяни утискували їх роботою. У сі ж часи родився в жидів Мойсей, і сказали волхви єгипетські царю [своєму Рамзесові?]: "Родилося дитя | в жидів, яке погубить Єгипет". Цар тут одразу повелів щойно народжених дітей жидівських вкидати в ріку [Ніл]. І мати Мойсеева [Іоахаведа], злякавшись, що його погублять, взяла немовля, вложила його в кошик і, віднісши, поставила [кошик] у лузі. У сей же час прийшла дочка фараонова Фермуфі купатися. І побачила вона дитя, яке плакало, і взяла його, і пощадила його, і нарекла його ім'ям Мойсей, і виростила його 19.

І було дитя воно гарне, і коли мало воно чотири роки, то привела його дочка фараонова до отця свого фараона, а як побачив фараон Моисея, [то] став фараон любити дитину. Мойсей же, [якось] хапаючись за шию цареву, скинув вінець із голови царевої і наступив на нього. Побачивши ж [це], волхв сказав цареві: "О царю! Погуби отроча се. Бо коли ти не погубиш — погубить він увесь Єгипет". Та не послухав його цар, а ще повелів не погубляти дітей жидівських.

Коли ж Мойсей виріс, то став він великим [мужем] у домі фараоновім. Але настав інший цар [Мернепта?], і позавидували йому, [Мойсееві], бояри. Мойсей же убив єгиптянина, [що зобиджав єврея, і] втік із Єгипту. І прийшов він у землю Мадіамську, і, ходячи по пустині, навчився од ангела Гавриїла про сотворения всього світу, і про першу людину, і [про тих], що були після неї, і про потоп, і про змішання народів, [і] скільки хто літ жив, і про зоряний хід і число [їх], і про розмір Землі, і всякої мудрості.

А потім з'явився йому бог у купині, вогнем, і .сказав йому: "Побачив я біду людей моїх в Єгипті, і зійшов забрати їх од рук єгипетських, і вивести їх із землі тієї. Ти ж іди до фараона, цар^ єгипетського, і скажи йому: "Пусти ізраїля, нехай вони три дні приносять требу господу богу". Якщо не послухає тебе цар єгипетський — поб'ю його всіма чудесами моїми" 20.

І прийшов Мойсей, і не послухав його фараон, і напустив бог десять кар на фараона: перша — криваві ріки; друга — жаби; третя — мошки; четверта — песячі мухи; п'ята — падіж на скот; шоста — запалення з наривами; сьома — град; восьма — сарана; дев'ята — тьма на три дні; | десята — мор серед людей, — тому десять кар було [напущено] на них, що десять місяців топили вони дітей жидівських. Коли ж настав мор у Єгипті, то сказав фараон Мойсееві ;' брату його Аарону: "Ідіте обидва звідси скоріш!" Мойсей тоді, зібравши людей жидівських, пішов із землі Єгипетської2'.

І вів їх господь у путь по [Аравійській] пустині до Червоного моря, і йшов перед ними вночі стовп вогняний, а вдень — хмарний.

Коли ж почув фараон, що втікають люди, погнав він за ними і притиснув він їх до моря. Побачивши ж [се], закричали люди жидівські на Моисея, кажучи: "Нащо вивів ти нас на смерть?" І заволав Мойсей до бога, і сказав господь: "Чого ти волаєш до мене? Удар жезлом по морю!" І вчинив Мойсей так, і розступилася вода надвоє, і ввійшли сини Ізраїлеві в море. Побачивши ж [се], фараон погнав за ними, а сини Ізраїлеві пройшли [море] посуху. і коли вони вийшли на берег, то зступилося море над фараоном і над воями його 22.

І возлюбив бог ізраїля, і йшли вони од моря три дні по [Сінайській] пустині, і прийшли в Мерру. А вода тут була гірка, і заремствували люди до бога. І показав їм господь дерево, і поклав його Мойсей у воду, і води стали солодкими.

Потім же знову заремствували люди на Мойсея і на Аарона, кажучи: "Лучче нам було [б померти] в Єгипті, коли їли ми м'яса, і жиру, і хліба досита". І сказав господь бог Мойсееві: "Чув я нарікання синів ізраїлевих", — і дав він їм манну їсти.

Потім же дав він їм закон на горі Сінайській. Та коли Мойсей вийшов на гору [Хорив] до бога, то вони, відливши телячу голову, поклонилися [їй], яко богу, і Мойсей посік їх три тисячі числом 23.

Потім же знову заремствували вони на Мойсея і на Аарона, що не було води, і сказав господь Мойсееві: "Удар жезлом у камінь". [Мойсей же] сказав: "А якщо з сього каменя ми оба не випустимо води?" І розгнівався господь на Мойсея, що не возвеличив він господа. І не ввійшов він у землю обітовану через це і через нарікання тих [людей]. Але вивів його [бог] на гору Вамську і показав йому землю обітовану, і помер Мойсей тут на горі24.

І взяв владу Ісус Навін. Сей прийшов у землю обітовану, і перебив хананейське плем'я, і вселив на їхнє місце синів ізраїлевих. А коли Ісус помер, замість нього став суддя Іуда; інших суддів було чотирнадцять. При них же, забувши бога, що вивів їх із Єгипту, стали [сини Ізраїлеві] служити бісам. І розгнівався бог, і віддав він їх іноплемінникам на розкрадення. А коли вони починали каятися, — милував їх. І знову вони ухилялися на служіння бісам. Після сих же служив Ілій-жрець, а потім Самуїл-пророк. [І] сказали люди Самуїлу: "Настанови нам царя" 25.1 розгнівався бог на ізраїля, і настановив він над ними царя Саула, але Саул не схотів ходити під законом господнім.

Вибрав [тоді] господь Давида, настановив його царем над Ізраїлем, і вгодив Давид богу. Сьому Давидові поклявся бог, що із племені його родиться бог, і він першим став пророкувати про втілення боже, сказавши: "Із утроби перед ранньою зорею породив я тебе" 26. Сей же пророкував сорок літ і помер.

А по ньому царствував і пророкував син його Соломон, який спорудив церкву богові і назвав її Святою святих. І мудрим він був, але під кінець впав у гріх; царствував він сорок літ і помер.

По Соломоні ж царствував син його Ровоам; при цьому розділилося царство Жидівське надвоє — в Єрусалимі одне, а друге — в Самарії . В Самарії ж царствував Ієровоам, халоп Соломонів, який зробив дві корови золоті і поставив одну в Вефілі на пагорбі, а другу — в Єндані, сказавши: "Се два боги твої, Ізраїлю!" 28 І поклонялися [їм] люди, а бога забули. Так само і в Єрусалимі стали забувати бога і почали кланятися Ваалові, тобто богові війни, що ним є Арей, і забули бога предків своїх.

І став бог посилати до них пророків. Пророки ж стали осуджувати їх за беззаконня їхні і за служіння кумирам, а вони стали побивати пророків, які їх осуджували. І розгнівався бог на ізраїля вельми, і | сказав: "Одкину я їх од себе і призову інших людей, що будуть мене слухати, а якщо вони согрішать, — не спом'яну беззаконня їх" 2д. І став він посилати пророків, говорячи: "Пророкуйте про одкинення жидів і про прикликання [інших] народів" 30.

Першим же став пророкувати Осія, кажучи: "Покінчу я з царством роду ізраїлевого, і сокрушу лук ізраїлів, і не буду більше милувати роду ізраїлевого, але, відмітаючи, одкинуся від них, — говорить господь, — і будуть блукати вони межи народами" 31. Ієремія ж сказав [про слова господа]: "Хоч би став [перед мене] Самуїл і Мойсей, — я не помилую їх" 32. І ще той же Ієремія сказав: "Так говорить господь: "Тож поклявся я ім'ям моїм великим, що віднині [не] буде ніде ім'я моє вимовлятися устами іудейськими" 33. Ієзекіїль же сказав: "Так говорить господь Адонай: "Я розсію вас і всі останки твої [розвію] по всіх вітрах, бо святилище моє осквернили ви всіма мерзотами твоїми, і відкину я тебе, і не помилую більше" 34. Малахія ж сказав: "Так говорить господь: "Уже нема мого благовоління до вас, бо од сходу і до заходу прославиться ім'я моє межи народами, і на всякому місці будуть приносити фіміам імені моєму і чисту жертву, бо великим [буде] ім'я моє між народів; через це оддам я вас на ганьбу і на розсіяння поміж усіма народами" 35.

Ісайя великий сказав: "Так говорить господь: "Простру на тебе я руку свою, згною тебе, і розсію тебе, і не приведу тебе знову". І ще той же [пророк] сказав [про слова господа]: "Зненавидів я празники ваші і новомісяччя ваші, і субот ваших я не приймаю" 36. Амос же пророк сказав: "Слухайте слово господа: "Я зніму плач за вас; рід ізраїлів упав і не встане знову" 37. Малахія ж сказав: "Так говорить господь: "Пошлю я на вас прокляття, і проклену благословення ваше, і розорю, і не буде [мене] між вас" 38. І багато пророкували вони про відкинення їх.

Сим же пророкам повелів бог пророкувати про прикликання інших народів замість них. [І] став волати Ісайя, так говорячи [про слова господа]: "Од мене бо вийде закон, і суд мій | [буде] світлом народам. Наближається швидко правда моя, [спасіння моє] прийде, і на рамено моє народи уповають" 39. Ієремія ж сказав: "Так говорить господь: "І встановлю я родові Іудиному завіт новий, даючи закони для зрозуміння їм, і на серцях їхніх напишу [його], і буду я їм богом, а вони будуть моїми людьми" 40. Ісайя ж сказав [про слова господа]: "Старе минуло, а нове я провіщаю, і провіщання раніш [від здійснення] явлено буде вам. Співайте господеві пісню нову". "Слугам моїм буде дано ім'я нове, яке благословиться по всій Землі. Дім мій домом молитви назоветься для всіх народів". Той же Ісайя говорить: "Покаже господь руку свою святую перед усіма народами — [і] всі кінці Землі побачать спасіння, [дане] богом нашим" 41. Давид же [говорить]: "Хваліте господа, всі народи, прославляйте його, всі люди" .

Коли так бог возлюбив нових людей, сказавши їм, що зійде до них сам, і з'явиться у плоті людській, і постраждає за гріх Адамів, то стали [пророки] пророкувати про втілення боже, і найперше Давид, говорячи: "Сказав господь господеві моєму: "Сядь одесную мене, поки [не] покладу я ворогів твоїх до підніжжя ніг твоїх" 43. І ще: "Сказав господь до мене: "Ти син мій єси, я нині родив тебе" 44. Ісайя ж сказав: "Не посол, ні вісник, а сам господь, прийшовши, спасе нас". І ще: "Дитя бо родилося нам, владицтво його — на раменах його, і наречуть ім'я йому: Великого Світу Ангел. І велика влада його, і світові його немає кінця". І ще: "Тож у чреві діва зачне, і родить сина, і наречуть його ім'ям

Еммануїл" 45. Міхей же сказав: "і ти, Віфлієме, доме Єфрафи, хіба малий 46 ти єси між тисячами Іудиними? Із тебе бо вийде той, котрий буде старійшиною князів їхніх 47 в Ізраїлі [і] походження котрого — од днів вічності. Тому облишить він [їх] до пори, [поки] родить та, що має родити, і [тоді] інші з братів його вернуться до синів ізраїлевих" 48. Ієремія ж сказав: "Се бог наш, і [ніхто] інший не дорівняється йому. Знайшов він усі путі премудрості і дав [її] Іакову, слузі своєму. А після цього він на Землі з'явився | і жив між людьми" 49. І ще: "Людина він є. І хто спізнає, що він бог є? Як людина ж — він умирає" 50. Захарія ж сказав: "Не послухали вони сина мойого, і я не почую їх", — говорить господь" 51. І Осія сказав: "Так говорить господь: "Плоть моя — від них" 52.

Прорекли ж вони і про страждання його, кажучи [так], як ото мовив Ісайя: "О горе душам їх! Бо лиху раду вони врадили, кажучи: "Зв'яжемо праведника". І ще той же [пророк] сказав: "Так говорить господь: "Я не чиню опору, ні противлюся, ні говорю всупереч. Хребет мій я оддав на удари, і щоки мої — на побої, і лиця свого я не одвернув од наруги [і] оплювання" 53. Ієремія ж сказав [про слова іудеїв]: "Прийдіте, вкладемо [отруйне] дерево в їжу його [і] відторгнемо од землі життя його" 54. Мойсей же сказав про розп'яття його: "Побачите ви життя ваше, що буде висіти перед очима вашими" 55. І Давид сказав: "Чому хвилюються народи?" 56 Ісайя ж сказав: "Як вівця, він ведений був на заклання" 5 . Ездра ж сказав: "Благословен бог, що розпростер руки свої і спас Єрусалим" °8.

І про воскресіння його вони теж говорили. Давид [сказав]: "Устань, боже, суди землю, бо. ти успадкуєш усі народи" 59. і ще: "Устав, немов зі сну, господь" 60. І ще: "Хай воскресне бог, і хай розточаться вороги його" 61. І ще: "Воскресни, господи боже мій, нехай вознесеться рука твоя" 62. Ісайя ж сказав: "Ви, що зійшли в край тіні смертної, — світло возсіяє на вас" 33. Захарія ж сказав: "І ти задля крові завіту твойого випустив єси в'язнів своїх із рову, що не мав води" 64. І багато іншого пророкували вони про нього, що й збулося все".

Спитав тоді Володимир: "А в які часи се збулося? І чи було се? Чи, може, тепер се має збутися?"

І філософ же, відповідавши, сказав йому: "Усе Вже давно збулося, коли втілився бог. Як ото раніш я сказав, коли жиди побивали пророків і царі їхні переступали закони, оддав їх [бог] на розкрадення, і були виведені вони у полон в Ассірію за гріхи їхні, і пробували вони там у рабстві сімдесят літ. А потім вернулись вони в землю свою і не було в них царя, а володіли ними архієреї до Ірода-іноплемінника, що оволодів ними.

У його ж владарювання, у рік п'ять тисяч і п'ятсотий, посланий був [ангел] Гавриїл у Назарет до діви Марії з племені Давидового сказати їй: "Радуйся, обрадувана, господь з тобою!" І од слова сього зачавши Слово боже в утробі, породила вона сина і нарекла його ім'ям Ісус 65.

І от прийшли зі сходу волхви, говорячи: "Де єсть народжений цар іудейський? Бо ми бачили зорю його на сході і прийшли поклонитись йому".

Почувши ж це, Ірод-цар стривожився і весь Єрусалим із ним, і, прикликавши книжників і старців із народу, він запитував: "Де рождається Христос?" І вони сказали йому: "У Віфліємі іудейському". Коли ж Ірод це почув, він послав [воїв], сказавши: "Вибийте дітей до двох літ, які є у Віфліємі". Вони тоді, пішовши, вибили чотирнадцять тисяч дітей.

Марія ж, убоявшись, скрила хлопча. А тоді Іосиф із Марією, взявши хлопча, утік в Єгипет і пробував тут до смерті Ірода. В Єгипті ж з'явився ангел Іосифові, говорячи: "Устань, візьми хлопча і матір його і йди в землю Ізраїлеву". І він, прийшовши, поселився в Назареті66.

І коли він, [Ісус], виріс і було йому тридцять літ, став він чудеса творити і проповідувати царство небеснеє. і вибрав він дванадцятьох,

що їх учениками своїми назвав, і став чудеса творити великі: мертвих воскрешати, прокажених очищати, кульгавих зціляти, сліпим прозріння чинити. І багато інших чудес великих [він сотворив], як ото пророки пророкли були про нього, говорячи: "Той недуги наші зцілив і болісті [наші] взяв [на себе]" 6'. І охрестився він у Йордані через Іоанна, показуючи новим людям оновлення. Коли ж він охрестився, то тут отверзлися небеса і дух сходив на нього у подобі голуба, і голос говорив: "Сей єсть син мій улюблений, і в ньому моє благовоління" 68.

І посилав він учеників своїх проповідувати царство небесне і покаяння, щоб збутися гріхів. І, збираючись сповнити пророцтво, став він проповідувати, що належить синові людському постраждати, і бути розіп'ятим, і на третій день воскреснути. І коли він учив у хра° мі, а| рхієреї і книжники сповнилися зависті, прагнули вбити його і, схопивши його, повели його до правителя Пілага. Пілат же, узнавши, що без вини видали вони його, хотів пустити його. Вони тоді сказали йому: "Якщо сього пустиш, — не будеш ти другом кесареві" 69. І Пілат повелів, щоб його розп'яли.

Вони ж, узявши Ісуса, повели його на лобне місце і тут розп'яли його. І настала пітьма по всій Землі од шостого часа до дев'ятого, а о дев'ятім часі сконав Ісус 70.

І церковна запона розідралася надвоє, і встало багато мертвих, яким він повелів бути в раю. І тоді, знявши його з хреста, поклали^ його в гроб і печатями запечатали гроб. А люди жидівські навіть сторожів приставили, кажучи: "Іще украдуть його вночі ученики його".

Він же на третій день воскрес і з'явився ученикам, а воскреснувши з мертвих, сказав їм: "Ідіте межи всі народи, і научіте всі народи, хрестячи їх во ім'я отця і сина і святого духа" 7'. І пробув він із ними сорок днів, з'являючись до них після воскресіння. А коли сповнилося сорок днів, він повелів їм іти на гору Єлеонську, і тут з'явився їм, і, благословивши їх, сказав їм: "Оставайтеся в городі Єрусалимі, поки не пошлю я обітницю отця мого на вас".

І, це сказавши, став він возноситися. А коли возносився він на небо, ученики поклонилися йому і вернулися в Єрусалим, а пробували завше у храмі72. А коли скінчилося п'ятдесят днів, зійшов дух святий на апостолів, і, прийнявши обітницю святого духа, розійшлися вони по всьому світу, навчаючи і хрестячи водою".

Запитав тоді Володимир філософа: "Чому він од жони родився, і на дереві був розіп'ятий, і водою охрестився?" Філософ же сказав йому: — "Тому, що спервовіку рід людський согрішив через жону: диявол спокусив через Єву Адама, і він одпав від раю. Так само й бог одплату вчинив дияволові. Через жону спочатку дісталась побіда дияволу, бо із-за жони попервах 73 вигнаний був Адам із раю; через жону ж потім втілився бог, і повелів він у рай іти вірним. А що на древі він був розіп'ятий, [так] се тому, що із древа [Адам] з'їв [плід] і був вигнаний з раю. Бог також на древі страждання прийняв, щоб древом був переможений диявол, і од древа праведного 74 дістануть [спасіння] праведні. А що оновлення водою було, [то се] тому, що коли вельми умножилися гріхи в людях, — наслав бог потоп на Землю і потопив людей водою. Через це сказав бог: "Оскільки погубив я водою людей за гріхи їхні, то нині знову очищу водою гріхи людям — водою оновлення" 75. І народ жидівський у морі очистився од єгипетського злого діяння [тому], що вода створена найперше. Сказано бо: "І дух божий носився над водою" 76. Отож бо й нині хрестяться водою і духом.

Перше Преображення було водою, як ее преобразив Гедеон: коли ото прийшов до нього ангел [і] велів йому йти на Мадіама, він іспитував і мовив до бога, поклавши руно на току [і] сказавши: "І якщо буде по всій землі роса, а на руні сухо" . І сталося так. Се й дало прообраз, що інші народи були колись сушею, а жиди — руном, потім же на [інших] народах [стала] роса, тобто святе хрещення, а на жидах — сухо. І пророки теж проповідували, що водою оновлення буде.

Коли ж апостоли вчили по всій землі вірувати в бога, то їх учення прийняли і ми, греки, і весь світ вірує в учення їх. Уже назначив бог і день один, у який він, зійшовши [з небес], буде судити живих і мертвих і

воздасть кожному по ділах його: праведному — царство небесне, і красу невимовну, [і] радість без кінця, і не [буде] він умирати вовіки, а грішникам — мука вогненна, і черва Невсипуща, і муці [їх] не буде кінця. Такі ото будуть муки [тим], які не вірують у господа нашого Ісуса Христа. Будуть їх мучити в огні, якщо хто не охреститься".

І, це сказавши, показав він йому, [Володимирові], запону, на якій було написано судилище господнє. Показував же він йому праворуч праведників, що в радості попереду йдуть у рай, а ліворуч — грішників, що йдуть на муку. І Володимир, зітхнувши, сказав: "Добре сим праворуч, горе ж тим ліворуч". Він тоді сказав: "Якщо ти хочеш праворуч стати, то охрестись". І Володимир прийняв [це] до серця свойого, сказавши: "Пожду ще трохи", — бо хотів він розізнати про всі віри.

І Володимир, давши йому дари многі, відпустив [філософа] з честю великою.

У РІК 6495 [987]. Скликав Володимир бояр своїх і старців городських і сказав їм: "Осе приходили до мене болгари, кажучи: "Прийми закон наш". Потім же прийшли німці, і тії хвалили закон свій. Після сих приходили жиди. А після сих приходили й греки, гудячи всі закони, а свій хвалячи, і багато говорили вони, розказуючи од початку світу. Мудро ж говорять вони, розказують, що й другий світ [має] бути, і чудно слухати їх '. (А якщо хто, мовляв, у нашу віру перейде, то, померши, встане знову, і не померти йому вовіки. Якщо ж хто в інший закон перейде, то на тім світі [йому] в огні горіти. Так що ви врадите? Що відповісте?"

І сказали бояри і старці: "Ти знаєш, княже, що своє ніхто не хулить, а хвалить. Якщо хочеш ти розізнати гаразд, то маєш у себе мужів. Пославши [їх], розізнай у кожного про їхню службу, і як [хто] служить богові".

І була до вподоби річ [ця] князеві і всім людям. Вибрали вони мужів добрих і) 2 1 тямущих, числом десять, і сказали їм: "Ідіте спершу в Болгари, розізнайте про віру їхню і службу".

Вони, отож, пішли, і, прийшовши, бачили бридкі діла їх і поклоніння в мечеті, і вернулися в землю свою. І сказав їм Володимир: "Ідіте ще в Німці і роздивіться також, а звідти ідіте в Греки".

Вони ж прийшли в Німці, і, роздивившись церкву і службу їхню, прийшли до Цесароградa, і прибули до цесаря [Василія]. Цесар же спитав [їх], задля чого вони прийшли, і вони розповіли йому все, що було. Це почувши, цесар і рад був, і честь велику склав їм у той день. А на другий день послав він [вість] до патріарха [Миколая], іїажучи так: "Прийшли руси іспитувати віру нашу. Тож приготуй церкву і клір і сам облачись у святительські ризи. Хай бачать вони славу бога нашого". І, це почувши, патріарх повелів скликати клір увесь, і за звичаєм вчинив празникову службу, і кадила вони запалили, і співи, [й] хори влаштували.

І пішов з ними й цесар у церкву [святої Софії], і поставили їх на почесному місці, показуючи красу церковну, і співи, і службу архієрейську, і дияконів, що стояли попереду, [і] розказуючи їм про службу богові своєму. Вони ж, у зачудуванні бувши і здивувавшись, похвалили службу їхню. І, прикликавши їх, цесарі Василій і Костянтин сказали їм: "Ідіте в землю вашу". І відпустив їх [Василій] з дарами великими і з честю.

Вони ж прийшли в землю свою, і зізвав князь бояр своїх і старців, [і] мовив Володимир: "Осе прийшли послані нами мужі. Так послухаймо од них, що було". І сказав він їм: "Розкажіть перед дружиною".

Вони тоді розказали: "Ходили ми спершу в Болгари і дивилися, як вони поклоняються в храмі, тобто в мечеті, стоячи без пояса. Отож, поклонившись, сяде [кожен] і глядить сюди й туди, як навіжений, і нема

радості в них, але печаль і сморід великий, і недобрий є закон їхній. І прийшли ми в Німці, і бачили, як вони службу правили, а краси ж не побачили ніякої. І прийшли ми тоді в Греки. І повели нас [туди], де ото вони служать богові своєму, і не знали ми, чи ми на небі були, чи на землі. | Бо нема на землі такого видовища або краси такої, — не вміємо ми й сказати [про се]. Тільки те ми відаємо, що напевне бог [їхній] перебуває з людьми і служба їх єсть краща, ніж в усіх землях. Ми навіть не можемо забути краси тієї, бо всяк чоловік, якщо спершу спробує солодкого, потім же не може гіркоти взяти. Так і ми не будемо тут '[поганами] жити".

Бояри ж, відповідавши, сказали: "Якби лихий був закон грецький, то не прийняла б хрещення баба твоя Ольга, що була мудрішою за всіх людей". А Володимир, відповідавши, мовив: "То де ми хрещення приймемо?" І вони сказали: "Де тобі вгодно".

А коли минув рік,

У РІК 6496 [988], пішов Володимир з військом на Корсунь, город грецький. Та заперлися корсуняни в городі, і став Володимир з одного боку города в гавані, на віддалі одного польоту стріли од города, і боролися кріпко городяни з ними. Володимир обложив город, і знемагали люди в городі. І сказав Володимир городянам: "Якщо ви не здастеся, — буду стояти хоч три роки".

Володимир тим часом спорядив воїв своїх і повелів насип сипати до городської стіни. І коли ці насипали, корсуняни, підкопавши стіну городську, викрадали сипану землю і носили до себе в город, висипаючи [її] посеред города. Вої тоді досипали більше, а Володимир стояв.

І от [один] муж, на ім'я Анастас, корсунянин, стрілив, написавши на стрілі: "За тобою, зі сходу, є колодязі ', з яких іде вода по трубі. Перекопавши [їх], ви переймете воду". Володимир же, це почувши [і] глянувши на небо, сказав: "Якщо збудеться се — охрещусь". І тут одразу

звелів він перекопати труби, і перейняли вони воду, і люди знемагали від спраги і здалися.

І ввійшов Володимир у город, і дружина його. І послав Володимир [послів] до цесаря Василія і Костянтина, говорячи так: "Осе город ваш славний я взяв. Та чую ось я, що сестру ви маєте, дівчину. Тож якщо її не оддасте за мене, то вчиню вашому городу [те], що й сьому вчинив".

І, це почувши, опечалились цесарі, [і] послали [йому] вість, так говорячи: "Не належить християнам заміж виходити за поган і одіз давати за них. Якщо ж ти охрестишся, то візьмеш її, і дістанеш царство небесне, і з нами єдиновірцем будеш. Якщо ж сього не вчиниш — не зможемо ми віддати сестри своєї за тебе".

І, це почувши,, Володимир мовив посланим цесарями: "Скажіте обом цесарям так: "Я охрещусь, тому що раніше від сих днів іспитав я закон ваш, і він мені єсть до вподоби, і віра ваша, і служба. Бо мені розповили послані нами мужі.

І, це почувши, обидва цесарі і раді були, і вмолили сестру свою, на ймення Анну, і послали до Володимира [послів], говорячи: "Охрестись, тоді пошлемо сестру свою до тебе". І сказав Володимир: "Нехай, прийшовши [із] сестрою вашою, охрестять мене".

І послухали [його] цесарі, і послали сестру свою, і деяких сановників, і пресвітерів. Вона ж не хотіла йти [в Русь], як у погани, і сказала їм: "Луччe б мені тут умерти". І сказали їй брати: "Коли наверне як-небудь бог Руську землю в покаяння, ти й Грецьку землю ізбавиш од лютої раті. Ти ж бачиш, скільки зла наробили руси грекам? Нині ж, якщо ти н.е підеш, те саме вони творитимуть нам". І ледве удвох присилували вони її, і вона, сівши в корабель [і] з плачем поцілувавши родичів своїх, рушила через море.

Коли прибула вона до Корсуня, то вийшли корсуняни з поклоном, і ввели її в город, і посадили її в палаті.

А за божим приреченням в сей час розболівся Володимир очима. І не бачив він нічого, і тужив вельми, і не догадувався, що зробити. І послала до нього цесариця [посла], кажучи: "Якщо ти хочеш болісті сеї позбутися, то відразу охрестись. Якщо ж ні, — то не позбудешся сього". І, це почувши, Володимир сказав З: "Якщо буде се правда, — воістину велик бог християнський". І повелів він охрестити себе.

І тоді єпископ корсунський з попами цесарициними, огласивши 4 його, охрестили Володимира. І коли возложив [єпископ] руку на нього — він зразу прозрів. Як побачив Володимир це раптове зцілення, він прославив бога, сказавши: "Тепер узнав я бога істинного". А коли побачила це дружина його, — многі охрестилися.

Охрестився ж він у церкві святої Софії. І єсть церква та в городі Корсуні, стоі'ть вона на [високому] місці посеред города, де ото чинять торг корсуняни; палата Володимирова стоїть окрай церкви і до сьогодні, а цесарицина палата — за олтарем.

По схрещенні ж привів він цесарицю на обручення. А сього не відаючи, [деякі] неправильно говорять, ніби він охрестився в Києві, інші ж — кажучи, [що] у Василеві, а другі, говорячи, [ще] інакше кажуть.

Коли ж охрестили Володимира в Корсуні, [то] передали йому віру християнську, кажучи так: "Хай не спокусять тебе деякі з єретиків. А ти віруй, так говорячи: "Вірую во єдиного бога отця вседержителя, творця неба і землі", — і до кінця цей символ віри. І ще: "Вірую во єдиного бога отця нерожденного, і в єдиного сина рожденного, і в єдиний святий дух, що з'являється: три сутності довершені, мисленні, що розділяються по числу і власній сутності, а нероздільні в божестві, і з'єднуються вони нероздільно. Отець бо, бог отець, — він завжди перебуває в отцівстві, він нерожденний, безначальний, начало [і] причина всьому, одним [не]

рождениям 5 він старший3 од сина і духа; од нього ж рождається син; раніше ж від усіх віків з'являється дух святий, і поза часом і без тіла; вкупі отець, вкупі син, вкупі дух святий єсть. Син подібносущий6 [єсть] до безначального отця, рождениям тільки одрізняючись від отця і духа. Дух єсть пресвятий, отцю і сину подібносущий 6 і вічносущий. Отцю бо — отцівство, сину ж — синівство, святому духу — з'явлення. Ні отець бо в сина чи в духа [не] переходить, ні син в отця і духа, ні дух у сина або в отця; незмінні бо [їхні] сутності. Не три боги, а один бог, тому що божество єдине в трьох ликах. За бажанням' же отця і духа спасти своє творіння, [те], що отчого лона не покинуло, зійшовши яко боже сім'я і в дівоче лоно пречисте ввійшовши, прийняло плоть одушевлену, і словесну ще, і розумну, якої раніш не було. Вийшов бог втілений, який родився незбагненне і дівоцтво матері зберіг нерозтлінним, ні змішання, ні з'єднання, ні зміни не зазнавши, але оставшись [таким], яким був, він став [таким], яким не був 3, прийнявши насправді, а не в уяві, образ раба, [і] в усьому, окрім гріха, нам подобен бувши. Своєю волею він родився, своєю волею відчув спрагу, своєю волею зголод]нів, своєю волею мучився, своєю волею устрашився, своєю волею помер, насправді; а не в уяві, всі переживши неудавані страждання людства. Коли ж він розіп'явся і смерті зазнав, безгрішний, — то воскрес у своїй плоті, і, не відавши тління, на небеса зійшов, і сів одесную отця. І прийде ж він знову зі славою судити живих і мертвих; як же вознісся він зі славою із своєю плоттю, — так і зійде сюди. До сього одне хрещення визнаю — водою і духом, приступаю до пречистих тайн, вірую воістину [в] тіло і кров, і приймаю церковні завіти, і поклоняюся чесним іконам, поклоняюся древу чесному — хресту, і всякому хресту, і святим мощам, і священному начинню.

Вірую теж у сім соборів святих отців, з яких перший був у Нікеї, трьохсот і вісімнадцяти святих [отців], що прокляли Арія і проповідували віру непорочну і правдиву; другий же собор — у Константинограді, ста і п'ятдесяти святих отців, які прокляли духоборця Македонія і проповідували трійцю єдиносущу; третій же собор — у Ефесі, ста святих отців, проти Несторія, які, його проклявши, проповідували святу богородицю; четвертий собор — у Халкідоні, шестисот і тридцяти святих

отців, проти Євтихія і Діоскора, що їх, проклявши, святі отці проголосили істинним богом та істинною людиною господа нашого Ісуса Христа: п'ятий собор — у Цесарограді, святих отців ста і шістдесяти і п'яти, проти Орігенового учення і проти Євагрія, що їх прокляли святі отці; шостий собор — у Цесарограді, святих отців ста і сімдесяти, проти Сергія і Кіра, що їх прокляли 7 святі отці; сьомий собор — у Нікеї, трьохсот і п'ятдесяти святих отців; вони прокляли [тих], які не поклоняються святим іконам".

Не приймай же учення од латинян, бо їхнє учення перекручене. Увійшовши бо в церкву, вони не поклоняються іконам, а, стоячи, поклониться [кожен], і, поклонившись, напише хреста на землі, і цілує, і стане ногами просто на ньому; так що, лігши, цілує, а вставши — топче. А сього апостоли не заповіли; апостоли заповіли цілувати поставлений хрест та ікони заповіли цілувати. Лука бо євангеліст, | уперше написавши [ікону], послав її в Рим 8. Як ото говорить Василій [Великий]: "[Шана] ікони на первообраз переходить". Іще ж вони землю називають матір'ю. А якщо земля єсть їм мати, то отцем для них є небо, — спервоначалу бо сотворив бог небо і також землю. Так говорять: "Отче наш, що єси на небесах". Якщо ж за їхнім розумінням земля єсть їм мати, то чому ви плюєте на матір свою? Тут же її цілуєте і тут її скверните? Сього бо раніш 3 римляни не чинили, а виправляли [віру] на всіх соборах, сходячись од Рима й од усіх єпархій.

На перший собор, що [був] проти Арія в Нікеї, із Рима насамперед [папа] Сильвестр прислав єпископів і пресвітерів, а з Олександрії [прибув] Афанасій [Великий]; із Цесарограда [патріарх] Митрофан послав єпископів од себе, — і так виправляли вони віру. На другий же собор із Рима [папа] Дамас [прислав послання], а з Олександрії [прибув патріарх] Тимофій, з Антіохії — [патріарх] Мелетій; [були тут] Кирило єрусалимський, Григорій Богословець. На третій же собор [прислав послів] Келестин, [папа] римський; [прибули] Кирило олександрійський [та] Ювеналій єрусалимський 3. На четвертий же собор [прислав послів] Леонтій, [папа] римський; [прибули патріарх] Анатолій [із] Цесарограда [та] Ювеналій єрусалимський. На п'ятий же собор [послання послав

папа] римський Вігілій; [були тут патріарх] Євтихий [із] Цесароградa, Аполінарій олександрійський, Домнин антіохійський. На шостий же собор [прислав послів] із Рима [папа] Агафон; [присутніми були патріарх] Георгій [із] Цесароградa, Феофан антіохійський, з Олександрії — Петро монах. На сьомий же собор [папа] Адріан [прислав послів] із Рима; [патріарх] Тарасій [прибув із] Цесароградa; Політіан олександрійський, Феодор антіохійський, Ілля єрусалимський [прислали пресвітера Фому]. Ці всі зі своїми єпископами, сходячись 9, виправляли віру.

По сьомім же соборі Петро Гугнивий з іншими, прийшовши в Рим, і престол захопивши, [і] перекрутивши віру, одкинувся од престолу єрусалимського, і олександрійського, і Цесароградa, і антіохійського. І збаламутили вони Італію всю, сіючи учення своє по-різному.

Тим-то додержують [римляни] не узгоджену в одно віру, а по-різному: одні бо попи служать, оженившись на одній жоні, а другі служать, беручи до семи жінок. І багато іншого чого додержують вони по-різному. Остерігайся ж їхнього учення! Прощають же вони гріхи за дар, що є гіршим за все. Бог нехай береже тебе, княже, од сього". |

Володимир же, взявши цесарицю [Анну], і Анастаса, і попів корсунських, мощі святого Климента і Фіва, ученика його, узяв також начиння церковне [й] ікони на благословення собі. Поставив він теж церкву святого Іоанна Предтечі в Корсуні на горі, що її насипали [корсуняни] посеред города, крадучи насип, і та ж церква стоїть і до сьогодні. Узяли ж вони, ідучи [в Русь], двох мідяних ідолів і чотирьох коней мідяних, які й нині стоять за святою Богородицею [Десятинною?]; про них, не знаючи, думають, що вони мармурові є. Корсунь же він оддав грекам як віно за цесарицю, а сам вернувся до Києва.

І коли [Володимир] прибув, повелів він поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому [узвозу] на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями. І це [діяли йому] не яко древу, що відчуває, а на знеславлення біса. Коли спокушав він

сим образом людей — хай одплату прийме від людей! "Велик ти єси, господи, дивні діла твої!" 10 Учора шанований людьми, а сьогодні знеславлений!

І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони були хрещення. І, приволікши його, вкинули його в Дніпро. І приставив Володимир [до нього людей], сказавши: "Якщо де пристане він, то ви одпихайте його від берега, допоки пороги пройде. Тоді облиште його". І вони вчинили звелене. Коли пустили [його] і пройшов він крізь пороги, викинув . його вітер на рінь, яку й до сьогодні зовуть Перунова рінь.

Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: "Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, — то мені той противником буде". І, це почувши, люди з радістю йшли, радуючись, і говорили: "Якби се не добре було, князь і бояри сього б не прийняли". А назавтра вийшов Володимир з попами цесарициними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли — ті до шиї, а другі — до грудей. Діти ж [не відходили] од берега, і а інші немовлят держали. Дорослі | ж бродили [у воді], а попи, стоячи, молитви творили.

І було видіти радість велику на небі й на землі, що стільки душ спасається, а диявол тужив, говорячи: "Горе мені, бо проганяють мене звідси! Тут бо думав я житво мати, бо тут немає вчення апостольського, не знають [тут люди] бога. І радів я з служіння їх, тому що служили вони мені. І ось побіждає мене невіглас оцей, а не апостол і мученик, і вже не буду я царствувати у землях сих".

Люди ж, охрестившись, ішли кожен у доми свої. А Володимир, рад бувши, що пізнав він бога сам і люди його, і глянувши на небо, сказав: "Боже великий, що сотворив небо і землю! Поглянь на новії люди свої! Дай же їм, господи, узнати тебе, істинного бога, як ото узнали землі християнськії, і утверди в них віру правдиву і незмінную. [А] мені

поможи, господи, проти врага-диявола, щоб, надіючись на тебе і на твою силу, одолів я підступи його".

І, це сказавши, повелів він робити церкви і ставити [їх] на місцях, де ото стояли кумири. І поставив він церкву святого Василія [Великого] на пагорбі, де ото стояли кумири Перун та інші і де жертви приносили князь і люди. І почав він ставити по городах церкви, і попів [настановляти], і людей на хрещення приводити по всіх городах і селах. І, пославши [мужів своїх], став він у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне. А матері ж дітей своїх оплакували, бо іще не укріпилися вони були вірою і, як померлого, вони оплакували.

Коли ж цих роздавали на учення книжне, то збулося пророцтво на Руській землі, яке говорить: "У ті дні почують глухії слова книжнії [і] ясною буде мова недорікуватих" ". Бо сі не чули були раніше книжних словес, але за божим приреченням і по милості своїй помилував [їх] бог. Як ото сказав пророк [Мойсей про слова господа] : "Помилую [того], кого я захочу" 12. Помилував бо він усе-таки нас хрещенням та оновленням духа, і [це] за волею божою, а не і за наші | діла. Благословен господь Ісус Христос, що возлюбив нові люди. Руськую землю, і просвітив її хрещенням святим.

Тим-то й ми припадаєм до нього, говорячи: "Господи Ісусе Христе! Чим тобі воздамо ми за все, що ти дав нам, грішникам сущим? Ми не знаєм, що дати. тобі за дари твої, бо велик ти єси, і дивні діла твої, і величі твоїй немає кінця. Із роду в рід будемо восхваляти ми діла твої, кажучи з Давидом: "Прийдіте, возрадуемся господеві і [в піснях] вигукнемо богу і спасителю нашому. Станем перед лице його, славословлячи. Славте його, бо він благий, бо вовіки милість його" 13, бо ізбавив ти нас єси од ворогів наших, себто од ідолів суєтних 14. І ще скажемо з Давидом: "Заспівайте господеві пісню нову; заспівайте господеві, вся Земля; заспівайте господеві, благословіте ім'я його, благовістіте день за днем спасіння його; возвістіте в народах славу його і в усіх людях чудеса його; бо велик господь і прехвален, і величі його немає кінця" 15. Яка це радість! Не один, не два спасаються! Сказав бо

господь: "Так, радість буває на небі [й] за одного грішника, який кається!" 16 А се не один, не два, а незчисленне множество до бога приступило, святим хрещенням просвітлені. Як ото пророк [Ієзекіїль] сказав: "Окроплю вас водою чистою, і ви очиститеся од ідолів ваших і од гріхів ваших" '7. І ще другий пророк [Міхей] сказав: "Хто, яко бог, одпускає гріхи і прощає несправедливість? Як той, що хоче [милості], — він милостив єсть, він наверне і помилує нас, занурить гріхи наші в глибину [морську]" 18. Бо Павло говорить: "Браття! Скільки нас охрестилося в Христа Ісуса, [стільки] і в смерть його охрестилося; бо погреблись ми з ним хрещенням у смерть [тому], що як ото встав Христос із мертвих зі славою отця, так само й ми в оновленім житті підемо" 19.1 ще: "Старе минуло, і тепер усе стало нове"; "нині наблизилось нам спасіння; ніч пройшла, а день наблизився"; "через нього бо, [Ісуса Христа], здобули ми вірою князя нашого Володимира доступ до благодаті сієї, якою ми хвалимось і [в якій] стоїмо"; "нині ж, звільнившись од гріха [і] ставши рабами господеві, маєте ви плід ваш — святість" 20. Тому-то повинні ми | єсмо служити господеві, радуючись йому. Сказав бо Давид: "Служіте господеві зі страхом і радуйтеся йому з трепетом" 2 '. Ми ж волаємо до владики бога нашого, говорячи: "Благословен господь, що не дав нас у добичу зубам їх! Сіть розірвалась, і ми ізбавлені були від обману диявольського". "І загинула пам'ять його з шумом, а господь пробуває вовіки" 22, якого прославляють руськії сини, оспівують у трійці, а демони проклинаються благовірними мужами і благочестивими жонами, що прийняли хрещення [і] покаяння для одпущення гріхів, — нові люди християнськії, вибрані богом".

Володимир, отож, просвітився сам, і сини його, і земля його. А було в нього синів дванадцять: Вишеслав, Ізяслав, Святополк і Ярослав, Всеволод, Святослав, Мстислав, Борис і Гліб, Станіслав, Позвізд, Судислав. І посадив він Вишеслава в Новгороді, а Ізяслава в Полоцьку, а Святополка в Турові, [а] Ярослава в Ростові. І коли помер найстарший, Вишеслав, у Новгороді, то посадив він Ярослава в Новгороді, а Бориса в Ростові, а Гліба в Муромі, Святослава в Деревлянах, Всеволода у Володимирі, Мстислава в Тмуторокані.

І сказав Володимир: "Се недобре є, [що] мало городів довкола Києва". І став він городи зводити по Десні, і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні. І став він набирати мужів ліпших із словен, і з кривичів, і з чуді, і з вятичів і ними населив він городи, бо була війна з печенігами. І воював він із ними, і одолівав їх.

У РІК 6497 [989].

У РІК 6498 [990].

У РІК 6499 [991]. Потім же, коли Володимир жив у законі християнському, надумав він спорудити камінну церкву святої Богородиці, і, пославши [послів], привів майстрів із Греків, [і] почав зводити. А коли скінчив споруджувати, прикрасив він її іконами, і поручив її Анастасові-корсунянину, і попів корсунських приставив служити в ній. Він дав сюди все, що взяв був у Корсуні, — ікони, і начиння церковне, і хрести.

У РІК 6500 [992]. Володимир | заклав город Білгород, і набрав у нього [людей] з інших городів, і багато людей звів у нього, бо любив він город сей.

У РІК 6501 [993]. Пішов Володимир на Хорватів. А коли вернувся він із війни хорватської, то тут печеніги прийшли по тій стороні [Дніпра] од Сули. Володимир тоді пішов супроти них і встрів їх на Трубежі коло броду, де нині Переяславль. І став Володимир на сій стороні [ріки], а печеніги на тій. І не наважувалися ці [перейти] на ту сторону, а ті — на сю сторону.

І приїхав князь печенізький [Куря?] до ріки, і викликав Володимира, і сказав йому: "Ти випусти свого мужа, а я — свого. Нехай обидва борються. І якщо твій муж ударить моїм [об землю], то не будем воювати три роки, якщо ж наш муж ударить вашим, то будем воювати три роки". І розійшлися вони урізнобіч '.

Володимир же, вернувшись у табір, послав по табору бирича, говорячи: "Чи нема такого мужа, який би взявся з печеніжином боротися?" І не знайшовся такий аніде.

А назавтра приїхали печеніги і свого мужа привели, а [мужа] наших не було. І став тужити Володимир, посилаючи [биричів] по всьому війську своєму. І прийшов один старий муж до нього, і сказав йому: "Княже, єсть у мене один син удома, менший. Бо з чотирма я вийшов, а він удома. Від самого дитинства його ніхто не вдарив ним. Одного ж разу, коли я сварив [його], а він м'яв. шкуру, він розгнівався на мене [і] роздер шкуру руками".

Князь же, це почувши і зрадівши, послав по нього [гінця] зараз же. І привели його до князя, і князь розповів йому все. Цей тоді сказав: "Княжеі Я не знаю, чи переможу його. Спробуйте-но мене. Чи немає бика 2, великого й сильного?" І знайшли бика сильного, і сказав він роздражнити бика, і поклали на нього залізо гаряче, і пустили бика. І побіг бик мимо нього, і схватив він бика рукою за бік, і вирвав шкуру з м'ясом, скільки йому рука захопила. І сказав йому Володимир: "Можеш із ним боротись".

А назавтра прибули печеніги | і стали гукати: "Чи нема [вашого] мужа? Наш ось готов!" Володимир же повелів тої ночі надіти оружжя. і приступили тут вони одні до одних 3, і випустили печеніги мужа свого, і був він превеликий вельми і страшний. Виступив також муж Володимирів, і, побачивши його, печеніжин посміявся, бо був він середній тілом. І, розмірявши [відстань] між обома військами, пустили їх одного до одного. І взялися вони оба, і стали кріпко держати [один одного], і удавив він печеніжина в руках своїх до смерті, і вдарив ним об землю. І вигукнули руси, а печеніги побігли, а руси погнали вслід за ними, рубаючи їх, і прогнали їх.

Володимир же, рад бувши, заклав город на броду тому і назвав його Переяславлем, бо [тут] перейняв славу отрок той 4. Володимир при цім

великим мужем зробив його і отця його. А Володимир вернувся у Київ з побідою і славою великою.

У..РІК 6502 [994].

У РІК 6503 [995].

У РІК 6504 [9961. Коли ж Володимир побачив, що церкву завершено, він, увійшовши до неї, помолився богу, говорячи: "Господи боже! Поглянь із небес, і побач, ; одвідай сад свій, і зроби, [щоб те], що насадила десниця твоя, люди сії нові, серце яких ти навернув єси до істини, [могли] пізнати тебе, істинного бога. І поглянь ти на церкву осю, що її спорудив я, недостойний раб твій, на честь матері, яка породила тебе, і приснодіви Марії богородиці. І якщо помолиться хто в церкві сій, то почуй ти молитву його і одпусти всі гріхи його благання ради пречистої богородиці". А коли він помолився, то сказав так: "Осе даю церкві сій, святій Богородиці, од маєтності своєї і од моїх городів десяту частину". І, написавши, положив він присягу в церкві сій, [і] сказав: "Якщо се одмінить хто, — хай буде проклят". І дав він десятину Анастасові-корсунянину, і справив тоді празник великий у той день боярам, і старцям городським, і вбогим роздав ' багато добра.

Після цього ж прийшли печеніги до Василева, і Володимир з невеликою дружиною вийшов супроти них. А коли зступилися вони, не зміг Володимир усто|яти проти [натиску їх]. Підбігши, став він під мостом і ледве укрився од противників. І тоді обіцявся Володимир поставити у Василеві церкву святого Преображення, бо був празник Преображення господнього в той день, коли сталась ця січа.

Оскільки Володимир уник [небезпеки] сеї, він поставив церкву і справляв празник, зваривши триста перевар 2 меду. І скликав він бояр своїх, і посадників, і старійшин по всіх городах, і людей многих, і роздав триста гривень убогим. І празникував князь Володимир тут вісім днів, і вертався до Києва на Успіння святої богородиці. І тут знову він празник

світлий справляв, скликаючи незчисленне множество народу. Він бачив же, [що] люди є християнами, [і] радувався душею і тілом. І так в усі літа він чинив.

Він бо любив книжнії слова і одного разу почув читане в Євангелії: "Блаженні милостивії, бо вони помилувані будуть" 3. І ще: "Продайте маєтності ваші і дайте убогим" 4. І ще: "Не ховайте собі скарбів на землі, де ото міль жере і злодії підкопують, а збирайте собі скарби на небі, де ані міль [не] жере, ні злодії [не] крадуть" 5. І Давида [він слухав], який говорить: "Добрий чоловік милує і дає" 6. і Соломона він слухав, який говорить: "Той, хто бідним дає, богу в позику дає" 7.

Це почувши, повелів він усякому старцеві і вбогому приходити на двір на княжий і брати всяку потребу — питво і їжу, і з скарбниць кунами. Урядив він також і це. Сказавши: "Немічні й недужі не можуть дійти до двору мойого", — він повелів спорядити вози і накладав [на них] хлібів, м'яса, риби, і овочів різних, і мед у бочках, а в других квас. [І стали це] возити по городу 8, запитуючи: "Де недужі чи старці, що не можуть ходити?" І тим роздавали [все] на потребу.

І, це саме роблячи людям своїм щонеділі, установив він повсякдень на дворі своїм, у гридниці 9, пир справляти, і [звелів] приходити [сюди] боярам, і гридям, і соцьким, і десятникам, і знатним мужам — і при князі, і без князя. І бувало на обіді тому | багато м'яса, і яловичини, і звірини, і було ж подостатком усього. А коли підпивалися вони, то починали нарікати на князя, говорячи: "Зле єсть нашим головам! Дав він нам їсти дерев'яними ложками, а не срібними!"

І коли це почув Володимир, звелів він викувати срібні ложки, їсти дружині, сказавши так: "Сріблом і злотом не знайти мені дружини, а дружиною знайду я срібло і злото, як ото дід мій і отець мій добули дружиною злота і срібла". Володимир бо любив дружину і з ними радився про устрій землі [своєї], і про порядки землі, і про війни. І жив він із князями навколишніми у мирі — з Болеславом лядським, і з

Стефаном угорським, і з Ондроником '° чеським, і був мир межи ними і дружба.

І жив Володимир у страху божому. І умножилися розбої, і казали єпископи ' ' Володимирові: "Осе умножилися розбійники. Чому ти не караєш?" І він мовив: "Боюся гріха". Вони ж сказали йому:

"Ти поставлений єси богом на кару всім злим і на милість добрим. Належить тобі карати розбійника, але з дізнанням". Володимир тоді, одкинувши віри '2, став карати розбійників. І сказали єпископи і старці: "Воєн багато. А коли б [була] віра, то хай вона на коней і на оружжя буде". І мовив Володимир: "То нехай так буде". І жив Володимир за порядками діда і отця.

У РІК 6505 [997]. Коли Володимир пішов до Новгорода по верхніх ' воїв проти печенігів, — бо рать велика була безперестану, — в той же час довідались печеніги, що князя нема, прийшли і стали навколо Білгорода. І не давали вони вийти з города, настав, отож, голод великий у городі, і не можна [було] Володимиру помогти [їм]. А не можна було піти йому [через те], що іще не зібралися були до нього вої, печенігів же було многе-множество. Ї затягнулась облога людей у городі, і був голод великий, і вчинили вони віче в городі, і сказали: "Так доведеться нам померти од голоду, а од князя помочі немає. То чи лучче нам померти? Здамося печенігам. Адже когось таки вони залишать у живих, якщо кого умертвлять. Ми вже помираєм од голоду". Так ото вони раду вчинили.

А був же один старець, [який] не був на вічі тому, [і] він запитував: "Задля чого вчинили віче люди?" І сказали йому, що завтра хотять люди здатися печенігам. Це ж почувши, він послав [посланця] по старійшин городських і сказав їм: "Чув я, що ви хочете здатися печенігам?" А вони сказали: "Не видержать люди голоду". І мовив він їм: "Послухайте мене. Не здавайтеся ще три дні, а що я вам звелю — те зробіте". І вони ото раді [були] і обіцялися послухатись. І сказав він їм: "Зберіте по жмені вівса, або пшениці, або висівок". І вони, раді пішовши, [це] знайшли.

І звелів він тоді їм зробити бовтанку, з якої варять кисіль, і сказав викопати колодязь і вставити туди кадіб, наливши в кадіб бовтанки. І звелів він викопати другий колодязь і вставити туди другий кадіб, і сказав їм шукати меду. Вони ж, пішовши, взяли лукно 2 меду, — бо було воно сховане в княжій медуші3, — і загадав він вельми розситити [мед] водою і вилити в кадіб, і в другім колодязі так [само]. А назавтра звелів він послати по печенігів.

Городяни тоді, пішовши, сказали печенігам: "Візьміте собі заложників наших, а вас чоловіка з десять ідіте в город, і ви побачите, що дієть ся в городі нашому". Печеніги ж, зрадівши [і] думаючи, що вони хочуть здатися, взяли у них заложників 4, а самі вибрали ліпших мужів у родах 5 [своїх] і послали їх у город — нехай розглядають, що дієть ся в городі у них.

І прийшли вони в город, і сказали їм люди: "Пощо ви губите себе, коли ви не можете перестояти нас? Стійте хоч десять літ, що ви можете зробити нам? Адже ми маємо споживок од землі. Якщо ж не вірите, — то подивіться своїми очима".

І привели їх до колодязя, де ото [була] бовтанка, і зачерпнули 96 відром, [і] лили в гладишки, і варили перед ними. А коли зварили перед ними кисіль, то, узявши їх, привели [їх] до другого колодязя і зачерпнули сити. І стали [городяни] їсти спершу самі, а потім і печеніги. І здивувалися вони, і сказали: "Не йнятимуть сьому віри наші князі, якщо не поїдять самі". І люди налили корчагу s бовтанки і сити з колодязя і дали печенігам.

Вони ж, прийшовши, розказали все, що було. І зварили вони кисіль, і їли князі печенізькі, і здивувалися. І, забравши заложників своїх, а тих пустивши, знялися вони од города і до себе пішли.

У РІК 6506[998].

У РІК 6507[999].

У РІК 6508 [1000]. Проставилася Малфрідь, (мати Святославова). У сей же рік проставилася і Рогнідь, мати Ярославова.

У РІК 6509[1001]. Преставився Ізяслав, отець Брячиславів, син Володимирів.

У РІК 6510[1002].

У-РІК 6511 [1003]. Преставився Всеслав, син Ізяславів, онук Володимирів.

У РІК 6512[1004].

У РІК 6513 [1005].

У РІК 6514[1006].

У РІК 6515 [1007]. Принесені ці 1 [князі] у святу Богородицю.

У РІК 6516 [1008].

У РІК 6517 [1009].

У РІК 6518 [1010].

У РІК 6519[1011]. Преставилася цесариця Володимирова Анна.

У РІК 6520[1012].

У РІК 6521[1013].

У РІК 6522 [1014]. Коли Ярослав був у Новгороді, то уроків він давав дві тисячі гривень од року до року Києву, а тисячу гривень гридям ' у Новгороді роздавали. І так давали всі посадники новгородські, а Ярослав став цього не давати у Київ отцю своєму. І сказав Володимир: "Розчищайте путь і мости мостіте", — бо збирався він іти на Ярослава, сина свойого, але розболівся.

У РІК 6523 [1015]. Коли Володимир збирався йти на Ярослава, то Ярослав послав [послів] за і привів варягів,, боячись отця свого. Але бог не дав дияволу радості. Володимир бо розболівся, а в сей час перебував у нього [син його] Борис. І коли печеніги йшли на Русь, він послав проти них Бориса, а сам слабував вельми, 7 і в сій же болісті він і скончався місяця | липня у п'ятнадцятий день.

Помер же Володимир, князь великий, на, [селі] Берестовім, і потаїли [смерть] його, бо Святополк був у Києві. І вночі ж, розібравши межи покоями поміст [і] в ковер загорнувши, вірьовками опустили його на землю. І, поклавши його на сани, одвезли його, і поставили його у святій Богородиці — в церкві, що її він сам був спорудив '. Коли ж довідалися про це люди, то зійшлися без числа.

І .оплакували його бояри яко заступника землі їхньої, [а] вбогії — яко заступника і кормителя. І положили його в гробі мармуровім, опрятавши тіло його, блаженного князя, з плачем великим.

Він є новим Костянтином 2 великого Риму, що охрестився сам і [охрестив] люди свої, — і сей так учинив, подібно йому. Якщо бо раніш пробував він у поганстві, скверної похоті прагнучи, то потім же старався він про покаяння. Як ото говорив [Павло] апостол: "Де ж умножився гріх, там стало вповні благодаті" 3. Бо якщо раніш, у невігластві, були [в нього] деякі гріхи, то потім спокутувалися вони покаянням і милостинями. Як ото [Соломон] говорить: "В чім я тебе застану, в тім тебе й судитиму" 4. Як ото пророк [Ієзекіїль] говорить: "Жив я, Адонай господь, і не хочу я смерті грішника, а [хочу] , щоб одвернувся він од путі своєї і був жив; одверненням одвернися од путі своєї злої" 5. Многі

бо праведники, що по правді чинять і живуть, перед смертю звертають із праведної путі і погибають. А другії живуть беззаконно, та перед смертю опам'ятаються і покаянням щирим очистять гріхи. Як ото пророк [Ієзекіїль] говорить [про слова господа]: "Праведник не зможе спастися в день согрішення свого. Коли скажу я праведному: "Жив будеш", — а він понадіється на праведність свою і вчинить беззаконня, [то] вся праведність його не спом'янеться в неправді його, яку він учинив, і в ній він умре. А коли скажу я беззаконникові: "Смертю помреш", — і одвернеться він од путі своєї, і буде чинити суд і правду, і заставу беззаконник оддасть, і вкрадене поверне, [то] всі гріхи його, що їх він учинив, не спом'януться йому, бо суд і правду він учинив, і жив 98 буде в них. Кожного з вас я буду судити по путі його, 1 роде ізраїлів" 6.

Сей же [Володимир] помер у сповіданні щирому, покаянням спокутувавши гріхи свої і милостинями, що є ліпшим над усе. "Милості бо хочу, — сказав [господь], — а не жертви" 7. Милостиня бо єсть від усього лучче і вище, і підносить вона до самого неба перед бога. Як ото ангел Корнилієві сказав: "Молитви твої і милостині твої спом'янулись перед богом" 8. О чудо! Дивно ж се є: скільки добра він зробив у Руській землі, охрестивши її, і до бога привів [її]. А ми, християнами будучи, не воздаєм. [йому] почестей за те, що він [нам] дав 9. Бо коли б він не охрестив нас, то й нині пробували б ми в обмані диявольському, як ото і прародителі наші, ми загинули б. А коли б мали 10 й ми старання, і молитви приносили богові за нього в день смерті його, [то] бог би, бачачи ревність нашу до нього, прославив би його. Нам бо належить бога молити за нього, бо через нього бога ми пізнали.

То дай же тобі господь бажане серцю твоєму і всі прохання твої сповни, що їх ти хотів. Царства небесного дай тобі господь, вінець [життя вічного] з праведниками, в радості райській веселощі і торжество з Авраамом і з іншими праотцями. Як ото Соломон сказав: "Якщо помре муж праведний, — не згине надія" ".

Сього бо в пам'яті держать руськії люди, споминаючи святе хрещення і прославляючи бога в молитвах, і в піснях, і в псалмах.

Співаючи [славу] господеві, новії люди, просвітлені духом святим, ждуть надії [своєї] — великого бога і спасителя нашого Ісуса Христа, [який прийде] воздати кожному за труди [його] невимовну радість, [ту], що її мають дістати усі християни.

Убивство святих новоявлених мучеників Бориса і Гліба 12

Святополк же сів у Києві після отця свого, і скликав киян, і став майно їм давати. А вони брали, та не було серце їхнє з ним, бо браття їх були з Борисом.

Коли ж Борис вернувся з війни, не знайшовши печенігів, вість прийшла йому: "Отець тобі помер". І плакав він вельми за отцем своїм, бо любив його отець більше од усіх. І став він на [ріці] Альті, прийшовши, [і] сказала йому дружина отцева: "Ось дружина у тебе 9 отцева і вої. Піди сядь у Києві на сто|лі отчому". Але він мовив: "Не буде того, [щоб] мені зняти руки на брата на старшого. Коли отець мій помер, то сей мені буде замість отця". І, це почувши, вої розійшлися од нього, а Борис стояв із отроками своїми.

Святополк же, сповнившись беззаконня [і] Каїнів замір прийнявши, посилав [послів] до Бориса, говорячи: "З тобою, — мовляв, — хочу я любов мати і до отчого [добра] тобі [ще] придам", — [так] він обманював його, щоб якось його погубити.

Святополк тим часом прийшов уночі до Вишгорода, і потай прикликав [боярина] Путшу і вишгородських боярців, і сказав їм: "Чи віддані ви мені всім серцем?" І сказав Путша: "Можемо ми голови свої з вишгородцями положити за тебе". Він тоді мовив їм: "Не говоріть же нікому. Підіть убийте брата мойого Бориса". І вони обіцялися йому скоро вчинити се.

Про сяких бо Соломон сказав: "Скорі вони є несправедливо пролити кров, збираються вони для зла, вони бо спілкуються на кровопролиття.

Такі є путі тих, що вчиняють беззаконня: вони бо нечестям свою душу однімають" 13.

Послані ж прийшли на Альту вночі, і, підступивши ближче, чули вони блаженного Бориса, що співав заутреню. Сказали бо йому: "Хотять тебе погубити". І, вставши, почав він співати, говорячи: "Господи! Чого умножились мучителі мої? Встають на мене ,многі" 14. І ще: "Стріли твої встромилися в мене, та я на рани готов, і скорбота моя передо мною єсть" 15. І ще говорив він: "Господи! Почуй ти молитву мою і не ввійди в суд із рабом твоїм, бо не оправдається перед тобою жоден із живущих, бо піддав гонінню враг душу мою" 16. І, скінчивши шестипсалміє і побачивши, що є [вже] послані погубити його, став він співати псалтир, говорячи: "Обступили мене тельці тучні, і зборище злобних оточило мене. Господи боже мій, на тебе уповав я. Тож спаси ти мене і од усіх гонителів моїх ізбав мене" 17. Потім же став він канон співати. Так на заутрені він помолився, дивлячись на ікону, на образ владики, [і] говорячи:

"Господи Ісусе Христе! Як ти сим образом явився на землі спасіння о ради нашого, і дав своєю волею | пригвоздити руки свої на хресті, і прийняв страждання заради гріхів наших, так і мене сподоби прийняти страждання. Се ж не од ворогів я приймаю [його], а од брата свойого, і не постав ти йому, господи, се за гріх". А коли помолився, він ліг на постелю свою.

І тут напали на нього вони, як ті звірі дикії, з усіх сторін шатра, і простромили його списами, і пронизали Бориса. І слугу його, що [князя прикрив], упавши на нього, пронизали [разом] із ним. Був же сей улюбленцем Бориса, а родом отрок сей був угрин, на ім'я Георгій, і його сильно любив Борис, навіть возложив був на нього гривну велику золоту. В ній він і служив йому. Побили вони також отроків багатьох Борисових. У Георгія ж не могли вони швидко зняти гривни з шиї. І відрубали вони голову його, і так зняли гривну ту, голову одкинувши геть. Через те й не знайшли опісля тіла його серед трупів.

Бориса ж, убивши, окаянні завернули в шатро, і поклали його на воза, і повезли, а він іще дихав. І коли довідався про це окаянний Святополк, що він іще дихає, то послав двох варягів, [Еймунда і Рагнара] 18, прикінчити його. А коли ті обидва прийшли і побачили, що він іще живий є, то один із них, вийнявши меча, вдарив його в серце.

І так скончався блаженний Борис, діставши з праведниками вінець [життя вічного] од Христа бога. Він прилучився до пророків і до апостолів, із сонмом мучеників пробуваючи, на лоні Авраама почиваючи, бачачи невимовну радість, співаючи з ангелами і веселячись ^з сонмом святих. І положили тіло його, принісши його потай до Вишгорода, в церкві святого Василія [Великого].

Окаяннії ж убивці прийшли до Святополка, ніби славу маючи, беззаконники. Імена ж цих законопереступників є: Путша, Талець Єлович, Ляшко. Отець же їх — йатана.

Бо такі бувають слуги — біси; бісів бо посилають на зло, а ангелів — — на добро. Ангели ж людині зла не чинять, а завжди мислять і їй добро. Вони також християнам помагають і заступають од супостата-врага. Біси ж завжди ловлять людину на зле, завидуючи їй, оскільки бачать, що людина богом ушанована, і заздрять вони їй. І коли шлють їх на зло — вони скорі є. Сказав бо [господь]: "Хто піде спокусити Ахава?" І сказав біс: "Ось я піду" 19. Лиха людина, прагнучи до злого, не поступиться бісу, бо біси бояться бога, а лиха людина ані бога боїться, ні людей стидиться; біси бо хреста господнього бояться, а лиха людина і хреста не боїться. Тим-то й Давид говорив: "Чи воістину ж ви правду говорите [і] справедливо судите, сини людськії? Адже в серці ви готуєте беззаконня, на землі неправду руки ваші сплітають. Із самого народження відступили грішники, обманюють вони од утроби [матерньої], говорячи лжу. Лютість їх подібна до змііної" .

Святополк же окаянний намислив у собі, сказавши: "Осе вже убив я Бориса, а як би ще вбити Гліба?" І, прийнявши замір Каїнів, з обманом

послав він [гінця] до Гліба [в Ростов], говорячи так: "Іди зараз же. Отець тебе зове, бо нездоров він вельми".

І Гліб, сівши на коня, рушив з невеликою дружиною, бо був він послушлив отцю. Та коли прибув він на Волгу, на устя [річки] Тьми 2, на полі спіткнувся під ним кінь у рові і надламав він йому трохи ногу. І прибув він до Смоленська, і рушив од Смоленська, і став на [річці] Смядині в кораблі, так що видно було [город] 22.

У сей же час Ярославу прийшла була вість од [сестри] Передслави про смерть отця. І послав Ярослав [гінця] до Гліба, говорячи: "Не ходи. Отець тобі помер, а брат твій убитий Святополком".

І коли почув це Гліб, закричав він вельми крізь сльози, і плакав за отцем, а більше ще й за братом, і став він молитися зі слізьми, говорячи: "Горе мені, господи! Лучче б мені померти з братом, аніж жити у світі сьому облудному! Коли б же побачив я, брате, лице твоє ангельськеє, — умер би з тобою! А нині для чого зоставсь я один? Де є слова твої, що ти говорив їх мені, брате мій любимий? Нині вже я не почую тихого твойого научання. А якщо дістав ти єси упования у бога, молися за мене, щоб і я прийняв таку саму смерть. Лучче б мені з тобою померти, аніж у світі сьому облудному жити". І коли так він молився зі сльозами, знагла прийшли послані Святополком, щоб погубити Гліба. І при цім одразу послані захопили корабель Глібів і видобули оружжя, а отроки Глібові впали у одчай. Окаянний же [убивця] Горясір звелів тут же зарізати Гліба, і повар Глібів, на ім'я Торчин, вийнявши ножа, зарізав Гліба.

Мов те ягня непорочне, приніс він себе в жертву богові замість запашного фіміаму, жертва словесна, і дістав він од Христа вінець [життя вічного]. Увійшовши в небесні обителі, він побачив жаданого брата свойого і радувався з ним невимовною радістю, що її сподобились вони братолюбством своїм. "Як це добре і як гарно, коли жити обом братам вкупі" 23.

А окаянні ж вернулися назад. Як ото сказав Давид: "Вернулися грішники в пекло" 24. І ще: "Оружжя видобули грішники, і натягли вони луки свої постріляти нищого і вбогого, заколоти праведних серцем. Та оружжя їх увійде в серця їхні і луки їх сокрушаться. Бо грішники погибнуть, як дим, щезаючи, погибнуть" 25.

Коли ж вони вернулись і сказали Святополкові: "Вчинили ми звелене тобою", — то він, це почувши, [загордився], і возвеселилося серце його вельми. Та не відав він, що Давид говорив: "Чого ти хвалишся злобою, сильний? Беззаконня замислив язик твій, як та бритва вигострена, учинив він лжу. Возлюбив ти єси злобу більше, ніж благостиню, неправду [більше любиш] говорити, аніж правду. Возлюбив ти єси всякі слова погибельні, язик ти облесливий. За се бог знищить тебе до кінця, і вирве він тебе із оселі твоєї і корінь твій із землі живих" 26. Як ото і Соломон сказав: "Я з погибелі вашої посміюся і порадуюсь, коли прийде на вас пагуба. Тому-то з'їдять вони свого труда плоди 27 і своїм нечестям наситяться" 28.

Коли ж Гліба вбили, то покинули [його] на березі [Волги?] межи двома колодами, а потім, узявши, одвезли його [до Вишгорода] і положили його коло брата його Бориса у церкві святого Василія [Великого]. з'єднані тілами, а тим паче й душами, у владики всіх, царя [небесного], пробуваючи, у радості безконечній і в сяєві невимовному, подаючи зцілення дари Руській землі та іншим, приходящим з правдивою вірою, ви даєте зцілення: калікам — ходити, сліпим — прозріння, болящим — одужання, окованим — звільнення, темницям — одчинення, печальним — утіху, гнаним — вибавлення. Бо єсте ви заступники Руської землі і світильники, що завжди сіяють і моляться завжди до владики за своїх людей. Тим-то і ми повинні єсмо славити достойно страстотерпців Христових, ревно молитись до них, мовлячи:

"Радуйтеся, страстотерпці Христові, заступники Руської землі, що зцілення подаєте приходящим до вас [із] вірою і любов'ю.

Радуйтеся, небеснії жителі! Во плоті ви ангелами стали, єдинодумними служителями [богу], рівнею однаковою, святим єдинодушною. Тому і стражденним усім зцілення ви подаєте.

Радуйтеся, Борисе і Глібе богомудрії! Яко потоки, точите ви од кладезя води живоноснії; зцілення течуть вірним людям на одужання.

Радуйтеся, промені світозорії! Бо з'явились ви, яко світила, що осявають всю землю Руськую, завше тьму одганяючи, являючись вірою непохитною.

Радуйтеся, недремного ока досягши, ви, душі, що звершення божих святих заповідей прийняли в серце своє, блаженнії.

Радуйтеся, брати, вкупі в місцях злотосяйних, в оселях небесних, і в славі нев'янучій, що її достойно ви сподобилися.

Радуйтеся, божими світлостями ясно осіяннії! Ви світ увесь обходите, біси одганяючи, недуги зціляючи, світильники предобрії і заступники ревнії, сущі з богом, блаженними променями завше розігрітії, доблеснії страстотерпці, що душі просвіщають вірним людям. Возвисила бо єсть вас світлоносная небесная любов, тому прекраснеє все | наслідували ви в небеснім житті — славу і райський поживок, світло розуму [і] прекрасну радість.

Радуйтеся, бо напаяєтеви всі серця, горесті і болісті одганяючи, страсті злії зціляючи, ви, що краплями крові святими зчервонили багряницю, преславнії, ту, що красно ви її носите, з Христом царствуєте завше, молячись за новії люди християнськії і [за] родичів своїх. Земля Руськая благословилася вашою кров'ю і мощами, що покояться в церкві. Духом божественним ви просвіщаєте, бо в ній із мученики, яко мученики, за люди свої молите.

Радуйтеся, церкви світосяйнеє сонце здобувши! Схід [його] завше просвітлює в стражданні во славу вас, мученики.

Радуйтеся, світлії зорі, що зрання ви сходите, новохристолюбивії заступники наші, страстотерпці? Покоріте поганих під ноги князям нашим, молячись до владики і бога нашого, щоб мирно їм пробувати в єднанні і в здоров'ї, ізбавляючи [їх] од усобної раті і од пронирства диявольського. Сподобіте ж [сього] і нас, що оспівують і славлять ваше святеє торжество, в усі віки [і] до скончания [світу]".

Святополк же сей окаянний, лихий, убив [також брата] Святослава, пославши [убивць] до гори Угорської29, коли він утікав в Угри.

І став він помишляти: "Переб'ю всіх братів своїх і візьму землю Руськую один". Намислив він зарозумілістю своєю, а не знав, що бог дає владу [тому], кому ото хоче; "настановляє за царя і князя Всевишній, кому хоче, він дає [владу]"30. Якщо бо котра-небудь земля удостоїться перед богом, настановляє він царя і князя справедливого, що любить закон і правду, і властителя [такого ж] ставить, [і] суддю, що чинить суд. Бо якщо князі справедливі бувають на землі, то многі провини прощаються [їй]. а якщо лихі й лукаві бувають, то більше зло насилає бог на землю ту, оскільки [князь] — то глава єсть землі. Так бо Ісайя сказав: "Згрішили вони від голови і до ніг" 31, — себто від царя і до поостих людей. "Горе ж городу тому, в якому князь молодий" 32, шо любить вино пити під гуслі та з молодими дорадниками. Таких бог дає за гріхи, а старих і мудрих забирає. Як ото Ісайя говорить: "Одбере господь у Єрусалима силу, і дужого велета, і чоловіка хороброго, і суддю, і пророка, і смиренного старця, і славного порадника, і мудрого знавця, і тямущого підлеглого": "і поставлю, — і говорить господь] , — юнака князем їм і кривдника їм, щоб він во.юдів ними" 33

Святополк же окаянний став княжити в Києв і, скликавши людей, став давати тим корзна 34, а другим — кунами, роздаючи множество отчого багатства.

Ярослав же не знав про смерть отця. [А] було в Ярослава багато варягів, і насильство чинили вони новгородцям, і, вставши на них, новгородці перебили варягів у дворі Поромонім. І розгнівався Ярослав, і, пішовши на [село] Ракомо , сів у [своїм] дворі. Та, пославши [гінців] до новгородців, він сказав: "Уже мені сих не воскресити". І позвав він до себе знатних мужів, що посікли були варягів, і обманув так їх, порубав їх одну тисячу36 .

У ту саму ніч прийшла йому вість із Києва од сестри його Передслави: "Отець тобі помер, а Святополк сидить у Києві, вбивши Бориса. І по Гліба він послав. І ти бережись його дуже" 37 І, це почувши, Ярослав печалувався за отцем, і за братом, і за дружиною.

А назавтра, зібравши решту новгородців, мовив Ярослав: "О люба моя дружино! Я перебив їх учора, а нині вони знадобилися". І витер він сльози, і сказав їм на вічі: "Отець мені помер, а Святополк сидить у Києві, убиваючи братів своїх". І сказали новгородці: "Хоча, княже, браття наші порубані є, ми можем за тебе боротися!"

І зібрав Ярослав варягів тисячу, а інших воїв сорок тисяч 38, і пішов на Святополка, призвавши [на поміч] бога [і] сказавши:

"Не я почав побивати братів, а він. Хай буде бог месником за кров братів моїх, бо без вини пролив він кров праведну Борисову і Глібову. Іще й мені се ж учинить! Тож суди мене, госпо й, по правді хай скінчиться лиходійство беззаконника". І пішов він на Святополка 39.

Коли ж почув це Святополк, що йде Ярослав, то спорядив він воїв без числа, і русів, і печенігів, і виступив супроти нього до 40 [города] Любеча по той бік Дніпра, а Ярослав — звідси.

У РІК 6524[1016]. Прийшов Ярослав на Святополка, і стали вони насупроти обаполи Дніпра. І не одважувалися ні сі на тих рушити, ні ті на сих, і стояли вони три місяці одні проти одних.

І став воєвода Святополків Вовчий Хвіст1 глузувати з новгородців, їздячи коло берега [і] говорячи: "Чого прийшли ви зі шкандибою оцим? 2 А ви теслярі є! Ось ми заставимо вас хороми зводити наші!3" Це почувши, новгородці сказали Ярославу: "Завтра переправимось на них. Якщо хто не піде з нами, то ми самі його порубаєм".

А було уже в заморозь, і стояв Святополк межи двома озерами, і всю ніч [ту] спав, упившись із дружиною своєю. Ярослав же назавтра, приготувавши до бою дружину, перед світом переправився, і, висівши на берег, одіпхнули вони човни од берега. І пішли [війська] одні проти одних, а коли зійшлися докупи, то була січа люта, і не можна було із-за озера печенігам помагати [Святополкові]. І притиснули Святополк ових воїв до озера, і ступили вони на лід, і обломився лід із воями Святополковими, і багато втопилось у водах, і одолівати почав Ярослав. Побачивши ж [це], Святополк побіг. І одолів Ярослав, а Святополк утік у Ляхи 4.

Ярослав же сів у Києві на столі отчім. Було ж тоді Ярославу літ тридцять і вісім 5.

У РІК 6525[1017]. Ярослав увійшов у Київ1 , і погоріли церкви.

У РІК 6526[1018]. Рушив Болеслав, [князь лядський], зі Святополком на Ярослава, з ляхами. Ярослав же зібрав множество русі, варягів, словен, рушив супроти Болеслава і Святополка, і прийшов до [города] Волині, і стали [війська] обаполи ріки Бугу.

А був у Ярослава кормилець і воєвода Блуд 1. І став Блуд 1 глузувати з Болеслава, говорячи: "Ось як ми пропорем тобі тріскою черево твоє товстеє!" Був бо великий і важкий Болеслав, так що навіть на коні не міг він сидіти, але був тямущий. І сказав Болеслав до дружини своєї 2: "Якщо вам од сього глузування не прикро, — я один погибну!" І, сівши на коня, вбрів він у ріку, а вслід за ним — вої його. Ярослав | же не встиг приготуватися до бою, і переміг Болеслав Ярослава.

Ярослав тоді втік із чотирма чоловіками до Новгорода, а Болеслав увійшов у Київ зі Святополком. І сказав Болеслав: "Розведіте дружину мою по городах на покорм". І було так [зроблено].

Коли ж Ярослав прибіг до Новгорода, хотів він утікати за море. Та посадник Костянтин, син Добринин, з новгородцями порубали човни Ярославові, кажучи: "Ми можем іще битись за тебе з Болеславом і з Святополком". І стали [новгородці] гроші збирати: з мужа — по чотири куни, а з старост — по десять гривень, а з бояр — по вісімдесят 3 гривень. і привели варягів, і дали їм гроші, і зібрав Ярослав воїв многих.

Болеслав тим часом перебував у Києві, сидячи [тут], а нерозумний Святополк наказав: "Скільки ото ляхів по городах — бийте їх!" і побили ляхів, а Болеслав утік із Києва, узявши майно, і бояр Ярославових, і дві сестри його4, [Передславу та(Премиславу)] " І Анастаса, [попа] десятинного 5, він приставив до майна, бо той увійшов був йому в довір'я обманом, і безліч людей він повів із собою, і городи червенські зайняв собі. І вернувся він у землю свою.

Святополк же став княжити в Києві, та пішов Ярослав на Святополка, і переміг Ярослав Святополка, і втік Святополк у Печеніги.

У РІК 6527 [1019]. Прийшов Святополк із печенігами, з великою силою. І Ярослав зібрав множество воїв і виступив супроти нього на [ріку] Альту. Ярослав при цьому став на і тім] місці, де ото вбили Бориса, і, звівши руки до неба, сказав: "Кров брата мойого волає до тебе, владико! Відомсти за кров праведника сього, як ото відомстив ти єси за кров Авелеву, наславши на Каїна стогін і трепет. Таке нашли ти й на сього". І, помолившись, він сказав: "Брати мої! Якщо ви тілом одійшли єсте звідси, то молитвою своєю поможіте мені на противника сього, убивцю гордого". І як тільки він сказав це, рушили [полки] один проти одного і покрили поле битви на Альті безліччю воїв.

Була ж тоді п'ятниця, | сходило сонце, і зійшлися оба [полки], і сталася січа люта, якої ото не було в Русі — і за руки беручись, рубалися, і зступилися тричі, так що по долинах кров текла, — і під вечір одолів Ярослав, а Святополк утік.

Коли ж він утікав, то напав на нього біс, і розслабились кості його, і не міг він сидіти на коні, а носили його в носилах. І принесли 'його до [города] Берестія [отроки], утікаючи з ним, а він говорив: "Утікайте зо мною, женуть вслід за нами". Отроки його тоді посилали насупроти, [узнати], чи хто женеться за ним. І не було ж нікого, хто гнався б услід, та втікали вони з ним. А він у немочі лежав і, схопившись, говорив: "Осьо женуться, оно женуться! Втікайте!" І не міг він видержати на однім місці, і пробіг Лядську землю, гнаний гнівом божим, і прибіг ' у пустиню межи Чехами і Ляхами, і тут зле покинув він життя своє.

Його ж і по справедливості, яко грішника, постиг суд [божий]. По зішестю зі світу сього пойняли муки цього окаянного Святополка. Показувала явно послана [богом] пагубна кара, [яка] в смерть немилостиво ввігнала 2 [його, що] й по смерті він вічно мучиться на дні пекла 3, зв'язаний. Єсть же могила його в пустині тій і до сих днів, і виходить із неї сморід тяжкий.

Се ж бог явив на поучения князям руським, що коли вони так само вчинять, [то], чувши це, таку саму кару дістануть, — навіть більшу од сеї, тому що, знаючи це, що сталося, [негоже] вчинити таке саме зло — братовбивство. Бо сім кар дістав Каїн, убивши Авеля, а Ламех — сімдесят [сідмиць], оскільки бо Каїн не знав, що [доведеться] відплату прийняти од бога, а Ламех, знаючи про кару, що була прародителю його, учинив убивство. "Сказав бо Ламех обом жонам своїм, [Аді і Ціллі]: "Мужа убив я на лихо мені і юнака на горе мені. Тим-то, — сказав він, — сімдесят [сідмиць] помст на мені, оскільки, — сказав він, — знаючи, я се вчинив" 4. Ламех убив двох братів Єнохових 5 і забрав собі обох їхніх жон. Сей же Святополк — новий Авімелех 6, що родився був од перелюбу [і] який 9 перебив братів | своїх, синів Гедеонових, — такий і сей [Святополк] був.

Ярослав же прийшов [і] сів у Києві, утерши поту з дружиною своєю, показавши побіду і труд великий.

У РІК 6528 [1020]. Родився у Ярослава скн, і нарік він його ім'ям Володимир '.

У РІК 6529 [1021]. Прийшов Брячислав, син Ізяславів, онук Володимирів, на Новгород і зайняв Новгород. Забравши безліч новгородців і майно їх, він пішов до Полоцька назад. А коли він прибув до Судомири-ріки, Ярослав і виступив із Києва, на сьомий день настиг його тут. І переміг Ярослав Брячислава, а новгородців вернув там до Новгорода, а Брячислав утік до Полоцька. У РІК 6530[1022]. Прийшов Ярослав до Берестія '. У сі ж часи Мстислав 2, [брат Ярослава], пробував у [городі] Тмуторокані. І пішов він на Касогів, а почувши це, князь касозький Редедя виступив супроти нього. І коли стали війська одне проти одного, то сказав Редедя Мстиславові: "Для чого ми будемо губити дружину один одному? Зійдімось-но оба самі боротися. І якщо одолієш ти, то візьмеш майно моє, і жону мою, і землю мою. Якщо ж я одолію, то візьму твоє все". І сказав Мстислав: "Хай буде так".

І з'їхалися вони, і сказав Редедя Мстиславові: "Не оружжям давай битися, а боротись". І взялись вони боротися кріпко, і довго обидва боролися, і став знемагати Мстислав, бо був великий і сильний Редедя. І сказав Мстислав: "О пресвятая богородице, поможи мені! Якщо бо одолію я його, споруджу церкву на честь твою". І, це сказавши, ударив він ним о землю, "і, вийнявши ножа, ударив його в гортань ножем, і був тут зарізаний Редедя. І, ввійшовши в землю його, він узяв усе —майно його, і жону його, і дітей його, і данину наклав на касогів. А коли вернувся він до Тмутороканя, то заложив церкву святої Богородиці і спорудив її, [ту], що стоїть і до сьогодні в Тмуторокані.

У РІК 6531 [1023]. Пішов Мстислав на Ярослава з хозарами і з касогами.

У РІК 6532 [1024]. Коли Ярослав перебував у Новгороді, прийшов Мстислав із Тмутороканя до Києва. Та не прийняли його кияни, і він, пішовши, сів на столі в Чернігові. Ярослав перебував у Новгороді тоді.

У сей же рік повстали волхви в Суздальцях. і побивали [там] старших людей по диявольському наущенню і через бісівськуману, говорячи, що ці держать запаси. І заколот великий, і голод в усій землі тій був '. [І] рушили по Волзі всі люди в Болгари, і привезли хліба, і так вижили.

Коли ж почув Ярослав про волхвів тих, то прийшов він до Суздаля, і захопив волхвів, і [одних] розточив, а других покарав, сказавши так: "Бог наводить за гріхи на кожну землю голод, або мор, або засуху, або іншу кару, а людина не знає нічого".

І, вернувшись, Ярослав прибув до Новгорода. І послав Ярослав [послів] за море по варягів, і прийшов [князь] Якун із варягами. А був Якун сей гарний, і накидка в нього злотом була виткана. І прийшов він до Ярослава, і Ярослав із Якуном рушив на Мстислава.

Мстислав же, почувши [про це], виступив супроти них обох до [города] Листвена2. Мстислав при цім звечора приготував до бою дружину і поставив сіверян у чоло проти варягів, а сам став із дружиною своєю по обох крилах. І настала ніч горобина 3, г була пітьма, і громи, і блискавка, і дощ. І сказав Мстислав дружині своїй: "Підемо на них!"

І пішов Мстислав, а Ярослав — насупроти, і зступилися в лоб варяги з сіверянами, і трудилися варяги, рубаючи сіверян, а після цього рушив у наступ Мстислав із дружиною своєю і став сікти варягів, і була січа сильна. Коли спалахувала блискавка, то виблискувало оружжя, і була гроза велика, і січа сильна і страшна. Побачивши ж Ярослав, що його перемагають, побіг із Якуном, князем варязьким, і Якун тут загубив накидку золотую. І Ярослав прийшов тоді до Новгорода, а Якун пішов за море.

Коли ж Мстислав засвіта на другий день побачив, що лежать посічені із своїх сіверяни і варяги Ярославові, він сказав: "Хто сьому не рад? Се лежить сіверянин, а се варяг, а своя дружина ціла". І послав Мстислав услід за Ярославом [посла], говорячи: "Сиди ти на столі своїм у Ки|єві, оскільки ти єси старший брат, а мені хай буде ся сторона".

Та не одважувався Ярослав у Київ іти, допоки вони оба [не] замирилися. І сидів Мстислав у Чернігові, а Ярослав у Новгороді, а в Києві сиділи мужі Ярославові.

У тім же році родився у Ярослава другий син, і нарік він його ім'ям Ізяслав .

У РІК 6533[1025].

У РІК 6534 [1026]. Ярослав зібрав воїв многих, і прийшов до Києва, і вчинив мир із братом своїм Мстиславом коло Городця [Пісочного]. І розділили вони по Дніпру Руську землю: Ярослав узяв сю сторону, а Мстислав — ту. І стали вони оба жити мирно і в братолюбстві, і перестали усобиця й заколот, і була тиша велика в землі Руській.

2 У Софійськ. І тут уточнено: "и бяше осень, и TV ся ср*тоша". " Додано з Софійськ. І.

4 За літописами, актовими печатями та іншими даними, хрестильне ім'я Ізмслава було Дмитрій.

У РІК 6535 [1027]. родився третій син Ярославу, і нарік він його ім'ям Святослав '.

У РІК 6536[1028]. У РІК 6537 [1029]. Мирний рік.

У РІК 6538 [1030]. Ярослав узяв [город] Белз. І родився Ярославу четвертий син, і нарік він його ім'ям Всеволод .

Сього ж року пішов Ярослав на Чудь, і переміг Їх, і поставив город Юр'єв.

У сен же час, коли помер Болеслав Великий у Ляхах, був заколот великий в Лядській землі, і, повставши, люди побили єпископів, і попів, і бояр своїх, і був заколот у них 2.

У РІК 6539 [1031]. Ярослав і Мстислав зібрали воїв многих і пішли на Ляхів. І зайняли вони городи червенські знову, і спустошили Лядську землю, і багатьох ляхів привели, і розділили їх. І посадив Ярослав своїх [ляхів] по [ріці] Росі, і є вони [тут] і до сьогодні.

У РІК 6540[1032]. Ярослав почав ставити городи по Росі '.

У РІК 6541 [1033] Мстиславич Євстафій помер.

У РІК 6542 [1034]. Мстислав вийшов на лови, і розболівся, і помер. І положили його [у Чернігові] в церкві святого Спаса, що її він спорудив був сам; було бо зведено її при ньому [так] заввишки, як, на коні стоячи, [можна] рукою досягти.

Був же Мстислав дебелий тілом, рудий лицем, мав великі очі. | [Він був] хоробрий у бою, і милостивий, і любив дружину велико, і майна не жалів [для неї], ні питва, ні їжі не боронив.

Після цього ж узяв волость його всю Ярослав і став єдиновладником Руської землі. Пішов Ярослав до Новгорода і посадив сина свого Володимира в Новгороді, [а] єпископом поставив [Луку] Жидяту.

І в той час родився Ярославу син, і нарекли його ім'ям Вячеслав '.

А коли ж Ярослав перебував у Новгороді, то прийшла йому вість, що печеніги стоять, обложивши Київ. І Ярослав, зібравши воїв многих, варягів і словен, прийшов до Києва і ввійшов у город свій 2.

А було ж печенігів без числа. Ярослав тоді виступив із города, приготував до бою дружину. І поставив він варягів посередині, а на правій стороні — киян, а на лівім крилі — новгородців, і стали вони перед городом. А печеніги почали йти на приступ, і зступилися вони на [тім] місці, де ото є нині свята Софія, митрополія руська; бо тоді [це] було поле поза городом. І сталася січа люта, і ледве одолів під вечір Ярослав, і обігли печеніги в різні боки, і не знали вони, куди втікати, і ті, втікаючи, тонули в [ріці] Ситомлі, а інші — в інших ріках. І так погинули вони, а решта їх [десь] розбіглась і до сьогодні.

У той же рік всадив Ярослав у поруб3 Судислава, брата свого, у Пскові; йому [на брата] звели наклеп.

У РІК 6545 [1037]. Заложив Ярослав город — великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву святої Софії, премудрості божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення святої богородиці. Сей же премудрий великий князь Ярослав задля того спорудив [церкву] Благовіщення на воротах, [щоб] давати завше радість городу сьому святим благовіщенням господнім і молитвою святої богородиці та архангела Гавриїла. Після цього [він звів] монастир святого Георгія [Побідоносця] і [монастир] святої Орини '.

І при нім стала віра християнська плодитися в Русі і розшиз рятися, і чорноризці [стали множитися, і монастирі почали з'являтися. І любив Ярослав церковні устави, і попів любив він велико, а понад усе любив чорноризців. І до книг він мав нахил, читаючи [їх] часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святеє], і списали багато книг. І придбав він [книги], що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Бо як ото хтонебудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять поживу вдосталь, — так і сей. Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжнеє.

Велика бо користь буває людині од учення книжного. Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість бо, і стриманість здобуваємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що напоюють всесвіт увесь. Се є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина. Ними бо в печалі ми втішаємось, вони є уздою стриманості. А мудрість великою є, бо й Соломон же хвалив її [і] говорив: "Я, премудрість, вселила пораду, і розум, і тяму, я призвала страх господній;

у мене — порада, у мене — мудрість, у мене — сила; мною царі царствують і владарі узаконюють правду; мною вельможі возвеличуються і деспоти держать землю; я люблю тих, які люблять мене; ті, що шукають мене, знайдуть благодать" ї. Якщо бо пошукаєш ти в книгах мудрості пильно, то знайдеш ти велику користь душі своїй. Бо коли хто часто читає книги, то бесідує він із богом або зі святими мужами. Читаючи бесіди пророків, євангельські повчання і апостольські, і житія святих отців, знайде душі він користь велику.

Ярослав же сен, як ото ми сказали, любив книги і, многі списавши, положив [їх] у церкві святої Софії, що її спорудив він сам. І прикрасив він її іконами многоцінними, і злотом, і сріблом, і начинням церковним. У ній же належні співи воздають богові в належні часи. І інші церкви ставив він по городах і по містах, настановляючи попів і даючи їм частку З майна свого і велячи їм повчати людей і приходити часто до церков; попові бо часто належить повчати людей, оскільки це йому поручено богом. І —умножилися пресвітери і люди християнськії, і радувався Ярослав вельми, бачачи багато церков і люду християнського, а враг— [диявол] ремствував, що його побіждають новії люди християнськії.

У РІК 6546 [1038]. Пішов Ярослав на Ятвягів і переміг.

У РІК 6547 [1039]. Освячена була митрополитом Феопемптом церква [Успіння] святої Богородиці, що її спорудив Володимир, отець Ярославів '.

У РІК 6548 [1040]. Ярослав пішов на Литву і переміг.

У РІК 6549[1041]. Пішов Ярослав на Мазовшан у човнах і переміг їх.

У РІК 6550 [1042]. Пішов Володимир, син Ярославів, на Ям і переміг їх. І погинули коні у Володимирових воїв, і коли іще дчхали коні, здирали шкури з них, — такий був мор на коней.

У РІК 6551 [1043]. Послав Ярослав Володимира, сина свого, на Греків і дав йому воїв многих, а воєводство поручив Вишаті, отцю Яневому.

І рушив Володимир на Цесароград у човнах, і прийшли вони на Дунай, а од Дунаю пішли до Цесарограда. І знялась буря велика, і розбила кораблі русі. І княжий корабель розбив вітер, і взяли князя [Володимира] в корабель Івана Творимирича, воєводи Ярославового. Інші вої Володимирові викинуті були на берег, '-числом шість тисяч. І коли хотіли вони вернутися в Русь, то не пішов з ними ніхто із дружини княжої. І сказав Вишата: "Я піду з ними". І висів він із корабля до них, сказавши: "Якщо живий буду — то з ними, а якщо погибну — то з дружиною". І пішли вони, маючи намір [добратися] в Русь.

І була вість грекам, що побило море [кораблі] русі, і послав цесар, на ім'я [Костянтин] Мономах, услід за руссю чотирнадцять суден. Тоді Володимир з дружиною, побачивши, що вони йдуть s за ними, [і] пішовши | назад, побив судна грецькі. І вернулися вони в Русь, повсідавши в кораблі свої.

Вишату ж [греки] схопили з викинутими на берег [русами]. І привели вони їх до Цесарограда, і осліпили багатьох русів. А по трьох літах, коли настав мир, одпущений був Вишата в Русь до Ярослава. У сі ж часи видав Ярослав сестру свою [Добронігу-Марію] за Казимира, [князя лядського]. І дав Казимир, замість віна, людей вісімсот, яких полонив був Болеслав, перемігши Ярослава.

У РІК 6552 [1044]. Викопані були [з могил] два князі, Ярополк і Олег, сини Святославові. І охрестили кості Їх, і положили їх у церкві святої Богородиці у Володимирі '.

У сей же час і в сей рік помер Брячислав, князь полоцький, син Ізяславів 2, онук Володимирів, отець Всеславів, і Всеслав, син його, сів на столі його. Народила ж його мати од волхвування, бо коли мати родила його, то була в нього сорочка на голові його, і сказали волхви матері його: "Цю сорочку, [що] на голові його, нав'яжи на нього. Хай носить він її на собі до [кінця] життя свойого". Так що носив Всеслав її до смертного дня на собі, і через це немилостивий він був на кровопролиття.

У РІК 6553 [1045]. Заложив Володимир святу Софію в Новгороді.

У РІК 6554 [1046]. У сей рік була тиша велика.

У РІК 6555 [1047]. Ярослав пішов на Мазовшан, і переміг їх, і князя їх убив Мойслава ', і покорив їх Казимирові.

У РІК 6556[1048].

У РІК 6557[1049].

У РІК 6558 [1050]. Проставилася жона Ярославова, княгиня [Ірина, у Новгороді місяця] лютого в десятий [день].

У РІК 6559 [1051]. Поставив Ярослав русина ' Ларіона митрополитом Русі у святій Софії, зібравши єпископів.

А тепер-от скажем, звідки дістав свою назву Печорський монастир.

Коли боголюбивий князь великий Ярослав уподобав [село] Берестове і церкву Святих апостолів, сущу тут, і попів многих надбав, то між них" же був пресвітер, на ім'я Ларіон, муж благий, і книжний, і пісник. І ходив він із Берестового на Дніпро, на пагорб, їв де нині старий монастир Печорський, і тут молитви діяв. А був ліс тут великий, і викопав він тут печерку малу, двосаженну, і, приходячи з Берестового, одспівував [церковні] часи і молився тут богу потай.

Потім же вложив бог князю в серце [добрий намір]: поставив він його митрополитом [у] святій Софії, а ся печерка так осталася. А не по багатьох днях знайшовся один чоловік, на мирське ім'я [Антипа], із города Любеча. І вложив йому бог у серце ' [намір] у землю [Грецьку] іти і монастирі, що є там, подивитися: Він і подався іти на Святу Гору 2, і побачив тутешні монастирі, і возлюбив чернецтво. І прийшов він у один монастир із сущих тут монастирів, і вмолив ігумена його, щоби возложив він на нього сан чернечий. І він тоді, послухавши його, постриг його і нарік його ім'ям Антоній. І, напутивши його і научивши його чернецтва, сказав він йому: "Тож іди назад в Русь, і хай буде на тобі благословення од Святої Гори, бо многі од тебе чорноризцями стануть". І благословив він його, ;' відпустив його, сказавши йому: "Іди з миром". Антоній, отож, прийшов до Києва і думав: "Де жити?" І походив він по монастирях, і не вподобав [жодного], бо [цього] бог не хотів. І став він ходити по дебрях і по горах, шукаючи, де б йому бог показав [належне місце]. І прийшов він на пагорб, де ото Ларіон викопав був печеру, і возлюбив місце се, і вселився в неї, і став молитися богові, зі сльозами говорячи: "Господи! Утверди мене в місці сьому, і хай буде на місці сьому благословення Святої Гори і мойого ігумена, що мене постриг".

І став він жити тут, молячи бога, їв хліб сухий, і того через день, а води в міру заживаючи, і копаючи печеру, і не даючи собі покою ні вдень, ні вночі, — в трудах пробуваючи, і в неспанні, і в молитвах.

Потім же, коли узнали [це] добрії люди, вони приходили до нього, приносячи йому, що було на потребу його. І набув'він [такої) слави, як і

Великий Антоній. І, приходячи до нього, просили [люди! од нього благословення.

Потім же, коли преставився великий князь Ярослав і взяв владу його син Ізяслав і сів у Києві, Антоній уже був прославлений в Руській землі. І Ізяслав, довідавшись про життя його, прийшов із дру7 жиною своєю, просячи у нього благословення і молитов.

І відомий усім став Великий Антоній, і шанований усіма. І почали приходити до нього братія, і став він приймати і постригати їх. І зібралося до нього братії числом із дванадцять, викопали вони печеру велику, і церкву, і келії, які є і до сьогодні в печері під старим монастирем.

Коли ж згуртувалася братія, сказав їм Антоній: "Се бог вас зібрав, братія. Ви [тут] єсте по благословенню Святої Гори, тому що мене постриг ігумен Святої Гори, а я вас постригав. Хай буде на вас благословення, — перше — од бога, а другеє — од Святої Гори". І, це сказавши їм, він мовив до них: "Живіте особно. Я поставлю вам ігумена, а сам хочу в іншу гору сісти один, усамотнившись, як ото і раніш я був звик".

І настановив він їм ігумена, на ім'я Варлаама, а сам пішов у гору, викопав печеру, яка є під новим монастирем, і в ній і скончав він життя своє, живши у чесноті і не виходячи з печери сорок літ J, — і ніколи, і нікуди. В ній же лежать мощі його й до сьогодні.

Братія ж та ігумен жили в печері. А коли братії умножилося і не могли вони вміститися в печеру, то задумали вони поставити монастир зовні печери. І прийшов ігумен і братія до Антонія, і сказали вони йому: "Отче! Умножилося братії, і не можемо ми вміститися в печері. Коли б повелів бог і твоя молитва, то поставили б ми церквицю малу зовні печери". І повелів їм Антоній.

Вони тоді поклонилися йому і поставили церквицю малу над печерою на честь Успіння святої богородиці. І став бог умножати чорноризців молитвами святої богородиці, і вчинила раду братія з ігуменом поставити монастир, і сказала братія з ігуменом Антонію: "Отче святині Братія умножається, тому хотіли б ми поставити монастир". Антоній же, рад бувши, сказав: "Благословен бог в усьому. А молитва святої богородиці і отців, сущих у Святій Горі, і нехай буде з вами". І, се мовивши, послав він одного з братії | до Ізяслава, великого князя, кажучи так: "Княже мій! Бог ось умножає братію, а місце мале. Якби дав ти нам гору ту, що є над печерою".

Ізяслав же, це почувши, був рад, і послав мужів своїх, і дав їм гору ту. А ігумен і братія заложили церкву велику, і монастир обгородили стовп'ям, і келій поставили багато, і церкву завершили, і прикрасили її іконами.

І відтоді почали називати монастир Печерським; тому що жили було ченці раніш у печері, то од того прозвався монастир Печерським. Постав же Печорський монастир по благословенню Святої Гори.

Коли ж монастир [Печорський було] споруджено, а ігуменство держав Варлаам, Ізяслав теж поставив монастир святого Дмитрія [Солунського] і вивів Варлаама на ігуменство до святого Дмитрія, бо хотів зробити [його] вищим од сього монастиря, надіючись на багатство. Многі бо монастирі цесарями, і боярами, і багатством поставлені, та не такі вони, як ті, що поставлені сльозами, і постом, і молитвою, і неспанням. Антоній бо не мав [ні] злота, ні срібла, а досягнув ' [усього] постом і сльозами, як ото я говорив.

Коли ж Варлаам ішов до святого Дмитрія, то братія, вчинивши раду, пішли до старця Антонія і сказали: "Постав нам ігумена". Він же мовив їм: "Кого ви хочете?" І вони сказали йому: "Кого хоче бог і ти". І сказав він їм: "Хто у вас єсть більше послушливий, і кроткий, і смиренний, ніж Феод осій, нехай буде сей вам ігуменом". Братія тоді, раді бувши,

поклонилися старцю і поставили Феодосія ігуменом сущій братії, числом двадцять.

Коли ж Феодосій прийняв монастир, то почав він додержувати великого отримання, і посту, і молитви зі сльозами, і збирати став многих чорноризців, і зібрав братії числом сто. І почав він шукати правила чернецького. І знайшовся тоді Михаїл, чернець монастиря Студійського, що прийшов був із Греків з митрополитом > Георгієм. І став [Феодосій] у нього шукати устав ченців студійських і, добувши [його] у нього, списав, і встановив у монастирі своєму: як співати співи монастирські, і поклони як держати, і читання читати; і стояння в церкві, і весь порядок церковний, |і] сидіння на трапезі, і що їсти в які дні — все це за уставом. Феодосій, все це роздобувши, передав монастирю своєму.

Од сього ж монастиря прийняли всі монастирі устав, — по всіх монастирях. Тому-то вшанований є монастир Печорський як старший од усіх і почестю більший од усіх.

А коли Феодосій жив у монастирі і додержував доброчинного життя і чернецького правила, приймаючи всякого приходящего до нього, — до нього ж і я прийшов, мізерний і недостойний раб. І прийняв він мене, коли мені було сімнадцять літ од рождения мойого 5.

Ось так написав я і розказав і в який рік постав монастир, і через що монастир зветься Печерським. А про житіє Феодосія ще скажемо.

У РІК 6560 [1052]. Проставився Володимир, син Ярославів.

Братія ж та ігумен жили в печері. А коли братії умножилося і не могли вони вміститися в печеру, то задумали вони поставити монастир зовні печери, І прийшов ігумен і братія до Антонія, і сказали вони йому: "Отче! Умножилося братії, і не можемо ми вміститися в печері. Коли б

повелів бог і твоя молитва, то поставили б ми церквицю малу зовні печери". І повелів їм Антоній.

Вони тоді поклонилися йому і поставили церквицю малу над печерою на честь Успіння святої богородиці. І став бог умножати чорноризців молитвами святої богородиці, і вчинила раду братія з ігуменом поставити монастир, і сказала братія з ігуменом Антонію: "Отче святині Братія умножається, тому хотіли б ми поставити монастир". Антоній же, рад бувши, сказав: "Благословен бог в усьому. А молитва святої богородиці і отців, сущих у Святій Горі, і нехай буде з вами". І, се мовивши, послав він одного з братії | до Ізяслава, великого князя, кажучи так: "Княже мій! Бог ось умножає братію, а місце мале. Якби дав ти нам гору ту, що є над печерою".

Ізяслав же, це почувши, був рад, і послав мужів своїх, і дав їм гору ту. А ігумен і братія заложили церкву велику, і монастир обгородили стовп'ям, і келій поставили багато, і церкву завершили, і прикрасили її іконами.

І відтоді почали називати монастир Печорським; тому що жили було ченці раніш у печері, то од того прозвався монастир Печорським. Постав же Печорський монастир по благословенню Святої Гори.

Коли ж монастир [Печорський було] споруджено, а ігуменство держав Варлаам, Ізяслав теж поставив монастир святого Дмитрія [Солунського] і вивів Варлаама на ігуменство до святого Дмитрія, бо хотів зробити [його] вищим од сього монастиря, надіючись на багатство. Многі бо монастирі цесарями, і боярами, і багатством поставлені, та не такі вони, як ті, що поставлені сльозами, і постом, і молитвою, і неспанням. Антоній бо не мав [ні] злота, ні срібла, а досягнув ' [усього] постом і сльозами, як ото я говорив.

Коли ж Варлаам ішов до святого Дмитрія, то братія, вчинивши раду, пішли до старця Антонія і сказали: "Постав нам ігумена". Він же мовив

їм: "Кого ви хочете?" І вони сказали йому: "Кого хоче бог і ти". І сказав він їм: "Хто у вас єсть більше послушливий, і кроткий, і смиренний, ніж Феодосій, нехай буде сей вам ігуменом". Братія тоді, раді бувши, поклонилися старцю і поставили Феодосія ігуменом сущій братії, числом двадцять.

Коли ж Феодосій прийняв монастир, то почав він додержувати великого отримання, і посту, і молитви зі сльозами, і збирати став многих чорноризців, і зібрав братії числом сто. І почав він шукати правила чернецького. І знайшовся тоді Михаїл, чернець монастиря Студійського, що прийшов був із Греків з митрополитом ? Георгієм. І став [Феодосій] у нього шукати устав ченців студійських 4, і, добувши [його] у нього, списав, і встановив у монастирі своєму: як співати співи монастирські, і поклони як держати, і читання читати; і стояння в церкві, і весь порядок церковний, [і] сидіння на трапезі, і що їсти в які дні — все це за уставом. Феодосій, все це роздобувши, передав монастирю своєму.

Од сього ж монастиря прийняли всі монастирі устав, — по всіх монастирях. Тому-то вшанований є монастир Печорський як старший од усіх і почестю більший од усіх.

А коли Феодосій жив у монастирі і додержував доброчинного життя і чернецького правила, приймаючи всякого приходящего до нього, — до нього ж і я прийшов, мізерний і недостойний раб. І прийняв він мене, коли мені було сімнадцять літ од рождения мойого 5.

Ось так написав я і розказав і в який рік постав монастир, і через що монастир зветься Печорським. А про житіє Феодосія ще скажемо.

У РІК 6560 [1052]. Преставився Володимир, син Ярославів старший, у Новгороді, і покладений був у святій Софії, що її він спорудив був сам.

У РІК 6561 [1053]. У Всеволода родився син Володимир од [Марії], цесариці грецької '.

У РІК 6562[1054]. Преставився великий князь руський Ярослав. А коли ще він був живий, наставив він синів своїх, сказавши їм: "Осе я одходжу зі світу сього. А ви, сини мої, майте межи собою любов, бо ви єсте брати від одного отця і одної матері. І якщо будете ви в любові межи собою, то й бог буде в вас, і покорить він вам противників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погибнете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим. Тож слухайтесь брат брата, пробувайте мирно. Тепер же поручаю я, — замість себе, — стіл свій, Київ, найстаршому синові | своєму, брату вашому Ізяславу. Слухайтесь його, як ото слухались ви мене, нехай він вам буде замість мене. А Святославу даю я ' Чернігів, а Всеволоду — Переяславль, а Ігорю — Володимир 2, а Вячеславу — Смоленськ".

І так розділив він городи, заповівши їм не переступати братнього уділу, ні згонити брата свого [зі стола, і] сказавши Ізяславу:

"Якщо хто схоче зобидити свого брата, так ти помагай тому, кого скривдять". І так наставив він синів своїх пробувати в любові.

Сам же [Ярослав] був слабий. А коли прибув він до Вишгорода, [то] розболівся вельми. Ізяслав тоді в Турові княжив, а Святослав у Володимирі, а Всеволод тоді перебував ' у отця, бо любив його отець більше од усіх братів і мав його завше у себе.

Отож приспів Ярославу кінець життя, і оддав він душу свою богові 2 місяця лютого у двадцятий [день], в суботу першої неділі посту, в святого Феодора [Тірона] день. Всеволод тоді опрятав тіло отця свойого, положив на сани, і повезли [його] до Києва. Попи по обичаю співали співи, і плакали по ньому всі люди. І, принісши, положили його в раці

мармуровій у церкві святої Софії 3. І плакав по ньому Всеволод і люди всі. Жив же усіх літ Ярослав сімдесят і шість.

Початок княжіння Ізяславового в Києві

У РІК 6563 [1055]. Прийшовши, Ізяслав сів у Києві, а Святослав у Чернігові, Всеволод же — в Переяславлі, Ігор у Володимирі, Вячеслав у Смоленську.

У той же рік зимою пішов Всеволод на торків до [города] Воїня і переміг торків.

Того ж року приходив [хан] Блуш із половцями. І вчинив Всеволод мир із ними, і вернулися половці до себе.

У РІК 6564 [1056].

У РІК 6565 [1057]. Проставився Вячеслав смоленський, син Ярославів, і посадили Ігоря в Смоленську, із Володимира вивівши.

У РІК 6566 [1058]. Переміг Ізяслав голядь.

У РІК 6567 [1059]. Ізяслав, і Святослав, і Всеволод висадили стрия ' свого Судислава з поруба, який сидів [у ньому] двадцять і чотири роки. І водили вони його до хреста, і став він ченцем.

У РІК 6568 [1060]. Преставився Ігор, син Ярославів.

Того ж року Ізяслав, і Святослав, і Всеволод, і Всеслав [Брячиславич] зібрали незчисленних воїв. І рушили вони на конях і в човнах, незчисленне множество, на торків. А це почувши і убоявшись, торки розбіглися [десь] і до сьогодні. І померли вони, утікаючи, божим гнівом

гнані, ті — од холоду, а другі — од голоду, інші ж — од мору і суда божого. І так бог ізбавив християн од поганих.

У РІК 6569 [1061]. Прийшли половці вперше на Руську землю, воювати. Всеволод тоді вийшов супроти них місяця лютого у другий день. І сталася битва межи ними, [і] перемогли [половці] Всеволода, і, спустошивши [землю], відійшли. Се вперше було лихо для Руської землі од поганих безбожних ворогів. Князем же був у них Сокал.

У РІК 6570[1062].

У РІК 6571 [1063]. Преставився Судислав, брат Ярославів. І погребли його [в Києві] у церкві святого Георгія [Побідоносця].

Того ж року в Новгороді ішов Волхов назад п'ять днів '. А се знамення не на добро було: на четвертий рік погорів увесь город 2.

У РІК 6572[1064]. Утік Ростислав, син Володимирів, онук" Ярославів, до Тмутороканя, і з ним утік [воєвода] Порей і Вишата, син Остромира, воєводи новгородського. І, прибувши, вигнав він Гліба [Святославича] із Тмутороканя, а сам сів замість нього.

У РІК 6573 [1065]. Рушив Святослав на Ростислава до Тмутороканя, і Ростислав одступив геть із города, — не убоявшись його, а не хотячи проти" стрия свого оружжя взяти. Святослав же, прийшовши до Тмутороканя, знову посадив сина свого Гліба і вернувся до себе. А прийшовши знову назад, Ростислав вигнав Гліба, і прийшов Гліб ' до отця свого. Ростислав же, прийшовши, сів у Тмуторокані.

У той же рік Всеслав [Брячиславич] сів [у город] Копиль 2 [і] війну почав.

У ті ж часи сталося знамення на заході: звізда превелика 3, промені маючи немов криваві, сходила звечора по заході сонця, — і [так] було

протягом семи днів. А се з'явилося не на добро, бо після цього було усобиць багато і нашестя поганих на Руськую землю, — ся ж звізда була 4 немов кривава, віщуючи пролиття крові.

У ті ж часи дитину було вкинуто в [ріку] Ситомль. А дитя це виволокли риболови в неводі, і ми роздивлялися його до вечора, і вони знову вкинули його в воду, бо було на лиці його таке: срамні вирости, а про інше не можна сказати сорома ради.

Перед сим же часом сонце перемінилося: не було світле, а як місяць стало, і про це невігласи говорять, що його з'їдають.

Так от, бувають сі знамення не на добро. Ми ж знаємо [про це] з того, що й колись 5, за Антіоха, [царя сірійського], в Єрусалимі приключилося. Зненацька по всьому городу протягом сорока днів [стали] з'являтися в повітрі [вершники], що гасали на конях, при оружжі, маючи золоту одіж. І полки [їх] з'являлися з усіх боків, і потрясали вони оружжям 6, — а це провіщало навалу Антіоха, нашестя раті на Єрусалим. Потім же, за Нерона, цесаря [римського] , в тім же Єрусалимі над городом засіяла зоря, подібна до списа, — а це віщувало нашестя римської раті. І знову так [само] було за Юстініана, цесаря [римського]: зоря засіяла на заході, випромінюючи світло, яку називали лампадою і яка сіяла протягом двадцяти днів; а після цього був зорелет з вечора до ранку, так що всі думали, що падають зорі, і знову сонце без променів світило, — а це провіщало крамоли, недуги, смерть людям. І знову, за Маврикія, цесаря [грецького], було оце: жінка дитя народила без очей, без рук, в бедрах йому риб'ячий хвіст був приріс; і пес родився шестиногий. У Фракії7 ж двоє дітей родилося, одне з чотирма ногами, а друге з двома головами. Потім же, за Костянтина-іконоборця, [цесаря грецького], сина Леонового, був зорелет на небі, так що [зорі] одривалися на землю, і ті, які бачили [це], думали, що [настав] кінець [світу]; тоді ж сильно дули вітри. У Сірії ж був землетрус великий; земля розсілася на три поприща ° [і] з землі дивом вийшов мул, який говорив людським голосом, провіщаючи нашестя іномовців, що й сталося, бо найшли сарацини на Палестинську землю.

Знамення, отож, у небі, або в зорях, або в сонці, | або птицями, або іншим чим не [на] добро буває, а знамення такі на лихо бувають: [це] або провіщання війни, або голоду, або смерть воно віщує.

У РІК 6574 [1066]. Коли Ростислав [Володимирович] сидів у Тмуторокані і брав данину в Касогів і в інших землях, то греки, убоявшись його, послали [туди] з обманом катепана '. І коли той прибув до Ростислава і ввійшов йому в довір'я, то складав йому честь Ростислав. І одного разу, коли пив Ростислав із дружиною своєю, сказав катепан: "Княже! Хочу я за тебе пити!" І той мовив:

"Пий!" Він тоді, випивши половину чаші, половину дав князеві пити; притиснувши пальцем у чашу, — бо мав він під нігтем смертну трутизну, — [катепан] дав [її] князю, прирікши смерть за вісім днів. І той випив, а катепан, прийшовши до Корсуня, сказав, що в сей день помре Ростислав. Так воно й сталося. А сього катепана побили камінням люди корсунські.

Був же Ростислав муж доблесний у бою, а на зріст ставний, і красен лицем, і милостивий до убогих. Помер же він місяця лютого в третій день а тоді покладений був у церкві святої Богородиці [у Тмуторокані] 2.

У РІК 6575 [1067]. Розпочав війну Всеслав полоцький, син Брячиславів, і зайняв Новгород. Ярославичі ж троє, — Ізяслав, Святослав, Всеволод, — зібравши воїв, рушили на Всеслава, коли •була велика зима, і прийшли до Мінська. Та мінчани заперлися в городі, і брати ці взяли Мінськ, посікли чоловіків, а жінок і дітей забрали в добичу і пішли до [річки] Немиги. Всеслав також рушив насупроти. І, зібравшись на Немизі ' місяця березня в третій день, пішли вони одні проти одних. А був сніг великий, і сталася січа люта, і впали многі [у битві]. І одолів Ізяслав, Святослав, Всеволод, а Всеслав утік.

Потім же, місяця липня 2 у десятий день, Ізяслав, Святослав і Всеволод, цілувавши хрест чесний Всеславу, сказали: "Прийди до нас, а

ми не вчинимо тобі зла". Він же, надіючись на хресне цілування, переїхав у човні через Дніпро. І коли Ізяслав попереду йшов у шатро, а Всеслав за ним ішов , — тут і схопили вони Всеслава на 4 [річці] Рші коло Смоленська, переступивши | хреста. Ізяслав тоді привів Всеслава до Києва, і всадили його в поруб із двома синками.

У РІК 6576 [1068]. Прийшли іноплемінники на Руську землю, половці многі. А Ізяслав, і Святослав, і Всеволод вийшли супроти них на [річку] Альту. І коли настала ніч, рушили вони одні проти одних. За гріхи наші напустив бог на нас поганих, і побігли руські князі, і перемогли ' половці.

Наводить 2 бог у гніві своєму іноплемінників на землю, і тоді, коли вони в скрусі, [люди] звертаються до бога; усобна ж війна буває од зваби диявольської. Бог бо не хоче зла в людях, а добра; а диявол радується злому, убивству, кровопролиттю, підіймаючи свари, завісті, братоненависництво, брехні. Коли ж котрий-небудь народ впаде у гріх, то карає [його] бог смертю, або голодом, або наводячи поганих, або посухою 3, або гусеницею, або іншими карами. А якщо ми вчинимо покаяння, то в ньому бог нам [і] велить пробувати. Говорить бо він нам через пророка [Іоїля]: "Наверніться до мене усім серцем вашим, постом і плачем" 4. Адже якщо ми так вчинимо, [то] за всі гріхи прощені будем. Але ми до зла повертаємось, як свиня в калі гріховному завжди валяючись, і так перебуваємо. Тому-то через пророка [Ісайю господь] і говорить нам: "Я знав, — сказав він, — що ти впертий єси і залізні жили шиї твоєї" 5. Через те "удержував я од вас дощ, один наділ одощив, а другий не одощив, [і] він висох, і поразив я вас спекою і різними карами, але й тоді не навернулись ви до мене. Через це сади ваші, і смокви ваші, ниви і діброви ваші я вигубив, — говорить господь, — а пороків ваших не зміг вигубити. Посилав я на вас різні недуги і смерті тяжкі, і на скот ваш кару свою послав, — але й тоді не навернулися ви до мене, а сказали: "Кріпімося" 6. Допоки не насититесь ви пороками вашими? Ви ж ухилились од путі моєї, — говорить господь, — і спокусили многих, тим-то "буду я обличителем скорим противників [моїх], і перелюбників, і тих, що клянуться ложно іменем моїм, і тих, що лишають плати наемника, і

тих, що чинять насильство сироті і вдовиці, і тих, що ухиляють суд од правди. Чого не здержались ви у гріхах ваших, а відхилили закони мої і не додержали їх? Тож наверніτесь до мене, і я навернуся до вас, — . говорить господь, — і я відкрию вам потоки небесні, і одверну від вас гнів свій, допоки не буде усього в достатку у вас, і не виснажуватимуться сади ваші і ниви. Але ви обрушили на мене слова ваші, говорячи: "Суєтен той, хто служить богу" 8. Тому-то "устами воздають мені честь, а серце ваше далеко перебуває од мене", — говорить господь 9. Через те — чого ми просимо, [того] й не дістанемо. "Буде бо, — сказав [господь, — так]: коли призовете ви мене, то я не послухаю вас. Будете шукати ви мене, злії, і не знайдете" '°, бо не схотіли ви ходити по путях моїх. А через те закривається небо або ж зле одкривається, град замість дощу пускаючи або ж інеєм плоди виморожуючи і землю спекою мучачи за наші гріхи. Якщо ж ми покаємось у пороках своїх, то, яко чадам своїм, подасть він нам усе, чого ми просимо, і піде дощ нам ранній і пізній. "І наповняться токи ваші пшеницею, і проллються точила винні і маслинні, і я воздам вам за літа, що їх пожерла сарана, і жуки, і гусениця, — сила моя велика, яку послав я на вас" , — говорить господь вседержитель.

І, се чуючи, у держімось од зла, [навернімось] до добра. Знайдіте [правий] суд, ізбавте [од біди] скривджуваного. На покаяння прийдімо, не воздаючи злом за зло і ні лжею за лжу, а любов'ю прилучімось до господа бога нашого, постом, і риданням, і сльозами омиваючи всі прогрішення наші, не словом [лише] називаючись християнами, а поганськи живучи. Бо хіба се не поганськи ми живемо, якщо в стрічу віримо? Адже якщо хто зустріне чорноризця, або Івепра] —одинця, або свиню, то вертається, — а чи не по-поганському є се? Се ж по диявольському наущенню [одні] сеї приміти держаться, а другі і в чхання вірять, котре буває на здоров'я голові. Але цими і другими способами всякими диявол обманює, хитрощами переваблюючи нас од бога: трубами, і скоморохами, і гуслями, і русаліями 12. Ми бачимо ж ігрища витолочені і людей безліч на них, як вони пхати стануть один одного, видовища діючи, — [це] бісом задумане діло, — а церкви стоять, і коли буває час молитви, [то] мало їх знаходиться в церкві. Тож через

це кари усякі ми дістаємо од бога [і] нашестя ворогів. По божому повелінню дістаємо ми кару за гріхи наші. Та ми ж до попереднього знову повернемось.

Коли ж Ізяслав із Всеволодом прийшов до Києва, а Святослав до Чернігова, то люди київські прибігли до Києва і вчинили віче на торговищі, і сказали, пославши [послів] до князя: "Осьо половці розсипались по землі. Дай-но, княже, оружжя і коней, і ми ще поб'ємося з ними".

Але Ізяслав цього не послухав. І стали люди говорити на воєводу на Коснячка, і пішли з віча на Гору, і прийшли на двір Коснячків, і, не знайшовши його, стали коло двора Брячислава [Ізяславича], і сказали: "Підем висадимо дружину з погреба". І розділилися вони надвоє, і половина їх пішла до погреба, а половина пішла по мосту, і ці прийшли на княжий двір.

Ізяслав сидів на сінях із дружиною своєю. І почали вони сперечатися з князем, стоячи внизу. Коли ж князь із оконця дивився, а дружина стояла біля князя, сказав Туки, Чюдинів брат, Ізяславу: "Бачиш, княже, люди завили. Пошли, нехай стережуть Всеслава".

І коли він це говорив, то друга половина людей прийшла од погреба, відкривши погреб. І сказала дружина князю: "Се лихо є велике. Пошли до Всеслава, нехай, прикликавши його обманом до оконця, просадять його мечем".

Та не послухав цього князь, а люди зняли крик і пішли до поруба Всеславового. Ізяслав же, бачивши це, із Всеволодом побігли з двора. Люди ж висікли Всеслава із поруба в п'ятнадцятий день вересня і поставили його [князем] посеред княжого двора. А двір княжий розграбували — незчисленне множество золота і срібла, і кунами і хутром. Ізяслав же втік у Ляхи 13.

Після цього ж половці пустошили по землі Руській, а Святослав тоді був у Чернігові. І коли половці пустошили [вже] довкола •Чернігова, [то Святослав, зібравши дружину і трохи їх, [чернігівців] , вийшов на них, [половців], до [города] Сновська. Та побачили половці, що йде військо, і приготувалися [стати] насупроти. А Святослав, побачивши множество їх, сказав дружині своїй: "Ударимо, дружиної Уже ніяк нам куди дітися!"

І вдарили вони в коні, і одолів Святослав з трьома тисячами, а половців було дванадцять тисяч. І так побив він їх, а другі потопилися в Снові, і князя їхнього Шарукана схопили 14 у перший день листопада. І вернувся з побідою в город свій Чернігів Святослав.

Всеслав же сів у Києві, — а се бог явив хресну силу, тому що Ізяслав, цілувавши хреста, схопив його, [Всеслава]. І через те навів бог поганих, а сього явно вибавив хрест чесний, бо в день Воздвижения Всеслав, зітхнувши, сказав: "О хресте чесний! Оскільки я в тебе вірив, ізбав мене од ями сеї". І бог показав силу хресну на поучения землі Руській: хай не переступають чесного хреста, цілувавши його. Якщо ж хто переступить, — то й тут дістануть кару і в прийдешньому віці муку вічную, тому що великою єсть сила хресна. Хрестом бо переможені бувають сили бісівські; хрестом бо господь пособляє князям у битвах; хрестом захищені, віруючі люди побіждають супостатів-противників; хрестом бо скоро ізбавляємось ми од напасті, призиваючи його з вірою. Нічого ж біси не бояться, тільки хреста, бо якщо буває од бісів видіння, то їх проганяють, осінивши лице хрестом. Всеслав же сидів у Києві сім місяців.

У РІК 6577 [1069]. Рушив Ізяслав з Болеславом, [князем лядським], на Всеслава, а Всеслав пішов насупроти. І прийшов Всеслав до Білгорода, а коли настала ніч, він, утаївшись од киян, утік із Білгорода до Полоцька '.

Назавтра ж, побачивши, що князь утік, вернулися люди до Києва. І вчинили вони віче, і послали [послів] до Святослава і Всеволода, говорячи: "Зло ми ото вчинили єсмо, князя свойого прогнавши, а тепер веде він на нас землю лядську. Підіть-но удвох у город отця свойого. Бо

якщо ви не схочете, то доведеться нам, і запаливши город свій, рушити в Грецьку землю".

І сказав їм Святослав: "Ми пошлемо до брата свойого, що коли він піде на вас із ляхами погубити вас, то ми удвох [підемо] проти нього раттю. Не дамо ми погубити город отця свойого. Якщо ж він хоче [прийти] з миром, то [хай] прийде з невеликою дружиною". І заспокоїли вони оба киян.

Тим часом Святослав і Всеволод послали до Ізяслава [послів], говорячи: "Всеслав од тебе втік. Тож не води ляхів до Києва, противника тобі нема. Якщо ж ти хочеш із гнівом іти і погубити город — то знай, що нам жаль отчого стола".

Коли почув це Ізяслав, він оставив ляхів і пішов з Болеславом, небагато ляхів узявши, а перед собою послав до Києва сина свого Мстислава. І, прийшовши, Мстислав порубав киян, що висікли були [з поруба] Всеслава, числом сімдесят чоловік, а других осліпили, а інших він без вини погубив, не вчинивши дізнання.

Коли ж Ізяслав ішов до города, то вийшли люди назустріч з поклоном. І прийняли князя свого кияни, і сів Ізяслав на столі своїм місяця травня у другий день.

І коли розпустив він ляхів на покорм, то побивали [руси] ляхів потайки, і вернувся Болеслав у землю свою. Ізяслав же вигнав торг на Гору, і прогнав Всеслава з Полоцька, і посадив сина свого Мстислава в Полоцьку, який незабаром тут помер2. І посадив [Ізяслав] замість нього брата його Святополка, а Всеслав же втік 3.

У РІК 6578 [1070]. Родився у Всеволода ' син, і нарекли його ім'ям Ростислав.

Того ж року закладена була церква святого Михайла у монастирі Всеволожім на Видобичі.

У РІК 6579[1071]. Пустошили половці коло [города] Ростовця і коло [города] Неятина.

Того ж року вигнав Всеслав Святополка з Полоцька. Того ж року переміг Ярополк [Ізяславич] Всеслава коло [города] Голотичська.

У ті ж часи прийшов волхв, спокушений бісом, бо, прийшовши до Києва, він говорив: "Явилися-мені п'ять богів, кажучи так: "Повідай людям, що на п'ятий рік потекти Дніпру назад, а землям переступати на інші місця, так що стати Грецькій землі на Руській землі, а Руській на Грецькій, і іншим землям переміститися". | Невігласи ж його слухали, а віруючі насміхалися, говорячи йому: "Біс тобою грає на пагубу тобі". Що й сталося йому, бо одної ночі зник він безвісти.

Біси бо, підштовхнувши її, [людину], у зло вводять її. А потім, насміхаючись, вкинуть її в пропасть смертельну, научивши її говорити, як оце ми розкажемо [про] бісівське наущення і дійство.

Коли був ото якось нестаток у Ростовській землі, то встали два волхви із Ярославля, говорячи: "Ми знаємо, хто запаси держить". І пішли вони оба по Волзі, і де в погост приходили, тут і називали ' ліпших жон, говорячи, що ці жито держать, а ці — мед, а ці — рибу, а ці — хутро. І приводили [люди] до них сестер своїх, і матерів, і жінок своїх, а вони, напустивши ману [і ніби] прорізавши за плечем, виймали або жито, або рибу, або вивірку. І вбивали вони многих жон, а майно їх забирали собі. І прийшли вони обидва на Білоозеро, і було з ними людей інших триста.

У той же час випала нагода прийти [сюди] од Святослава Яневі, сину Вишатиному, який збирав данину. І розказали йому білоозерці, що два чаклуни побили многих жон по Волзі і по Шексні і прийшли вже сюди. Янь же, вивідавши, чиї вони є смерди, і узнавши, що вони власного його

князя, послав тоді [попа?] до тих [людей] , що були коло них, і сказав їм: "Видайте волхвів тих обох сюди, бо вони смерди є мойого князя". Але вони цього не послухали.

Янь тоді пішов [до них] сам, без оружжя. І сказали йому отроки його: "Не ходи без оружжя, осоромлять тебе". Він тоді повелів узяти оружжя отрокам, — а було з ним дванадцять отроків, — і пішов до них у ліс.

Вони тим часом стали насупроти, приготувавшись до битви. І коли Янь ішов з топірцем, [то] виступили з-поміж них троє мужів і підійшли до Яня, кажучи йому: "Видно, йдеш ти на смерть. Не ходи". Він тоді повелів бити їх, а до інших пішов, і вони накинулись на нього, і один не попав у Яня топором. Янь же, обернувши топір, ударив його обухом і повелів отрокам сікти їх. Вони утекли тоді) в ліс, | а вбили тут попа Яневого.

Янь же, увійшовши в город до білоозерців, сказав їм: "Якщо ви не схопите обох волхвів сих, то не піду я од вас рік". Білоозерці, отож, пішовши, схопили їх і привели їх до нього. І сказав він їм: "За що ви погубили стільки людей?" Вони ж сказали: "Тому, що ці держать запаси. А якщо ми оба винищимо і переб'ємо всіх, то буде достаток. Якщо ж ти хочеш, то перед тобою ми виймемо жито, або рибу, або інше". Янь тоді сказав: "Воістину ви брешете, бо сотворив бог людину з землі, і складається вона з кісток і жил з кров'ю, і нема в ній [більше] нічого. І [ніхто більше] нічого не знає, тільки бог один відає". Та вони сказали: "Ми оба знаємо, як створено людину".

І він запитав: "Як?" Вони тоді сказали: "Коли мився бог у мийні і спотівся, він отерся віхтем і скинув [його] з неба на землю. І засперечався сатана з богом, кому з нього створити людину. І створив диявол людину, а бог душу в неї вложив. Тому-то коли помре людина, [то] в землю іде, а душа — до бога". І мовив їм Янь: "Воістину спокусив уже вас диявол. Котрому ви богу віруєте?" Вони ж сказали: "Антихристу". Він тоді запитав їх: "То де він є?" І вони відповіли: "Сидить у безодні". І мовив їм Янь: "То який се є бог, коли сидить він у безодні? То біс є. А бог сидить на небі і на престолі. Його славлять ангели, що

стоять перед ним зі страхом, не можучи на нього глянути. А сей же, що його ви звете антихристом, був викинутий з ангелів. За гордість його він і скинутий був із неба, і є він у безодні, — як ото ви говорите, — ждучи, коли прийде бог із неба, і, взявши сього антихриста, зв'яже путами, і посадить в огні вічному зі слугами його і тими, хто в нього вірує. А вам же обом — тут муку прийняти од мене, а по смерті — там". Вони тоді сказали: "Нам боги повідають: "Не можеш ти нам зробити нічого". А він мовив: "Брешуть вам боги ваші". Вони ж сказали: "Стати нам перед Святославом, а ти нам не можеш зробити нічого". Янь тоді повелів бити їх і повиривати бороди їм. Коли ж сих побили, а бороди поі виривали розщепом, сказав їм Янь: "Що вам боги мовлять?" Вони все одно сказали: "Стати нам перед Святославом". І повелів Янь вложити їм обом рубля в роти, і прив'язати їх до упругів, і пустити Їх перед собою в човні2, а сам за ними рушив.

І стали вони на усті Шексни, і запитав їх Янь: "Що вам мовлять боги ваші?" Вони тоді сказали: "Так нам боги мовлять: "Не бути нам обом живим через тебе". І сказав їм Янь: "То вам по правді мовлять боги ваші". Вони ж сказали: "Якщо ти нас пустиш — багато тобі добра буде, а якщо нас погубиш — багато печалі ти дістанеш і лиха". А він сказав їм: "Якщо я вас відпущу, то лихо мені буде од бога, а якщо я вас погублю, то нагорода мені буде од бога". І спитав Янь гребців: "Чи в кого із вас убили оці двоє родича?" І вони сказали: "У мене матір, а в другого — сестру, в іншого — родича". Він тоді сказав: "Мстіте за своїх". І вони, схопивши їх, побили їх і повісили їх на дереві. Одплату дістали вони од бога по справедливості.

А коли Янь ішов додому, [то] другої ночі ведмідь, влізши [на дерево}, одгриз їх і з'їв обох чаклунів. І так погибли вони по наущенню диявольському, іншим провіщаючи і гадаючи, а своєї пагуби не відаючи. Бо коли б знали вони, то не прийшли б оба на місце те, де їх мали схопити. А коли вже були вони схоплені, то чому говорили, що "не померти нам обом", хоча той задумував убити їх? Це і єсть бісівське наущення: біси бо не відають думок людських, вони тільки вкладають помисли в людину, а тайни не знаючи. Бог лише один відає помисли

людські, а біси не знають зовсім нічого. Вони й немічні є, і хиряві на вигляд.

Так от тепер розкажемо про вигляд їх і про їхню ману. У ці ж часи і в ці літа довелось одному новгородцю прийти в Чудь. І прийшов він до чаклуна, хотячи, щоб той поволхвував, і той за обичаєм своїм став прикликати бісів у дім свій. Новгородець при цім сидів на порозі того дому, [а] в стороні оціпеніло лежав чаклун. І вдарив ним біс. Чаклун тоді, вставши, сказав новгородцю: "Боги наші не сміють увійти. Ти щось маєш на собі, що його вони бояться". 2 Він тоді згадав хреста на собі і, одійшовши, повісив його поза домом тим. Той же став знову прикликати бісів, а біси, кидавши З ним, сказали, заради чого [новгородець] прийшов. А після цього [новгородець] став питати його: "Чому вони бояться того, що ми носимо на собі хреста?" І той сказав: "То є знамення небесного бога, що його наші боги бояться". Він тоді запитав: "А які є боги ваші? Де вони живуть?" 4 І той сказав: "Боги наші живуть у безоднях. На вигляд же вони чорні, крилаті, хвоста мають, і підіймаються вони навіть під небо, щоб послухати ваших богів, бо4 ваші боги на небі є. Коли хто помре з ваших людей, то возносять його на небо, а коли [хто] з наших помирає, то несуть його до наших богів у безодню". Так що грішники в пеклі пробувають, ждучи муки вічної, а праведники — в царстві небесному і в житлі оселяються з ангелами.

Така ото єсть бісівська сила, і краса, і неміч. Тому-то й спокушають вони людей, велячи їм розказувати про видіння, що являються їм, нетвердим вірою. [Одним] вони являються ві сні, іншим — у маренні, і так волхвують [люди] через наущення диявольське. Більше ж бісівські волхвування бувають через жінок; бо сперш усього біс жінку спокусив, а жінка ця — мужа. Так [із роду] в рід багато волхвують жінки чародійством, і отрутою, і іншими бісівськими підступами. Але й чоловіки невірні бувають спокушені бісами, як ото в найдавніші покоління, при апостолах же, був Симон волхв, який чарами діяв. Він повелів псам по-людському говорити, а сам перемінявся то в старого, то в молодого, а то одного обертав в образ іншого; він це чинив, напускаючи ману. і Анній і Амврій чародійством чудеса творили, змагаючись з Моисеєм, та невдовзі

не змогли оба зрівнятися з Моисеєм 4. Так само й Куноп чинив маною бісівською, ніби [можна] й по водах ходити, і інші наслання він чинив, бо звабляв його біс на пагубу йому й іншим.

Такий волхв встав був при Глібі [Святославичі] в Новгороді. Говорив ото він людям, і удавав із себе, ніби був він богом, і многих обманув, мало не весь город. Говорив же він, що "я все знаю", хулячи віру християнську; він говорив, що, мовляв, "я перейду по Волхову перед усіма".

І стався заколот у городі, і всі йняли йому віри, | і хотіли побити 5 єпископа. Єпископ же [Феодор], узявши хреста і облачившись у ризи, став [і] сказав: "Якщо хто хоче віри йняти волхву — хай за ним іде, а хто ж вірує в хреста — нехай іде до нього". І розділилися [люди] надвоє: князь же Гліб і дружина його стали коло єпископа, а люди всі ішли за волхвом, і стався заколот великий вельми.

Гліб тоді, взявши топір під полу, прийшов до волхва і мовив йому: "То чи знаєш ти, що має бути завтра, а що до вечора?" І він сказав: "Я все знаю". І спитав Гліб: "А чи знаєш ти, що тобі сьогодні має бути?" І він сказав: "Я чудеса великі сотворю". Гліб тоді, вийнявши топір, розтяв його. І упав він мертвим, а люди розійшлися. Він же погиб тілом і душею, віддавшись дияволові.

У РІК 6580[1072]. Перенесли святих страстотерпців Бориса і Гліба. Зібралися [у Вишгороді] Ярославичі — Ізяслав, Святослав і Всеволод, митрополит, яким був тоді Георгій, Петро, єпископ переяславський, Михаїл, [єпископ] юр'євський, і Феодосій, ігумен печорський, і Софроній, ігумен [монастиря] святого Михайла, [і] Герман, ігумен [монастиря] святого Спаса [на Берестовім], і Миколай, ігумен переяславський, і інші ігумени. І всі, учинивши празник світлий, переложили їх у нову церкву, що її зробив Ізяслав [і] яка стоїть і нині.

Отож, узявши спершу Бориса в дерев'яній раці, Ізяслав, і Святослав, і Всеволод підняли [її] на плечі свої і понесли його. Попереду йшли чорноризці, свічі держачи в руках, а за ними — диякони з кадилами, а після цього — пресвітери, а за ними — єпископи з митрополитом, і за ними, раку несучи, ішли [князі]. І, принісши його в нову церкву, відкрили вони раку. і виповнилася церква пахощами, гарними, приємними, і, побачивши се, прославили вони бога. А митрополита страх обняв, бо він нетвердо вірував у них, [Бориса і Гліба], і, упавши ниць, він просив прощення. І, цілувавши мощі його, [Бориса], вложили його в раку кам'яну.

А після цього, узявши Гліба в раці кам'яній, поставили його на сани і, взявши за вірьовки, повезли його. Коли були вони у дверях, став гроб, не проходячи. І повеліли народові волати: "Господи, помилуй!", і повезли [його].

І положили їх місяця травня у двадцятий [день] ', і, одспівавши літургію, обідали брати ці всі вкупі, кожен із боярами своїми, і в любові великій. Держав же тоді Вишгород [боярин Микула] Чюдин, а церкву — [піп] Лазар. І по сьому розійшлися вони [кожен] до себе.

У РІК 6581 [1073]. Підняв диявол розлад серед братів сих — Ярославичів. І коли настала звада межи ними, [то] були Святослав із Всеволодом заодно проти Ізяслава.

І вийшов Ізяслав із Києва, а Святослав і Всеволод увійшли в Київ місяця березня у двадцять і другий [день], і сіли обидва на столі, на [селі] Берестовім, переступивши заповідь отчу. Святослав же був призвідцем вигнання брата, бо хотів він більшої волості. І Всеволода він звабив, говорячи: "Ізяслав сватається ' з Всеславом, замишляючи проти нас, і якщо ми його не упередимо, то він нас обох прожене". І так підбурив він Всеволода проти Ізяслава.

Ізяслав же пішов у Ляхи із майном многим і з жоною [Олісавою], надіючись на багатство велике [і] говорячи: "Сим знайду я воїв". Та все 2 забрали в нього ляхи [і] показали йому дорогу од себе 3.

А Святослав сів у Києві, прогнавши брата свого [і] переступивши заповідь отчу, тим паче — і божу. Великий бо [це] є гріх — переступати заповідь отця свойого. Так, найперше переступили [заповідь] сини Хамові, [рушивши] на землю Сифову, [а] через чотириста літ дістали вони відплату од бога, бо од племені Сифового пішли євреї, що вибили хананейське плем'я, забрали свій уділ і свою землю. А потім переступив заповідь [Ісаака], отця свого, Ісав, і був убитий, бо недобре [це] є — переступати чужий уділ.

Того ж року основана була церква Печерська 4 Святославом князем, сином Ярославовим, ігуменом Феодосієм [і] єпископом [юр'євським] Михаїлом. Митрополит Георгій тоді перебував у Греках, а Святослав у Києві сидів.

У РІК 6582 [1074]. Феодосій, ігумен печорський, проставився. Скажем же про кончину його трохи.

Коли ото —приходила пора посту, то Феодосій мав звичай у масляну неділю ввечері цілувати [на прощання] братію, поучивши їх, як проводити пору посту в молитвах нічних і денних і [як] берегти себе од помислів поганих і од | бісівського насіяння. "Біси бо, — казав він, — всівають чорноризцям помисли [і] бажання лукаві, розпалюючи їм уяву, і через це попсовані бувають їхні молитви. Отож, коли приходять такі помисли — [треба] не пускати їх знаменням хресним, говорячи так: "Господи, Ісусе Христе, боже наш, помилуй нас. Амінь". А до сього [іще треба] мати здержливість, щоб не їсти багато, бо в їді многій і в питті безмірному виростають помисли лукаві, а через помисли, що виросли, вчиняється гріх. Тому-то, — казав він, — [треба] противитися бісівському дійству і пронирству їх, і берегти себе од лінивства і од довгого спання, і бадьорим бути для церковного співу, і для [слухання] заповідей [святих] отців, і для читання книжного. Більше також належить чорноризцям

мати в устах псалом Давидів і сим прогонити бісівську млявість. Паче ж усього — мати в собі любов до менших і покору та послух перед старшими. Старшим же — до менших [мати] любов і поучати їх, бути собою за приклад здержливістю, і неспанням, і ходінням [до церкви], і смиренням, — і так научати й менших, і піддержувати їх. І так проводити піст".

Говорив він теж так: "Оскільки бог дав нам сих сорок днів на очищення душі, — а се є десятина од року, яку дають богові, бо днів од року до року є триста і шістдесят і п'ять, і з сих днів десятий день [треба] оддавати богу [як] десятину, котрою є піст сей сорокаденний, — то, в ці дні очистившись, душа празнує світле Воскресіння господнє, радуючись богові. Бо пора посту очищає ж розум людині, і пощення споконвіку має свій прообраз: Адаму не [можна було] їсти з одного древа; постився і Мойсей сорок днів, [і] сподобився він дістати закон на горі Сінайській, побачивши славу божу; у піст Самуїла мати [Анна] родила; постившись, ніневітяни гніву божого збулися; постившись, Даниїл видіння великого сподобився; постившись, Ілія, отож, на небо був узятий і в райське і блаженство; постившись, три отроки ' погасили силу вогненну; постившись сорок днів, господь нам показав пору посту; постом апостоли іскоренили бісівське учення; завдяки посту явилися отці наші в світі, яко світила, і сіяють вони й по смерті, виказавши труди великі і здержливість, як ото сей Великий Антоній, і Євфимій, і Сава, та інші отці, що їх і ми ревно будемо наслідувати, братія".

І так поучивши братію і цілувавши всіх, [кожного називаючи] по імені, він ішов тоді з монастиря, узявши трохи хлібців. І, ввійшовши в печеру, запирав двері печери і засипав землею, і не говорив ні до кого. Якщо ж бувало доконечне діло, то через оконце він трохи бесідував у суботу або в неділю, а в інші дні пробував він у пості і в молитві і воздержувався кріпко. А приходив він [назад] у монастир у п'ятницю, в переддень Лазарів, бо в сей день кінчається сорокаденний піст: він розпочинається од першого понеділка Феодорової неділі 2, що настала, і закінчується в Лазареву п'ятницю '; а страсна неділя 4 встановлена, [щоби] пеститися страждання ради господнього.

Коли ж [на сей раз] Феодосій прийшов [до монастиря], по звичаю він цілував, [вітаючись], братію і празнував з ними цвітну неділю °. А дождавши великого дня Воскресіння господнього [і] по обичаю одпразнувавши [його] світло, він упав у недугу. І розболівся він, і болів він п'ять днів. Потім настав вечір, і звелів він винести себе на двір. І братія, взявши його на санях, поставила їх перед церквою.

Він тоді повелів зібрати братію всю. І братія ударили в било, і зібралися всі. І він сказав їм: "Братія моя, і отці мої, і чада мої! Осе я вже відходжу од вас, бо явив ото мені господь у пору посту, коли був я в печері, [що] піти мені зі світу сього. А ви кого хочете ігуменом поставити собі, щоб і я дав благословення йому?" І вони сказали йому: "Ти єси отець нам усім і учитель. Тому кого зводиш ти сам, то він буде нам отцем і ігуменом, і ми будемо слухати його. як і тебе". Отець же наш Феодосій сказав: "Пішовши, без мене назовіте. кого ви хочете, окр|ім двох братів — Миколи 6 и Ігната. Із інших — кого хочете, од старших і до менших".

Вони тоді, послухавши його, відступивши трохи од 7 церкви [і] порадившись, послали двох братів сказати так: "Кого ото зволить бог і твоя чесна молитва і кого й тобі любо — того назови". І Феодосій мовив їм: "Тож якщо од мене ви хочете ігумена прийняти, то я настановлю вам, але не по своєму волінню, а по приреченню божому". І назвав він їм Іакова-пресвітера 8. Братії ж було [се] не любо, [і] вони сказали: "Він не тут постригся", — бо Іаков прийшов був з Альти із братом своїм Павлом. І стала братія просити [дати їм] Стефана-доместика, що був тоді учеником Феодосія, говорячи:

"Сей виріс під рукою твоєю і тобі послужив. Його нині нам 9 дай". Сказав тоді їм Феодосій: "Се я по божому повелінню нарік був вам Іакова, а се ви своєю волею вчинити хочете". Та, послухавши їх, він призначив їм Стефана, щоб був він їм за ігумена, і благословив Стефана, і сказав йому: "Чадо! Осе передаю я тобі монастир. Бережи його пильно, і як я встановив у ньому служби — так [і] ти додержуй. Правила монастирські і устав не змінюй, а роби все по закону, по чину

монастирському". І після цього, взявши його, братія однесли його в келію і положили його на одрі.

А як настав шостий день, і був він вельми слабий, прийшов до нього Святослав із сином своїм Глібом. І коли сиділи вони обидва у нього, сказав йому Феодосій: "Осе одходжу я зі світу сього і ось передаю тобі монастир під нагляд, коли буде яке замішання в ньому. А ігуменство я поручаю Стефану, не давай його в обиду". І князь, поцілувавши його [на прощання], обіцявся піклуватись монастирем, і пішов од нього.

Коли ж прийшов сьомий день, Феодосій [уже] знемагав. І прикликав він Стефана і братію, і став їм говорити так: "Якщо по моїм зішестю зі світу сього буду я угоден богові і прийме мене бог, то по моїм зішестю монастир стане підноситися і прибуватимуть у ньому [чорноризці]. І ви знайте, що прийняв мене бог. Якщо ж | після моєї кончини бідніти стане монастир чорноризцями і9 потребами монастирськими, — то ви будете знати, що не буду я угоден богові".

І коли він се говорив, плакала братія, мовлячи: "Отче! Моли за нас господа! Бо ми відаєм, що бог труда твойого не зневажить". І просиділи братія в нього всю ту ніч.

А коли настав день восьмий, у другу суботу після Паски, у годину другу дня 10, оддав він душу в руки божії, місяця травня у третій день, індикта у дванадцятий рік , і плакали за ним братія.

Феодосій же заповідав був братії положити себе в печері, де ото явив він труди многі, сказавши так: "Уночі похороніте тіло моє". Як вони і вчинили. Коли ж приспів вечір, уся братія, узявши тіло його, положили його в печері, провівши зі співами, і з свічами, достойно, на хвалу господу нашому Ісусу Христу.

А Стефан правив монастирем і блаженним стадом, що його зібрав був Феодосій. Такі чорноризці, яко світила, в Руській землі сіяли. Бо ті

були пісники, а ті — [тверді] на неспання, а ті — на колінопоклоніння, а ті — на пощення через день і через два дні; одні ото їли хліб із водою, інші ж — зілля варене, а другі — сире 9. В любові пробуваючи, менші покорялися старшим, не сміючи перед ними говорити, а все [сповняючи] з покорою і з послухом великим. І так само й старші мали любов до менших, поучаючи їх і піддержуючи, яко чад возлюблених. Якщо котрий брат упаде в яке-небудь прогрішення, то піддержували його і єпітимію одного брата розділяли троє або четверо із великої любові. Така ото була любов межи братією тією і здержливість велика. Якщо брат котрий-небудь ішов із монастиря, то вся братія мали через це печаль велику, і, посилаючи по нього, приводили вони брата [назад] до монастиря. І, пішовши усі, поклонялись вони ігуменові, і молили ігумена, і приймали брата в монастир з радістю. Такі ото були вони, сповнені любові і здержливості, а із них назву кількох мужів, гідних подиву. | " Перший, Дем'ян-пресвітер, був такий 9 пісник і воздержник, що тільки хліб і воду їв він до смерті своєї. Якщо ж коли хто приносив слабу дитину, [або іншого кого], болящого якою-небудь недугою, приносили в монастир, або коли доросла людина, маючи якунебудь недугу, приходила в монастир до блаженного Феодосія, то повелівав він сьому Дем'яну молитву творити над болящим. І як тільки він учиняв молитву і оливою святою мазав, то відразу зцілювалися ті, що приходили до нього. А якось, коли він розболівся [і] лежав у недузі, [готовий] кончину прийняти, то прийшов до нього ангел в образі Феодосієвім, даруючи йому царство небесне за труди його. Після цього ж прийшов Феодосій з братією, і сиділи вони у нього, а він знемагав [і], глянувши на ігумена, сказав: "Не забувай, ігумене, що ти мені єси ночі сеї обіцяв". І зрозумів Феодосій великий, що він видіння бачив, і сказав йому: "Брате Дем'яне! Що я тобі пообіцяв — те тобі хай буде". Він тоді, закривши очі, оддав дух у руки божії, а ігумен і братія похоронили тіло його.

Був 9 також і другий брат, на ймення Ієремія, що пам'ятав хрещення землі Руської. Сьому ж був дар даний од бога: він провіщав і передбачав будучність. І якщо він бачив кого в [нечистім] помислі, [то] викривав потайки і поучав берегтися диявола. А якщо котрий брат замишляв піти з монастиря, він бачив [це], і, прийшовши до нього, викривав намір його,

і піддержував брата. І якщо він кому передрікав [що-небудь], чи добре, чи зле, — збувалося старцеве слово.

Був теж і другий брат, на ймення Матвій. Той був прозорливий. Одного разу, коли він стояв у церкві на місці своїм, і підвів очі свої, і оглянув братію, що стояли, співаючи, по обох сторонах на криласі 12, то побачив він біса, який ходив навколо них в образі ляха, в накидці, [і] який носив у приполі квітки, що їх називають ліпок 13. І, обходячи навколо братію [та] виймаючи з надра [приполи] квітку, э він кидав [її] на кого(-небудь. і якщо прилипала квітка до кого з братії, що співали, то той, трохи постоявши і розслабівши умом, знаходив яку-небудь причину, ішов із церкви і, прийшовши в келію, спав і не повертався в церкву до кінця співу. Якщо ж кидав він на другого і не прилипала до нього квітка, то стояв той кріпко, співаючи, допоки [не] одспівували заутреню, і тоді йшов у келію свою. І се, бачивши, старець розповів братії своїй.

А іще ж сей старець бачив таке. Як звичайно, коли сей старець одстояв заутреню, [а] братія, одспівавши заутреню, перед зорею ішли по келіях своїх, старець же сей виходив із церкви після всіх. І коли він якось ішов і сів, спочиваючи, під билом, — бо келія його була оддалеки від церкви, — то побачив він тут, ніби натовп пішов од воріт. І підвів він очі свої, [і] побачив одного, що сидів на свині, а другі бігли довкола нього. І сказав їм старець: "Куди ви ідете?" І відказав біс, сидячи на свині: "По Михаля по Толбоковича". Старець осінив себе хресним знаменням і прийшов у келію свою. І коли розсвіло, то [все] зрозумів старець і сказав келійнику: "Іди спитай, чи є Михаль у келії?" І сказали йому: "Він вискочив через стовп'я після заутрені". І розповів старець [про] видіння це ігумену і всій братії.

При сьому ж старці Феодосій преставився, і був Стефан ігуменом, а після Стефана — Никон, а сей старець і [далі] ще жив. Якось, коли він стояв на заутрені, підвів він очі свої, хотячи побачити ігумена Никона, а побачив осла, що стояв на ігуменовім місці. І зрозумів він, що не встав іще ігумен. Так само й інших багато видінь бачив старець сей, і почив він у старості поважній у монастирі сьому.

А був ото і другий чорноризець, на ім'я Ісакій. Коли пробував він іще в мирському житті, він був багатий, — бо був він купець, родом торопчанин, — але надумав він стати монахом. І, роздаючи майно своє нужденним і по монастирях, пішов він до Великого Антонія в печеру, молячи його, щоби той зробив його чорноризцем. І, прийнявши його, Антоній возложив на нього одіння чернече і нарік його ім'ям Ісакій, — бо мирське ім'я йому було Чернь.

І сей Ісакій обрав строге життя. Він облачився у власяницю і звелів купити собі козла, і обдерти козла мішком, і натягнув його на власяницю, і обсохла довкола нього кожа сира. І затворився він у печері, в одному проході, в келійці малій, ліктів на чотири, і тут молився богу безперестану день і ніч зі сльозами. А їжею його була одна проскура, і та через день, а води в міру він пив. Приносив же [це] йому Великий Антоній і подавав йому оконцем, в яке лише рука проходила, і так діставав він їжу. І таке чинив він сім літ, на світ не виходячи, ні на боку [не] лежачи, а сидячи він приймав трохи сну.

І одного разу, коли настав вечір, він, як звичайно, став класти поклони, співаючи псалми аж до полуночі. А як стомлювався, то сідав на сидінні своїм. І коли ото він якось сидів, за звичаєм, і погасив свічу, то несподівано світ засіяв, яко сонце, в печері, так, що очі виймало людині. І підійшли до нього двоє юнаків прегарних, і сіяли лиця їм, як те сонце, і говорили вони до нього: "Ісакію! Ми ангели є. А се йде до тебе Христос із ангелами". І, вставши, Ісакій побачив натовп і лиця їх, ясніші від сонця, — а один серед них [такий], що сіяло од лиця його дужче, ніж од усіх. І сказали вони оба йому:

"Ісакію! Осе тобі єсть Христос! Упавши, поклонись йому!" Він же не зрозумів бісівського дійства, ані спом'янув перехреститися, [а], виступивши, поклонився, яко Христу, бісівському дійству. Біси тоді зняли крик і сказали: "Ти вже наш єси, Ісакію!" І ввели вони його в келійку, і посадили його, і стали всідатися навколо нього, була 9 повна келія їх 9 і прохід печери. І сказав один із бісів, якого називали "Христос": "Візьміте сопілки, і бубни, і гуслі і тніть, хай нам Ісакій

погопцює!" І утнули вони в сопілки, і в гуслі, і в бубни, і стали ним забавлятися, і, втомивши його, оставили його ледве живого і пішли, познущавшись над ним.

А назавтра, коли розсвіло і приспіла [пора] спожити хліба, і прийшов Антоній до оконця, як звичайно, і мовив: "Благослови, отче Ісакію!", — то не було [ні] голосу, ні послухання. І багато разів кликав Антоній, і не було одвіту. І сказав Антоній: "Се вже, видно, він проставився". І послав він [одного брата] у монастир по Феодосія і по братію. І відкопали вони [там], де було загороджено вхід, і, ввійшовши, узяли його, вважаючи його за мертвого, і, винісши, поклали його перед печерою. Та побачили вони, що він живий є, і сказав ігумен Феодосій: "Се могло бути од бісівського дійства". І положили вони його на одрі, і слугував коло нього Антоній.

У той самий час випало Ізяславові прийти з Ляхів. І став гніватися Ізяслав на Антонія із-за Всеслава [Брячиславича], і Святослав, прославши, уночі забрав Антонія до Чернігова. Антоній же, прибувши до Чернігова, уподобав Болдину гору і, викопавши печеру, тут вселився. І єсть [печерний] монастир святої Богородиці на Болдиних горах і до сих днів.

Коли ж Феодосій довідався, що Антоній пішов до Чернігова, то, пішовши з братією, узяв він Ісакія, і приніс до себе в келію, і слугував коло нього. Бо він був [такий] розслаблений тілом і умом, що несила [було] йому перевернутися на другий бік, ні встати, ні сидіти, а лежав він на одному боці і лив під себе багаторазово, і черви прикинулися йому під бедрами од того, що він мочився. А Феодосій сам, своїми руками, обмивав його і опрятував його. Два роки ходив він отак коло нього. Се ж було чудно і дивно, що два роки лежав він, ні хліба [не] зажив, ні води, ні їжі якої, ні овочу, ні язиком [слова не] проговорив, а німий і глухий лежав два роки 14.

Феодосій же молив бога за нього і молитву діяв над ним ніч і день, поки на третій рік він [не] заговорив, і став чути, і на ноги почав ставати,

як дитина, і почав ходити. Але нехтував він до церкви ходити, і силою притягували його до церкви, і так помалу привчили його. А потім навчився він і до трапезної ходити. І, посадивши його окремо од братії, клали перед ним хліб, та він не брав його, доки не вложити, було, йому в руки. Феодосій тоді сказав: "Положіте хліб перед ним і не вкладайте йому в руки. Хай сам їсть". І не хотів він неділю їсти, та помалу, оглядавшись, він одкушував хліба і так навчився їсти. І так ізбавив його Феодосій од підступу диявольського і од спокуси його.

Ісакій же знову обрав тверде упование і здержливість сувору. Коли ж Феодосій проставився і Стефан був замість нього, Ісакій тоді сказав: "Ото вже спокусив ти мене єси, дияволе, коли сидів я на одному місці, тому я вже не затворятимуся в печері, а подолаю тебе, ходячи в монастирі".

І облачився він у власяницю, а на власяницю [натягнув] свиту з валу, і став юродство чинити, і помагати почав поварам. і варити на братію. А на заутреню ходячи раніш од усіх, він стояв кріпко і недвижно. Коли ж приспівала зима і морози люті, то стояв він у пробоснях 15, у черевиках у протоптаних, так що примерзали ноги його до каменя, і не двигав ногами, допоки [не] одспівають заутреню. А по заутрені він ішов у поварню і приготовляв огонь, і воду, і дрова, а [тоді] приходили інші повари з братії.

А один повар, — він так само був на ім'я Ісакій, — сказав, насміхаючись, Ісакієві: "Оно сидить ворон чорний. Іди піймай його". Він тоді, поклонившись йому до землі і пішовши, піймав ворона і приніс йому перед усіма поварами. І вжахнулися вони, і розповіли [про це] ігумену й братії, і стала його братія поважати.

Він же, не хотячи слави людської, став юродствувати і капостити почав то ігумену, то братії, то світським людям, так що деякі ударів 16 йому завдавали. І став він по миру ходити, так само юродивого із себе вдаючи.

І вселився він у печеру, в якій раніш пробував, — бо вже Антоній був преставився, — і зібрав собі дітей, і натягав [на них] чернече одіння, так що [за це] то від ігумена Никона діставав він побої, а то від родителів тих дітей. Сей же те все терпів, і переносив побої, і наготу, і холод удень і вночі.

А одної ночі, коли запалив він піч у хижці біля печери і коли розгорілася піч, — а була вона стара, — то почало палати полум'я крізь щілини. Йому ж нічим [було їх] заложити, і він, наступивши на полум'я ногами босими, стояв, поки не вигоріла піч, і зліз. і багато іншого розказували про нього, а другому і ми самовидцями були.

І так здобув він побіду над бісівськими силами. Як тих мух, за ніщо він мав ото устрашання їх і ману їх. Говорив бо він до них:

"Якщо ж ви мене колись спокусили були, то через те, що не знав я підступів ваших і лукавства. А нині маю я господа Ісуса Христа, бога нашого, і молитву отця нашого Феодосія. Я надіюся на Христа, я подолаю вас".

І багато разів біси капості йому чинили і говорили йому: "А ти наш єси. Поклонився ти єси нашому старійшині і нам". Він же говорив їм: "Ваш старійшина є антихрист, а ви — біси його єсте". І осіняв він себе хресним знаменням, і вони тоді щезали. А іноді ж знову вночі приходили вони до нього, страх на нього наводячи або ману [напускаючи], ніби ото багато народу з мотиками і з рискалями [з'являлося], говорячи: "Розкопаємо печеру осю і його тут загребем". Інші ж говорили: "Утікай, Ісакію, вони хотять тебе загребти". І він говорив до них: "Коли б ви людьми були, то вдень би ходили. А ви єсте тьма, і ві тьмі ходите, ; тьма вас забере" 9. І осінявся він хресним знаменням, і вони щезали. А іншим разом страхали вони його в образі ведмежім, іноді ж — лютим звіром, іноді ж — волом, а то змії повзли до нього, а то [з'являлися] жаби, і миші, і всяк гад. Та не змогли вони йому нічого-таки вчинити, і сказали йому: "Ісакію! Побідив ти нас єси!" Він же сказав: "Оскільки ж ви колись побідили мене були в образі Ісуса Христа і в ангельському,

недостойними будучи того образу, то тепер являєтесь ви в образі звіриному і скотському, зміями і гадом, якими ото ви самі і є, бридкі, погані на вигляд". І відразу погибли біси од нього, і відтоді не було йому капості од бісів. Як він і сам розповідав: "Було ото мені три роки борні сеї".

А потім став він [іще] строгіше жити, і воздержуватися, і постити, і не спати. І так жив він [і] скончав життя своє. І розболівся він у печері, і однесли його, недужого, в монастир, і до восьмого дня скончався він у господі. Ігумен же Іоанн і братія, спрятавши тіло його, погребли його.

Такі ото були чорноризці Феодосієвого монастиря, що сіяють і по смерті, яко світила, і молять бога за сущу тут братію, і за тих, що приносять [пожертви] в монастир, і за мирську братію, [затих], що в ньому й нині добродійним життям живуть, спільно, вкупі, у співах, і в молитвах, і в послуху на славу богу всемогущему, і Феодосієвими молитвами бережені. Йому ж слава вовіки. Амінь 17

У РІК 6583 [1075]. Почата була Стефаном-ігуменом церква Печерська над підвалинами: бо від основи Феодосія почав, а на підвалинах Стефан почав,— і закінчена вона була на третій рік, місяця липня в перший день 1.

У сей же рік прийшли посли із Німців до Святослава 2, і Святослав, величаючись, показав їм багатство своє. Вони ж, побачивши незчисленне множество злота, і срібла, і паволок, сказали: "Воно за ніщо ж є, бо се лежить мертве. Військо 3 є лучче за се, бо мужідобудуть і більше од сього". Так похвалився Єзекія, цар іудейський, перед послами царя вавілонського 4 [Меродахбаладана], а все його було забрано у Вавілон. Так і по смерті сього [Святослава] всі маєтності [його] розсипались нарізно.

У РІК 6584 [1076]. Ходив Володимир, син Всеволодів, і Олег, син 1 Святославів, ляхам у поміч на Чехів 2.

У сей же рік преставився Святослав, син Ярославів, місяця грудня у двадцять і сьомий [день] од розрізування гулі [на шиї] і покладений був у Чернігові 1, в [церкві] святого Спаса. І сів після нього Всеволод на столі [в Києві] місяця січня в перший день.

У сей же рік родився у Володимира син Мстислав 3, онук Всеволодів.

У РІК 6585 [1077]. Рушив Ізяслав з ляхами [до Києва], а Всеволод пішов насупротив йому. І коли Всеволод був [у поході], в Чернігові сів Борис [Вячеславич] місяця травня [у] четвертий день. І було княжіння його вісім днів, і втік він у Тмуторокань до Романа [Святославича].

Всеволод же вийшов супроти брата Ізяслава на Волинь і вчинив мир. І, прийшовши, Ізяслав сів у Києві місяця липня [у] п'ятнадцятий день.

Олег же, Святославів син, перебував у Всеволода в Чернігові.

У РІК 6586 [1078]. Утік Олег, син Святославів, до Тмутороканя од Всеволода місяця квітня в десятий день.

У сей же рік убитий був Гліб, Святославів син, у Заволоччі. Був же Гліб милостивий до убогих і гостелюбний, старання мав до церков, [був] гарячий у вірі і кроткий, з виду гарний. Тіло ж його покладено було в Чернігові за святим Спасом місяця липня у двадцять і третій день.

Коли замість нього в Новгороді сидів Святополк, син Ізяславів, Ярополк [Ізяславич] сидів у Вишгороді, а Володимир .[Всеволодович] сидів у Смоленську, привів Олег і Борис поганих на Руську землю, і пішли вони обидва з половцями на Всеволода. Всеволод тоді виступив проти них на [річці] Сожиці 1, і перемогли половці русь, і багато було вбито тут: убитий був тут [воєвода] Іван Жирославич, і [боярин] Туки, Чюдинів брат, і [воєвода] Порей, і багато інших місяця серпня у двадцять і п'ятий день.

Олег же і Борис прийшли до Чернігова, думаючи, що вони подолали. Та їм, які землі Руській багато зла вчинили, проливши кров християнську, [довелось узнати], що за кров ту од рук їхніх одплатить бог, [довелось] одвіт дати за погиблі душі християнськії.

Всеволод же прийшов до брата свого Ізяслава в Київ, і, поцілувавшись, сіли вони обоє, і розповів йому Всеволод усе, що сталося. І сказав йому Ізяслав: "Брате, не тужи. Ти ж бачиш, скільки мені приключилося лиха? Спершу бо чи не вигнали мене і майно моє [чи не] розграбували? А яку потім я вину вчинив? А чи не вигнали ви мене, оба брати мої? І чи не блукав я по чужих землях і майна [не] був позбавлений, хоч не зробив я ніякого ж зла? І нині, брате, не тужімо. Якщо буде нам частка в Руській землі — то обом, якщо позбавлені будемо — то обидва. Я зложу голову свою за тебе". І, це сказавши, утішив він Всеволода, і повелів збирати воїв од малого до великого.

І рушив Ізяслав з Ярополком, сином своїм, а Всеволод із Володимиром, сином своїм, і пішли вони до Чернігова. А чернігівці заперлися в городі. Олега ж і Бориса не2 було в Чернігові. Оскільки ж чернігівці не одчинилися, [військa] пішли приступом до города, і Володимир підійшов до Східних воріт од [річки] Стрижені і захопив ворота. І взяли вони окольний город, і спалили вогнем, а 3 люди втекли у внутрішній город. Ізяслав тим часом і Всеволод почули, що проти [них] іде Олег і Борис. Отож Ізяслав і Всеволод, упередивши, пішли удвох од города насупроти Олегові.

І сказав Олег Борисові: "Не ходімо супроти [них]. Не можемо ми двоє стати проти чотирьох князів. Пошлім-но з просьбою до обох стриїв своїх". І І сказав йому Борис: "Ти дивись, я готов. Я їм противник усім". І, нахвалившись вельми, не знав він, що "бог гордим противиться, а смиренним благодать дає 4 і "хай не хвалиться сильний силою своєю" 5.

І пішли [військa одне одному] насупроти. І коли були вони на містині коло села 3 [Гуричева] на Нежатиній ниві і зійшлися обидва, то сталася січа люта. І спершу вбили Бориса, сина Вячеславового, що нахвалився

вельми 6. А Ізяслав стояв у піших рядах, [і] один [воїн], зненацька під'їхавши, ударив його списом у плечі, і так убитий був Ізяслав, син Ярославів. Січа ж продовжувалася, |і] побіг Олег з невеликою дружиною, і ледве втік. І подався він до Тмутороканя.

Убитий був князь Ізяслав місяця жовтня у третій день. І, взявши тіло його, привезли його в човні, і поставили навпроти Городця [Пісочного]. І вийшов назустріч йому весь город Київ. І положили його на сани, і повезли його зі співами попи і чорноризці, і понесли його в город, і не можна було чути співу серед плачу великого і голосіння: плакав по ньому весь город. Ярополк же ішов за ним, плачучи, з дружиною своєю: "Отче, отче мій! Скільки без печалі.пожив ти єси на світі сьому, многих напастей зазнавши од людей і од братів своїх? Тепер же погиб ти не од брата, а за брата свойого положив голову свою!" І, принісши, положили тіло його в церкві [Успіння] святої Богородиці, вложили його в раку кам'яну і мармурову 7.

Був же Ізяслав на вигляд гарний, тілом великий, незлобивий норовом, кривду ненавидів, любив правду. Хитрощів же в нім не було, ні лукавства, а [був] він прямий умом, не воздаючи злом за зло. Скільки ото З йому заподіяли кияни! Самого вигнали, а добро його розграбували, — і не воздав він за це злом. Якщо хто каже: "Він киян порубав, котрі ото висадили Всеслава з поруба", — то не він це зробив, а 8 син його. А тоді оба брати свої вигнали його, і ходив він по чужій землі, блукаючи. А коли знову сидів він на своїм столі [і] піоприйшов до нього Всеволод, переможений, [то] не сказав він йому: "Скільки зазнав я од вас обох зла!" Не воздав він злом З за зло, а втішив його, сказавши йому: "Після того ж, як ти, брате мій, виявив до мене любов, увів мене на стіл мій, назвавши мене старшим од себе, то я не спом'яну колишнього зла. Ти мені єси брат, а я тобі, і положу я голову свою за тебе", — що й сталося. Не сказав же він йому: "Скільки зла ви мені оба вчинили, а нині се тобі приключилося".

Не сказав він : "Се мене не обходить", а взяв він на себе печаль братню, і виявив любов велику, діючи за апостолом [Павлом], який говорить: "Утішайте печальних" 9.

Воістину, якщо і вчинив він щось на світі сім, який-небудь гріх, — проститься йому, бо положив він голову свою за брата свойого, ані прагнучи більшої частки, ані майна хотячи більшого, а за братню обиду. Про таких бо і господь сказав: "Якщо хто положить душу свою за друзів своїх, великим сей наречеться в царстві'і небесному" '°. Соломон же сказав: "Браття, в бідах пособниками бувайте" ". Любов бо є вище од усього. Як ото Іоанн 12 говорить: "Бог — се любов, і той, хто 'пробуває в любові, — у бозі пробуває, і бог у ньому пробуває. Того досягається любов'ю, що ми заслугу маємо в день судний, бо яким ото він є, такими і ми єсмо у світі сьому. Боязні нема в любові, а справжня любов геть викидає боязнь, тому що в боязні є мука, і той, хто боїться, не є сповнений справжньої любові. Якщо хто каже: "Я бога люблю", а брата свого ненавидить, — це лжа є. Бо З той, хто не любить брата свойого, котрого він бачить, як він може любити бога, котрого не бачить? Таку заповідь ми маємо од нього: нехай той, хто любить бога, любить і брата свойого" 13. У любові бо все досягається, через любов же і гріхи щезають, заради любові ж і господь зійшов на землю, і розіп'явся за нас, грішних, і, взявши гріхи наші, пригвоздив [себе] на хресті, давши нам хрест свій на поміч і на прогнання бісів. Задля любові мученики пролили кров свою, задля любові ж і сей князь пролив кров свою за брата свойого, здійснюючи заповідь господню.

Початок княжіння Всеволодового в Києві

Всеволод же сів у Києві 1 на столі отця свойого і брата свойого, перейнявши всю волость Руську. І посадив він сина свого Володимира у Чернігові, а Ярополка [Ізяславича] у Володимирі, придавши йому Туров.

У РІК 6587 [1079]. Прийшов Роман [Святославич] із половцями до [города] Воїня. Всеволод же, ставши коло Переяславля, вчинив мир із половцями. І вернувся Роман назад, і коли був він [...] ', убили його

половці, Романа, місяця серпня у другий день. —І єсть кості його, і донині2 вони там лежать, сина Святослава і внука Ярослава.

А Олега [Святославича], схопивши, хозари вислали за море, до Цесарограда 3, і Всеволод посадив посадника Ратибора у Тмуторокані.

У РІК 6588 [1080]. Піднялися на рать торки переяславські проти Русі. Всеволод тоді послав на них сина свого Володимира, і Володимир, пішовши, переміг торків.

У РІК 6589 [1081]. Утік Ігорович Давид (із Турова) з Володарем Ростиславичем місяця травня у вісімнадцятий день. І прийшли вони обидва до Тмутороканя, і схопили Ратибора, і сіли у Тмуторокані.

У РІК 6590 [1082]. Осінь помер, половецький князь.

У РІК 6591 [1083]. Прийшов Олег із Греків до Тмутороканя, і схопив Давида [Ігоровича] і Володаря Ростиславича, і сів у Тмуторокані. І посік він хозар, які були радниками, щоб убити брата його [Романа] і [його] самого, а Давида і Володаря пустив.

У РІК 6592[1084]. Приходив Ярополк [Ізяславич у Київ] до Всеволода на Великдень.

У сей же час утекли два Ростиславичі, [Володар і Василько], від Ярополка [із города Перемишля] і, прийшовши [до города Володимира], прогнали Ярополка. І послав Всеволод сина свого Володимира, і вигнав він обох Ростиславичів, і посадив Ярополка у Володимирі.

У сей же рік Давид захопив гречників ' у [городі] Олешші і забрав у них все майно. Всеволод тоді, пославши [мужів своїх], привів його і дав йому [город] Дорогобуж.

У РІК 6593 [1085]. Ярополк збирався іти на Всеволода, бо послухав він злих дорадників. Довідавшись про це, Всеволод послав проти нього сина свого Володимира, і Ярополк тоді, оставивши матір свою і дружину ' свою в Луцьку, сам утік в Ляхи.

Коли ж Володимир прийшов до Луцька, лучани здалися. Володимир посадив тоді Давида в [городі] Володимирі замість Ярополка, 2 а матір Ярополкову [Олісаву], і жону його [Ірину] 2, і дру|жину його привів до Києва, майно його забравши.

У РІК 6594[1086]. Всеволод заклав церкву святого Андрія [Первозваного] при Іоанні преподобнім, митрополиті. Він зробив у церкві тій монастир, і в ньому дівою постриглася дочка його, на ім'я Янка. Ся ж Янка, зібравши чорноризиць многих, пробувала з ними по монастирському правилу '.

У РІК 6595 [1087]. Прийшов Ярополк із Ляхів і вчинив мир з Володимиром. І пішов Володимир назад до Чернігова, а Ярополк сів у [городі] Володимирі. І, пересидівши кілька днів, пішов він до Звенигорода. І не дійшов він [до] города: простромив його проклятий [убивця] Нерядець, дияволом наущений і злими людьми. Князь же Ярополк лежав на санках, а він з коня шаблею проткнув його місяця листопада у двадцять і другий день. Тоді, підвівшись,

Ярополк вирвав із себе шаблю і голосно заволав: "Ох, це ти ' мене, вороже, погубив!" І втік Нерядець проклятий у Перемишль до Рюрика [Ростиславича]. А Ярополка взяли перед собою на коня отроки Радко, і Войкіна, і інші отроки ;' понесли його до Володимира, а звідти до Києва.

І вийшов назустріч йому благовірний князь Всеволод із двома синами своїми, Володимиром і Ростиславом, і всі бояри, і блаженний митрополит Іоанн, і чорноризці, і пресвітери, і всі кияни. Великий плач учинили вони над ним, із псалмами і співами провели його до монастиря святого Дмитрія [Солунського і], опрятавши тіло його, з честю положили його в

раці мармуровій ї у церкві святого апостола Петра 3, що її він сам почав був зводити, місяця грудня у п'ятий день. Багато бід зазнавши, без вини вигнаний братами своїми, кривджений і розграбований, вкінці він і смерть гірку прийняв, та вічного життя і покою сподобився.

Такий бо був блаженний —князь Ярополк: кроткий, смиренний, братолюбивий і нищелюбець, він десятину давав щорічно од усіх із дібр своїх і од хлібів святій Богородиці [печорській] і 1 молив бога завше, говорячи: "Господи, боже мій, Ісусе Христе! Прийми молитву мою і дай же мені смерть таку, яку ото дав ти єси браті моєму Борису і Глібові, од чужих рук, нехай омию я гріхи всі своєю кров'ю, ізбудуся суєтного світу і сіті вражої". І того, чого він просив, не позбавив його милостивий бог. Він дістав ті блага, що їх ані око не бачило, ні вухо не чуло, ні на серце людині які не спадали, [а] які уготував бог тим, що люблять його.

У сей же рік ходив Всеволод до Перемишля.

У РІК 6596 [1088]. Освячена була церква святого Михайла Всеволодового монастиря ' митрополитом Іоанном і єпископами Лукою [білгородським] та Ісайєю [ростовським]. Ігуменство того монастиря" держав тоді Лазар.

У тім же році пішов Святополк [Ізяславич] із Новгорода до Турова на княжіння.

У сей же рік помер Никон, печорський ігумен.

У сей же рік узяли [волзькі] болгари [город] Муром.

У РІК 6597 [1089]. Освячена була церква печорська святої Богородиці ' Феодосієвого монастиря Іоанном, митрополитом, і Лукою, білгородським єпископом, і єпископом ростовським Ісайєю, і Іоанном, чернігівським єпископом, і Антонієм, юр'євським єпископом 2, при Всеволодові, благовірному князеві державному Руської землі, і дітях

обох його, Володимирові і Ростиславові, коли воєводство київської тисячі держав Янь [Вишатич, а] ігуменство [печорське] держав Іоанн 3.

У сей же рік преставився Іоанн, митрополит. Був же Іоанн сей муж знаючий у письмі святому і поученні, милостивий до убогих І вдовиць, і ласкавий до всякого, до багатого і до вбогого, і смиренний душею, і кроткий, і мовчазний, але проречистий, коли письмом святим утішав він печальних. І не було такого раніше в Русі, ні по ньому не буде такого.

У сей же рік пішла в Греки Янка, дочка Всеволодова, про яку сказано раніш.

У РІК 6598 [1090]. Привела Янка митрополита Іоанна, скопця, і, побачивши його, люди всі сказали: "Се мертвець прийшов". І, про4був| шивід року до року, він помер. Був же сей муж не книжник, а простий умом і просторіка.

У сей же рік освячена була церква святого Михайла ' переяславська Єфремом, тої церкви митрополитом, який спорудив її великою, бо раніш була в Переяславлі митрополія2, і спорядив у ній багате убрання 3, оздобивши її всякими прикрасами і церковним начинням.

Сей бо Єфрем 4 у ці роки багато звів споруд: докінчивши 2 церкву святого Михайла, він заклав також церкву святого Феодора [Стратилата] на [Єпископських] воротах города 2, і святого Андрія [Первозваного], коло церкви [святого Михайла] біля воріт, і кам'яні стіни города, і кам'яну споруду бані, — сього ж не було в Русі, — і прикрасив город Переяславський спорудами церковними та іншими будовами.

У РІК 6599 [1091]. Ігумен Іоанн і чорноризці, раду вчинивши, сказали: "Недобре є лежати отцю нашому Феодосію поза монастирем і церквою своєю, тому що він оснував церкву і чорноризців зібрав". І, вчинивши раду, звеліли вони приготувати місце, де ото положити мощі його.

А оскільки за три дні приспівав празник Успіння богородиці, то повелів ігумен копати [там], де лежать мощі отця нашого Феодосія. Його-таки повелінню був я ', грішний, першим самовидцем, і те, що розкажу, я не із слуху чував, а сам-один був [його] зачинателем.

Прийшов, отож, ігумен до мене і сказав мені: "Підімо обидва в печеру до Феодосія". І я, прийшовши з ігуменом, [так] щоб же не знав ніхто, [і] роздивившись, куди копати, визначив місце, де копати — збоку од входу. Сказав тоді до мене ігумен: "Не смій розповідати нікому ж із братії, щоб ніхто ж не довідався, а візьми того, кого хочеш, хай він тобі поможе".

Я ж приготував того дня мотику, щоб нею копати,! в вівторок присмерком узяв із собою другого брата [Марка] 2, так щоб ніхто не знав, прийшов у печеру і, одспівавши псалми, почав копати, а втомившись, дав [мотику] другому брату. І копали ми до полуночі, і втомилися, [та] не могли докопатися. і став я журитися, чи не вбік 5 ми якось копаємо. | Тоді я, взявши мотику, почав копати із запалом, [а] друг мій відпочивав перед печерою. І сказав він мені: "Ударили в било", — і я в той час протяв до мощей Феодосієвих. І коли він говорив до мене: "Ударили в било", — то я сказав: "Я прокопав уже". Та коли я прокопав, обняв мене страх, [і] став я волати: "Господи, помилуй!"

У той же час сиділи два брати в монастирі, стережучії, коли ігумен, утаївшись, з кимось перенесе його потай, і дивилися в бік печери. І коли ударили в било, побачили вони обидва три стовпи, яко дуги осяйні, що, постоявши, перейшли на верх церкви, де ото [потім] похований був святий Феодосій.

У цю саму пору Стефан, — що був замість нього, [Феодосія], ігуменом, а на цей час уже став єпископом [володимирським], — дивлячись у своєму монастирі [на Клові] через поле, побачив зорю велику над печерою. Подумавши, що [це] несуть Феодосія, — бо йому було сповіщено [про це] раніш за один день, — і пожалкувавши, що без нього переносять його, він, сівши на коня, швидко поїхав, узявши з

собою Климента, якого він поставив [на Клові] ігуменом після себе. і їхали вони собі, і бачили зорю велику, а коли прибули близько — побачили багато свічей над печерою. Та прийшли вони до печери — і не побачили анічого.

І прийшли вони всередину печери, [а] ми сиділи коло мощей його. Бо коли я прокопав, [то] послав [Марка] до ігумена [Іоанна]: "Приходь, та візьмемо його". Ігумен тоді прийшов із двома братами, а я прокопав багато і вліз. І ми побачили мощі його, які лежали, але суглоби його не розпалися були і волосся на голові присохло. І, поклавши його на варимантію З [та взявши] на плече, винесли вони його перед печеру.

А на другий день зібралися єпископи — Єфрем переяславський, Стефан володимирський, Іоанн чернігівський. Марин юр'євський. і ігумени всі од усіх монастирів із чорноризцями прийшли, і люди благочестиві. і взяли вони мощі Феодосієві, з свічами і з фіміамом, і принесли, і положили його у власній його церкві, у притворі на правій стороні, місяця серпня в чотирнадцятий [день], у четвер, о першій годині дня 4, індикта чотирнадцятого року. І празнували світло в той день.

Тепер же трохи розповім дещо, як збулося пророцтво Феодосієве. Коли ото за життя свого Феодосій держав ігуменство і правив стадом, порученим йому богом, — чорноризцями, то не лише сими одними, але й мирськими душами опікувався він, щоби вони спаслися. Особливо ж [дбав] він про синів своїх духовних, утішаючи і поучаючи приходящих до нього, [а] іноді в доми їх приходячи і благословення їм даючи.

Так, одного разу, коли він прийшов у дім Янів до Яня [Вишатича, воєводи київського] і до жони його Марії, — бо Феодосій любив їх за те, що вони жили обоє по заповіді господній і в любові жили, — так от, коли він якось прийшов до них обох, то поучав він їх про милість до убогих, і про царство небесне, що його прийняти праведникам, а грішним — муку, і про смертний час. Та коли він се говорив, і про покладення тіл їх обох у гробі, то сказала їм, [Феодосієві та Яневі, жона] Янева: "Хто зна,

де ото мене положать?" Сказав тоді їй Феодосій: "Воістину, де ото я ляжу, там і ти похована будеш".

І це збулося. Хоча ігумен преставився на вісімнадцять літ раніш, [а] це збулося, бо в сей рік проставилася [жона] Янева, на ім'я Марія, місяця серпня в шістнадцятий день. І, прийшовши [та] співавши належні співи, чорноризці принесли і положили її в церкві святої Богородиці навпроти гробу Феодосія, на лівій стороні. Феодосій же покладений був [у] чотирнадцятий день, а ся — у шістнадцятий день.

Так збулося пророцтво блаженного отця нашого Феодосія, доброго пастиря, що пас словесні вівці нелицемірне, кротко і розважливо, дивлячись за ними, і дбаючи за них, І молячись за поручено йому стадо, і за люди християнськії, і за землю Руськую.

Отож по зішестю своїм ти молишся, [Феодосію], за віруючих людей і за своїх учеників, які, дивлячись на раку твою, споминають учення твоє, і здержливість твою, і прославляють бога, а я, грішний твій раб і ученик, не знаю, чим вихвалити тебе, добре твоє життя і здержливість. Так скажу осе лише небагато: "Радуйся, отче наш і наставниче, Феодосію! Мирський гамір одкинувши, мовчання возлюбивши, богу послужив ти єси у монашім 'житті. Всяке божественне приношення ти приніс єси собі,) пощенням 5 превозвисившись, плотські насолоди зненавидівши, і мирську красу і бажання віку сього одкинувши, ідучи вслід за стопами високодумних отців [і] ревно наслідуючи їх, мовчанням возносячись, смиренням прикрашаючись!

Радуйся, преподобниче, бо укріпився ти надією і вічні блага дістав, умертвивши плотське бажання — джерело беззаконня і неспокою. І підступів бісівських уникнувши, і сітей його, із праведними, отче, ти почив єси, дiставши за труди свої нагороду, бо був ти послідовником отців [святих], наслідувавши учення їх, і звичай їх, і здержливість їх, і правила їх додержуючи.

Особливо ж ревно наслідував ти Великого Феодосія — життям, і звичаєм, і здержливістю. Ревно наслідуючи [його], і додержуючи обичаю його, і переходячи од діла [доброго] до діла кращого, належні богові молитви воздаючи і гарні пахощі приносячи — кадило молитовне, фіміам запашний, — побіливши мирське бажання і миродержця-князя віку сього, супротивника подолавши — диявола і його підступи, ти побідником явився, ворожим його стрілам і гордим помислам ставши супротивно, укріпившись оружжям хресним, і вірою непоборною, і божою поміччю.

Тож помолися за мене, чесний отче, щоб ізбавитись мені од сіті вражої, і од врага-противника убережи мене твоїми молитвами".

У сей же рік було знамення в сонці: воно щезло і мало його зосталося; було воно, як місяць, о другій годині дня місяця травня у двадцять і перший [день] 6.

У сей же рік, коли Всеволод діяв лови на звірів за Вишгородом, [і] коли розкинули тенета, і люди зняли крик, упав превеликий змій із неба 7. І перелякалися всі люди, бо в цей час загула земля, — багато хто чув.

У сей же рік волхв об'явився у Ростові і пропав.

У РІК 6600[1092]. Предивне було чудо в Полоцьку. У навожденні [диявольському], серед ночі був тупіт, стогнало опівночі, набігали, | як люди, біси по вулиці. Якщо хто виходив із дому, хотячи подивитись, то його відразу невидимо вражали біси. І од того [люди] вмирали, і не сміли вони виходити із домів. Потім же стали [біси] вдень з'являтися на конях, але не було видно їх самих, а [було] видно коней їхніх копита. І так уражали вони людей у Полоцьку і його область. Тому й говорили люди: "Мертвяки б'ють полочан". А з'явисько це почалося із [города] Друцька.

У ці ж часи було знамення в небі: наче круг превеликий був посеред неба.

У це ж літо була засуха, так що вигорала земля, і багато борів загоралися ' самі, і болота. Багато знамень бувало на землі, і рать велика була од половців звідусіль, і взяли вони три городи: Пісочен 2,' Переволоку 3, Прилук, і багато сіл попустошили.

У сей 'же рік половці з Васильком Ростиславичем пустошили Ляхів.

У сей же рік помер Рюрик, син Ростиславів.

У ці ж часи багато людей умирало од різних недуг, так що говорили ті, які продають гроби 4: "Продали ми гробів од Філіппового дня до м'ясопусту сім тисяч 5. А це сталося за гріхи наші, бо умножилися гріхи наші і неправди. Се ж навів на нас бог, велячи нам мати покаяння, і здержатися од гріха, і завісті, і од інших злих діл диявольських.

У РІК 6601 [1093], індикта перший рік. Преставився великий князь Всеволод, син Ярославів, онук Володимирів, місяця квітня [в] тринадцятий день, а похований був [у] чотирнадцятий день; неділя тоді була страсна, а день був тоді великий четвер, коли його положили в гробі у великій церкві святої Софії.

Сей благовірний князь Всеволод змалку любив правду, і дбав він про убогих, і воздавав честь єпископам і пресвітерам, а над усе любив чорноризців і давав їм те, чого вони потребували. І сам же він здержувався од п'янства і похоті, тому й любив його отець його, так що [лучалось] говорити отцю його до нього: "Сину мій! Добре тобі, що чую я про твою сумирність, і радуюсь я, бо ти заспокоюєш старість мою. Якщо тобі бог дасть прийняти волость стола мойого 59 після братів | своїх по праву, а не насильством, то коли одведе тебе бог од життя твойого, тут теж ти ляжеш, де ото я, коло гробу мойого, тому що люблю я тебе більше, ніж братів твоїх".

Отож і збулося слово ' отця його, яке він говорив був, бо сей [Всеволод] прийняв-таки після всіх братів стіл отця свого, і по смерті

брата свого [Ізяслава] сів у Києві, князюючи, хоча були йому [тут] прикрості більші, гірші, ніж тоді, коли сидів він у Переяславлі. Бо коли він сів у Києві, прикрість була йому од синівців своїх, тому що стали вони дозоляти йому, хотячи волостей, — той сеї, а той другої. І він, мирячи їх, роздавав волості їм, а через них же прикрощі настали йому і недуги. І надходила до нього старість, і стали йому подобатися думки молодих, і раду він чинив із ними. А ці й почали його підбивати, і [став він] невдоволений дружиною своєю першою, а людям не [можна було] знайти 2 княжої справедливості. І стали тіуни3 його грабувати людей і обкладати продажами4, [а] він [сього] не знав у недугах своїх.

І коли він розболівся вельми, [то] послав [гінця] по сина свого Володимира до Чернігова. І прийшов Володимир, [і], побачивши отця недужим, плакав вельми. І сиділи біля [Всеволода] Володимир і Ростислав, син його менший, а коли ж прийшов час, проставився він тихо і спокійно і прилучився до предків своїх, княживши в Києві п'ятнадцять літ, а в Переяславлі — рік, і в Чернігові рік.

Володимир же, оплакавши з Ростиславом, братом своїм, [отця свого], опрятали тіло його. І зібралися єпископи, і ігумени з чорноризцями, і попи, і бояри, і простії люди, [і], взявши тіло його, з належними співами положили його у святій Софії, як ото ми сказали раніш.

Володимир тим часом став роздумувати, кажучи: "Якщо я сяду на столі отця свойого, то матиму війну зі Святополком, бо то стіл його 5 отця раніше був". І, так розмисливши, послав він [послів] по Святополка до Турова, а сам пішов до Чернігова, а Ростислав — до Переяславля.

А коли минув Великдень і пройшла світла неділя, в день антипасхи 6, місяця квітня [у] двадцять і четвертий [день, був] початок Святополкового [в] Києві княжіння.

Початок княжіння Святополкового у Києві

Прийшов Святополк до Києва, і вийшли назустріч йому кияни з поклоном. І прийняли вони його з радістю, і сів він на столі отця свойого і стрия свойого.

У сей же час пішли половці на Руську землю. Почувши, що вже помер Всеволод, послали вони послів до Святополка [вимагати викуп] за мир. Святополк же не порадився зі старшою дружиною отця і стрия свого, а вчинив раду з тими, які прийшли з ним, [і], схопивши послів, всадив [їх] у погреб 7. Почувши ж це, половці почали воювати.

І прийшло половців багато, і обступили вони город Торчський. І Святополк, почувши [це], відіслав [послів] —половців, просячи миру. Та не схотіли половці миру і пустилися по землі, розоряючи [її]. Святополк тоді став збирати воїв, маючи намір [іти] на них.

І сказали йому мужі розважливі: "Не пробуй [іти] проти них, бо мало ти маєш воїв". Він же сказав їм: "Я маю отроків своїх вісімсот, що можуть супроти них стати". І почали другі, нерозважливі, мовити: "Піди, княже!" Розважливі ж говорили: "Коли б спорядив ти їх вісім тисяч, було б се не зле, [але] наша земля збідніла вже од воєн і продаж. Пошли-но до брата свого Володимира, хай би він тобі поміг". Святополк, отож, послухав їх і послав [послів] до Володимира, щоб він поміг йому.

Володимир тоді зібрав воїв своїх і послав [гінця] по Ростислава, брата свого, до Переяславля, велячи йому помагати Святополку. Та коли Володимир прийшов до Києва і зустрівся [з Святополком] у [монастирі] святого Михайла 8, то затіяли вони межи собою чвари та свари, але, владившись, цілували хреста один одному.

А половці пустошили по землі. І сказали їм обом 9 мужі розважливі: "Чого ви чвари маєте межи собою? Погані ж гублять землю Руською. Потім помиритесь оба, а нині підіте супроти них — або з миром, або війною". І Володимир хотів миру, а Святополк хотів [піти] війною.

І пішов Святополк,] і Володимир, і Ростислав до [города] Треполя, і прийшли вони до [ріки] Стугни. При цім Святополк, і Володимир, і Ростислав скликали дружину свою на раду, маючи намір перейти через ріку. І стали вони радитися, і говорив Володимир: "Стоячи тут, через ріку коло загрози сеї, ми вчинимо мир із ними". І пристали до цієї поради розважливі мужі, Янь [Вишатич] та інші. Кияни ж не захотіли поради цієї, а сказали: "Ми волимо битися. Перейдімо на ту сторону ріки". [І] уподобали [всі] пораду цю, і перейшли Стугну-ріку, а вона тоді вельми наводнилася була.

Святополк, отож, і Володимир, і Ростислав, приготувавшись до бою, рушили. На правій стороні ішов Святополк, а на лівій — Володимир, а посередині — Ростислав, і, минувши Треполь, пройшли вони вал. А тут половці ішли насупроти, і стрільці [їх ішли] насупроти перед ними. Наші тоді стали межи двома валами, і поставили стяги свої, і вийшли стрільці із-за валу. А половці, прийшовши до валу, поставили стяги свої, налягли спершу на Святополка і проламали полк його. Святополк же стояв кріпко, та побігли люди, не видержуючи натиску ворогів, а опісля побіг [і] Святополк.

І налягли вони на Володимира, і була битва люта, і побіг і Володимир з Ростиславом, і вої його. І прибігли вони до ріки Стугни, і коли вбрів Володимир з Ростиславом, то став утопати Ростислав перед очима Володимировими, і хотів він підхватити брата свого, і мало не втонув сам. І так утопився Ростислав, син Всеволодів.

Володимир же, перебрівши ріку з невеликою дружиною, — бо многі упали із полку його і бояри його тута ж полягли, — і прийшовши на ту сторону Дніпра, плакав за братом своїм і за дружиною своєю. [І] пішов він до Чернігова печален вельми. Святополк же вбіг у Треполь, і заперся тут, і був до вечора, і в ту ніч прийшов до Києва. |

Половці ж, побачивши, що вони одоліли, пустилися по землі, розоряючи, а другі вернулися до Торчського.

Се ж лихо приключилося в день святого Вознесіння господа нашого Ісуса Христа, місяця травня [у] двадцять і шостий [день].

А Ростислава, шукавши, знайшли в ріці. І, взявши його, принесли його до Києва. І плакала за ним мати його [княгиня Анна], і всі люди плакали за ним сильно, юності його заради. І зібралися єпископи, і попи, і чорноризці, і, співи належні співавши, положили його в церкві святої Софії коло отця його '°.

Половці тим часом облягали Торчський, а торки чинили спротив, і завзято боролися з городських стін, [і] вбивали багатьох із ворогів. Половці тоді стали налягати і однімати воду. і знемагати почали люди в городі од спраги на безвідді й голоду. І прислали торки [посланців] до Святополка, говорячи: "Якщо ти не пришлеш харчів, ми здамося". І Святополк послав їм, та не можна було прокрастися в город через множество ворогів.

І стояли [половці] навколо города [Торчського] дев'ять неділь, і розділилися надвоє: одні стали коло города, раттю борючись, а другі рушили до Києва і пустилися в напад межи Києвом і Вишгородом.

Святополк же вийшов на [річку] Желянь, і пішли обоє одні проти одних, і зступилися, і покріпшала битва. [І] побігли наші перед іноплемінниками, і падали поранені перед ворогами нашими, і многі погибли, і було мертвих більше, ніж коло Треполя. Святополк же прийшов до Києва з двома [мужами], а половці вернулися до Торчського.

І сталося ж се лихо місяця липня у двадцять і третій [день]. А назавтра, у двадцять і четвертий [день], у [день] святих мучеників Бориса і Гліба, був плач великий у городі [Києві] за гріхи наші великі, за умноження беззаконь наших.

Напустив же бог на нас поганих, не їх милуючи, а нас караючи, щоби удержались ми од злих діл. Тому карає він нас навалою погаіних, що се

ж єсть | бич божий, щоб коли-небудь, смирившись, ми опам'яталися, [одійшли] од злої путі. Через це в празники бог насилає нам тужбу, як воно сталося в се літо: перше лихо — на Вознесіння коло Треполя, друге — на празник Бориса і Гліба, який є новим празником руським ".

Тому-то пророк [Амос] говорив [про слова господні]: "І оберну я празники ваші у плач, а пісні ваші — в ридання" 12. Учинився бо плач великий у землі нашій, і опустіли села наші і городи наші, і стали ми утікати перед ворогами нашими. Як ото і пророк [Мойсей] говорив: "Упадете ви перед ворогами вашими, і поженуть вас ті, що ненавидять вас, і побіжите ви тоді, коли ніхто не гониться за вами. І сокрушу я зухвалість гордині вашої, і буде даремною сила ваша, і уб'є вас приходящий меч, і буде земля ваша пустою, і двори ваші пустими будуть, бо ви лихі єсте і лукаві, і я піду на вас із гнівом лютим" 13, — так говорить господь бог святий Ізраїлів. І що лукаві сини Ізмаїлові 15 палили села й стодоли, і багато церков запалили вогнем, — хай ніхто ж не дивується цьому, бо "де ото багато гріхів, там бачимо ми всякі кари" 16. Через це весь світ був одданий [на покару] , через це гнів [божий] розпростерся, через це мучать народ: тих ведуть полоненими, а других рубають, інших оддають на помсту, і гірку вони приймають смерть, другі тремтять, дивлячись на тих, яких убивають, інших уморюють голодом і спрагою, — одна покута, одна кара, що багатоманітні несе нещастя, і різні печалі, і страшні муки. Тих в'яжуть, і ногами пхають, і на морозі держать, і знущаються, та се найгірше і найстрашніше, що в християнському роді страх, і неспокій, і біда розпросторилася.

Справедливо і належно [це є]. Хай нас так покарають, і тоді ми віру в собі матимем, карані будучи, бо належить нам "в руки одданим бути народу чужому, і беззаконному, і найлукавішому з усіх на землі" . Скажімо велемовно: "Праведен ти єси, господи, >і справедливі суди твої" 18. Скажімо за тим розбійником: "Ми належне дістали за те, що вдіяли" 19. Скажімо з Іовом: "Як воно господові вгодно, так і сталося. Нехай буде ім'я господнє благословенне вовіки" 20. Хай, страждаючи од нашестя поганих, ми владику пізнаєм, що його ми прогнівили: прославлені бувши — не прославили [його], вшановані бувши — не

вшанували [його], просвітившись — не зрозуміли, найняті бувши — не послужили, породившись — не постидились його яко отця. Ми согрішили — і карані єсмо; як ото накоїли, так і страждаємо: і городи всі, і села опустіли; а перейдімо поля, де ото паслися стада коней, г вівці, і воли, — усе це нині бачимо пустим; ниви, порісши, стоять, житвом для звірів стали.

Та все ж ми надіємось на милість божу, бо карає нас добре благий владика, і "не по беззаконню нашому учинив він нам, і не згідно з гріхами нашими він воздав нам" 21; так належить благому владиці карати не за множество гріхів. Так господь учинив нам: тих, що впали, підняв, Адамів гріх простив, купіль нетління дарував, свою кров за нас пролив. А як гг побачив він нас, що ми в неправді пробуваємо, приніс нам оцю війну і скорботу, щоб, хотячи й не хотячи, ми в будучім віці знайшли усяку милість. Душа бо, яку карають тут, у будучім віці знайде всяку милість і полегшу од муки, бо не мстить господь двічі за те [саме].

О, несказанне людинолюбство божеє! Хоча ж бачить він, що ми поневолі до нього звертаємось, а незмірна його любов до нас! Оскільки хотіли ми ухилитись од заповідей його, то тепер уже не хотячи терпимо, через насильство. І хоч би поневолі, а то ж своєю волею! Бо де тоді було тужіння в нас? А нині все повне сліз. Де було в нас зітхання? А нині плач по всіх улицях умножився за вбитими, що їх побили беззаконнії.

Половці пустошили багато і вернулись до Торчського. і знемогли люди в городі од голоду, і здались ворогам. Половці ж, узявши город, запалили його ^ вогнем, а людей розділили і повели їх у вежі до ближніх своїх і родичів своїх. Мучені холодом і виснажені, у голоді, і в спразі, і в біді, поблідлі лицями і почорнілі тілами, ходячи невідомою землею голі й босі, ноги маючи поколоті терням, вони запаленим язиком, зі сльозами відповідали один одному, говорячи: "Я був із сього города", а другий: "Я із сього села". І так розпитувалися вони зі сльозами, рід свій називаючи, а очі підносячи до неба до Всевишнього, який відає все потаємне.

Та нехай не посміє ніхто сказати, що ми ненавидим! богом єсмо! Бо кого бог так любить, як ото нас возлюбив? Кого бо так він ушанував, як ото нас, прославив і возніс? А нікого! І тим більше гнів свій він підняв на нас, що, більше од усіх вшановані бувши, ми гірше од усіх накоїли гріхів. Тому, що ми, більше од усіх просвітлені бувши і волю владики відаючи, зневажили [її], — ми слушно дужче од інших карані єсмо! Так і я, [Іоанн], грішний, багатоі часто бога прогнівив, і живу, часто согрішаючи повсякдень . У сей же рік преставився Ростислав, син Мстиславів, онук Ізяславів, місяця жовтня в перший день. А похований був він місяця листопада в шістнадцятий [день] у церкві святої Богородиці Десятинній.

У РІК 6602 [1094]. Учинив Святополк [Ізяславич] мир із половцями і взяв собі за жону дочку Тугоркана, князя половецького.

Того ж року прийшов Олег [Святославич] з половцями із Тмутороканя і підійшов до Чернігова. Володимир же [Всеволодович] заперся в городі, а Олег підступив до города, і попалив навколо города, і монастирі спалив. Володимир уладнав тоді мир із Олегом і пішов з города на отчий стіл до Переяславля, а Олег увійшов у город отця свого. Половці ж стали пустошити навколо Чернігова, [і] Олег [їм] не боронив, бо сам повелів був їм пустошити.

Се уже втретє навів Олег поганих на Руську землю. Його ж гріх хай би йому хоч бог простив, тому що багато християн погублено було, а інших забрано в полон і розточено по землях.

У сей же рік прийшла сарана на Руську землю, місяця серпня [ббв шістнадцятий [день] ', і поїла всяку траву і багато хліба. І не було сього чувано у дні давні в землі Руській, що ото побачили очі наші за гріхи наші.

У сей же рік проставився єпископ володимирський Стефан, місяця квітня у двадцять і сьомий [день], о шостій годині ночі; він був раніш ігуменом Печерського монастиря.

У РІК 6603[1095]. Пішли половці на Греків із Девгеневичем ', і воювали вони проти Греків. А цесар [грецький Олексій Комнин] схопив Девгеневича і осліпив.

У сей же рік прийшли половці — [хан] Ітлар [і хан] Кітан — до Володимира [вимагати викуп] за мир. І прибув Ітлар у город Переяславль, а Кітан став межи двома валами з воями. І оддав Воло• димир сина свого Святослава Кітанові в заложники, а Ітлар перебував у городі з ліпшою дружиною.

У сей же час прибув [боярин] Слав'ята з Києва од Святополка до Володимира за якимось ділом. І стала радитися дружина Ратиборова, [його] люди, з князем Володимиром, щоб погубити Ітларевих людей, хоча Володимир не хотів цього вчинити. Він говорив: "Як можу я се вчинити, давши їм клятву?" Дружина ж, відповідавши, сказала Володимирові: "Княже! Нема тобі в тім гріха. Привів тобі їх бог у руки твої. Чому вони, тобі завше клянучись, гублять землю Руськую і кров християнську проливають безперестану?" І послухав їх Володимир.

У ту ніч послав Володимир Слав'яту з декількома [людьми] дружини і з торками межи оба вали. Викравши спершу Святослава, вони потім убили Кітана і дружину його всю перебили.

Вечір тоді був суботній. А Ітлар в ту ніч лежав на сінцях у дворі ї [воєводи] Ратибора, і не знав він, що над Кітаном скоїлося в ту ніч. А назавтра, в неділю, коли була вранішня година, приготував, отож, Ратибор отроків при оружжі і повелів їм хату затопити. І прислав Володимир отрока свого Байдюка по Ітларевих людей, і сказав Байдюк Ітлареві: "Зове вас князь Володимир, сказавши так: "Обувшись у теплій хаті і поснідавши у Ратибора, прийдіть же до мене". І сказав Ітлар: "Нехай буде так". |

І коли увійшли вони в хату, то заперли їх, а вої, вилізши на хату, прокопали хату, верх 2 [її], і тоді Ольбег З Ратиборич, узявши лук свій і

наклавши стрілу, ударив Ітларя під серце. І дружину його всю постріляли. І так зле покинув життя своє Ітлар із дружиною своєю в неділю сиропусну 4, о першій годині дня, місяця лютого у двадцять і четвертий день 2.

Тим часом Святополк і Володимир послали [послів] до Олега, велячи йому іти з собою на половців. І Олег обіцявся іти з ними обома, та, виступивши, не пішов із ними в одну путь. Святополк же і Володимир пішли на вежі [половецькі], і взяли вежі, і забрали скот, і коней, і верблюдів, і челядь, і привели в землю свою.

І стали вони оба гніватися на Олега, що не пішов він із ними на поганих. І послав Святополк і Володимир [послів] до Олега, говорячи так: "Ти ось не пішов єси з нами на поганих, що погубили землю Руськую, а тепер у тебе є Ітларевич. Або його вбий, або дай нам обом. То є ворог нам обом і Руській землі". Олег же цього не послухав, і постала межи ними ненависть.

У сей же рік прийшли половці до [города] Юр'єва і стояли навколо нього все літо, мало не взяли його, та Святополк [викупом] замирив їх. Половці, однак, прийшли за [ріку] Рось, а юр'євці вибігли [з города] і прийшли до Києва. Святополк тоді повелів рубати город на Вітечівському пагорбі, нарікши [його] своїм ім'ям — Святополчградом. І наказав він єпископу [юр'євському] Марину з юр'євцями сісти тут, і засаківцям 5, і іншим з других городів . А пустий Юр'єв запалили половці.

Сього ж року наприкінці пішов Давид Святославич із Новгорода до Смоленська. Новгородці тоді пішли до Ростова по Мстислава Володимировича і, взявши його, привели його до Новгорода, а Давидові сказали: "Не ходи до нас". і, пішовши, Давид вернувся і сів у Смоленську знову, а Мстислав сів у Новгороді.

У сей же час прийшов Ізяслав, син Володимирів, із Курська до і Мурома. І прийняли його муромці, і схопив він поса|дника Олегового.

У ее ж літо прийшла сарана, місяця серпня [у] двадцять і восьмий [день], і покрила землю, і страшно було [це] видіти. Ішла вона до північних країв, поїдаючи траву або проса.

У РІК 6604[1096]. Святополк і Володимир послали [послів] до Олега, говорячи так: "Піди до Києва. Хай урядимось ми про Руську землю перед єпископами, ігуменами, і перед мужами отців наших, і перед городянами, щоби оборонили ми землю Руською од поганих". Олег же, сповнившись зухвалого помислу і .словес погірдливих, сказав так: "Не гоже мене судити єпископам і ченцям або смердам". І не схотів він іти до обох братів своїх, послухавши злих дорадників. Святополк тоді і Володимир сказали йому: "Якщо ти осе ні на поганих [не] ідеш із нами, ні на думу, то ти і зло замишляєш на нас обох, і помагати хочеш поганим. Тож хай нас бог розсудить".

Так що Святополк і Володимир пішли удвох на Олега до Чернігова. І вибіг Олег із Чернігова місяця травня у третій день, у суботу, а Святополк і Володимир гналися вслід за ним. Та Олег вбіг у [город] Стародуб і заперся тут '. Святополк же і Володимир обступили його в городі. І кріпко билися із городських стін [оточені] , а ці йшли приступом до города, і багато було поранених з обох [сторін]. І точилася межи ними битва люта, і стояли вони довкола города днів тридцять і три, і знемагали люди в городі.

І вийшов Олег із города, прагнучи миру, і дали вони оба йому мир, кажучи так: "Іди до брата свойого Давида, і прийдіте обидва до Києва на стіл отців наших і дідів наших. Бо то єсть найстарший [город] у землі нашій — Київ, і тут належить нам зібратися і вкласти угоду". Олег же обіцявся [так] учинити, і на цьому вони цілували хреста.

У сей же час прийшов [хан] Боняк із половцями до Києва, у неділю 2 звечора. І спустошили вони окіл Києва, і спалив він на [селі] Берестовім княжий двір.

У сей же час пустошив [хан] Куря з половцями коло Переб9яславля і [город] Устя попалив, | місяця травня [у] двадцять і четвертий [день].

Олег же вийшов ізо Стародуба і прийшов до Смоленська. Та не прийняли його смольняни, і пішов він до Рязані. А Святополк і Володимир пішли обидва до себе.

Того ж місяця прийшов Тугоркан, тесть Святополків, до Переяславля місяця травня у тридцять і перший [день] 3 і став довкола города. А переяславці заперлися в городі. Святополк тим часом і Володимир пішли на нього по сій стороні Дніпра, і прийшли до [города] Заруба, і тута перебрели [ріку]. І не провідали про них половці, — бо оберіг їх бог, — ;', приготувавшись до бою, рушили вони до города. Городяни ж, узрівши [їх], зраділи і вийшли до них обох. А половці стояли на тій стороні Трубежа, приготувавшись до бою.

Коли ж Святополк і Володимир вбрели у Трубіж до половців, то хотів Володимир почати ладнати дружину, але вони не послухалися [його], а вдарили в коні до противників. І, це побачивши, половці кинулися втікати, а наші погнали вслід за ворогами, рубаючи противників.

Учинив у той день господь спасіння велике: місяця червня 4 у дев'ятнадцятий день переможені були іноплемінники. І князь їхній Тугоркан убитий був, і син його, і інші князі многі тут упали. А назавтра знайшли Тугоркана мертвого, і взяв його Святополк яко тестя свого і яко ворога. І, привізши його до Києва, погребли його на Берестовім на могилі, ежи дорогою, що йде на Берестове, і другою, що йде в монастир [Печорський].

У двадцятий день того ж місяця, у п'ятницю, о першій годині дня, прийшов удруге Боняк, безбожний, шолудивий, до Києва, потайки, хижак, зненацька, і мало в город не ввігналися половці. І запалили вони [села?] по піску 5 довкола города, і повернули на монастирі, і спалили монастир Стефанів і 6 дерев'яний Германів.

І прийшли вони на монастир Печорський, коли ми були по келіях, спочиваючи після заутрені, і зняли крик навколо монастиря, 7о і поставили два стяги перед воротами [монастирськими. Ми тоді стали утікати задвірками монастиря, а другі вибігли на хори. Безбожні ж сини Ізмаїлові вирубали ворота монастиря і кинулися по келіях, вирубуючи двері, і виносили [все], коли що знаходили в келії. А після цього запалили вони храм святої владичиці Богородиці: прийшли вони до церкви і підпалили двері, які були зроблені на південь 7, і другі, що на північ, і, вдершись у притвор коло гробу Феодосія і забравши ікони, підпалювали [олтарні] двері, і зневажали бога і закон наш.

Бог же терпів їх, бо іще не прийшов був кінець гріхам їхнім і беззаконню їх. Тим-то й говорили вони: "Де є бог їхній? Хай він поможе їм і збавить їх од нас" 8. І інші слова хули говорили вони на святі ікони, насміхаючись, [а] не знаючи, що бог карає рабів своїх напастями і війнами, аби стали вони, як золото, випробуване в горнилі. Християнам бо через многі скорботи і печалі належить увійти в царство небеснеє, а ці погані глумителі, що на сім світі здобули веселощі і привілля, на тім світі дістануть муку з дияволом і вогонь вічний.

Тоді ж запалили вони і двір Красний, що його поставив благовірний князь Всеволод [Ярославич] на [тім] пагорбі, який є над [урочищем] Видобич. Усе те окаянні половці запалили вогнем. Тому-то і ми, вслід за пророком [Давидом], говоримо: "Боже мій! Зроби з ними [так], як вихор [із пилюкою], як вогонь [із соломою] на вітрі. [Як вогонь], що палить діброви, — так пожени їх бурею твоєю, сповни лиця їх безчестям" 9, бо ж осквернили вони і спалили святий храм твій, монастир матері твоєї, і трупи рабів твоїх; убили бо із братії нашої кількох оружжям безбожні сини Ізмаїлові, послані на кару християнам.

Вийшли '° ж вони із пустині Єтривської, межи сходом і пів7і ніччю, а число колін їхніх є | чотири: торкмени і печеніги, торки, половці. Мефодій же [Патарський] "свідчить про них, що вісім колін [їх] утекло, коли порубав їх Гедеон; вісім їх утекло в пустиню, а чотири він посік. Другі ж говорять: "Вони сини Амманові". Але це 6 не так, бо сини Моавові — хваліси, а сини Амманові — болгари, а сарацини — од Ізмаїла, що видають себе за Сариних 12 і прозвали себе ім'ям "сарацини", себто "ми Сарині єсмо". Тому-то хваліси і болгари є од двох дочок Лотових, що зачали од отця свого, а через те нечисте є плем'я їх. А Ізмаїл родив дванадцять синів. Од них і є торкмени, печеніги, і торки, і половці, що виходять із пустині. А після сих восьми колін перед кінцем світу вийдуть заклепані в горі Олександром Македонським нечисті люди 13.

Тепер же я хочу розказати, що чув я чотири роки перед цим, що розповів мені Гурята Рогович, новгородець, говорячи так: "Коли послав я отрока свого в Печору, — [це] люди, що дають данину Новгороду, — то прийшов отрок мій до них, а звідти пішов в Угри. Угри ж — це є люди, мова їх незрозуміла, і сусідять вони з самоїддю на північних краях. Угри, отож, сказали отроку моєму: "Знаходили ми дивне нове чудо, що про нього ми не чували до сих пір. Нині ж оце третій рік, як воно почалося. Є гори, що заходять в лукомор'я, а висота їх — як до неба, і в горах тих — крик великий і говір, і січуть вони гору, хотячи прорубатися. І є в горі тій прорубане оконце невелике, і туди вони мовлять. [Але] не зрозуміти мови їх, а показують вони залізо і махають рукою, просячи заліза. І якщо хто дасть їм залізо, або ножа, або сокиру, то вони дають хутро за це. А путь до гір тих непроходима є із-за пропастей, снігу і лісу, тому не завше ми до них доходимо. Є вона також і далі, ідучи на північ".

Я сказав тоді Гуряті: "Се є люди, заклепані Олександром, македонським царем. Адже ж розповів про них Мефодій Патарський, говорячи: "Олександр, цар македонський, пішов на східні 2 краї, до моря, | [до] так званого Сонячного міста, і побачив тим нечистих людей із племені Яфетового. Їх же нечистоту побачивши, — їли вони скверну всяку — комарів, мух, котів, зміїв, мерців не погребали, а поїдали, [як] і жіночі викидні, і скотів усяких нечистих, — се побачивши, Олександр

убоявся, що коли вони як-небудь умножаться, то осквернять Землю, [і] загнав 'їх у північні краї в гори високі. І за божим велінням зступилися за ними гори північні: не зійшлися за ними гори тільки на дванадцять ліктів, але зробили [тут] ворота мідяні і помазали [їх] синклітом. І якщо схочуть вони їх узяти, то не зможуть, ні вогнем не зможуть спалити, бо природа синкліту є така: ні вогонь [не] може спалити його, ні залізо його [не] візьме. В останні ж дні після сих восьми колін, які вийдуть із пустині Єтривської, вийдуть і сі нечисті народи, що пробувають в горах опівнічних за велінням божим". Та ми до сказаного раніш повернемось, про що ми говорили були спершу.

Хоча Олег [Святославич] обіцявся піти до брата свого Давида у Смоленськ, і прийти з братом своїм до Києва, і укласти ряд, та не схотів сього Олег зробити. Він, прийшовши до Смоленська і взявшивоїв, пішов до Мурома. У Муромі тоді пробував Ізяслав Володимирович 6, і була вість Ізяславові, що Олег іде до Мурома. [І] послав Ізяслав [мужів] по воїв до Ростова, і до Суздаля, і по білозерців, і зібрав воїв многих. Однак послав Олег послів своїх до Ізяслава, говорячи: "Іди у волость отця свойого до Ростова. А се є волость отця мойого. І хочу я, тута сидячи, укласти ряд із отцем твоїм, бо се він мене вигнав із города отця мойого. Чи ти теж мені тут не хочеш мойого-таки 14 хліба дати?" І не послухав Ізяслав слів оцих, надіючись на множество воїв, а Олег, надіючись на правоту свою, — бо він був прав у сьому, — пішов до города з військом.

Ізяслав тим часом приготувався до бою перед городом на полі, а Олег пішов проти нього військом. І зійшлися вони оба, і була битва люта, і вбили Ізяслава, сина Володимирового, внука б Всеволодового, місяця вересня в шостий день. А інші вої побігли — ті через ліс, а другі в город. |

Олег тоді увійшов у город, і прийняли його городяни. Ізяслава ж, узявши, положили в монастирі святого Спаса, а звідти перенесли його до Новгорода і положили його у святій Софії, на лівій стороні.

Олег же після взяття города похватав ростовців, і білозерців, і суздальців — і закував. І кинувся він на Суздаль, і коли прийшов до Суздаля, то суздальці здалися йому. А Олег, замиривши город, тих похватав, других розточив і майно їхнє забрав. І прийшов він до Ростова, і ростовці здалися йому. І перебрав 15 він [собі] всю землю Муромську і Ростовську, і посаджав посадників по городах, і данини став брати.

І послав до нього Мстислав [Володимирович] посла свого з Новгорода, говорячи: "Іди назад до Мурома, а в чужій волості не сиди. І я з дружиною своєю пошлю до отця мойого просити, і помирю тебе з ним. Хоча й брата мойого ти убив єси, се не дивно є, бо в ратях [і] цесарі, і мужі погибають".

Олег же не схотів цього послухати, а замишляв іще й новгородців узяти. І послав Олег брата свого Ярослава [Святославича] в сторожі, а сам стояв на полі коло Ростова. Мстислав тим часом порадився з новгородцями. І послали вони перед собою в сторожі [посадника] Добриню Рагуйловича, і Добриня насамперед похватав збирачів данини. Коли ж довідався про це Ярослав, що він похватав збирачів данини, — бо стояв тоді Ярослав на [ріці] Медведиці у сторожі, — [то] втік тієї ночі, і прибіг до Олега, і розповів йому, що йде Мстислав. Прийшла також вість Олегові, що сторожів його похватано, [і] рушив він до Ростова.

А Мстислав пішов на Волгу, [і] розповіли йому, що Олег уже вернувся до Ростова. І Мстислав пішов услід за ним. Олег же прийшов до Суздаля, та, почувши, що йде вслід за ним Мстислав, повелів тоді Олег запалити город Суздаль; остався тільки двір монастирський Печерського монастиря і церква, що там є, святого Дмитрія [Солунського], яку із селами дав був [митрополит київський] Єфрем [монастирю]. Олег тим часом побіг до Мурома, а Мстислав 4 прийшов до Суздаля. І, сидячи тут, посилав | він [послів] до Олега, миру просячи [і] говорячи: "Я менший є од тебе. Пошли ти до отця мойого, а дружину верни, яку ти захопив єси. А я тебе в усьому послухаюсь". Олег тоді послав до нього [посла], обманливо хотячи миру, а Мстислав, пойнявши віри обману, і розпустив дружину по селах.

І настала Феодорова неділя, перший [тиждень] посту, і приспіла Феодорова субота. Коли Мстислав сидів на обіді, то прийшла йому вість, що Олег на [ріці] Клязьмі, близько. Бо прийшов він був, не сповістивши, а Мстислав, пойнявши йому віри, не поставив сторожів. Та відає бог, [як] ізбавити людей благочестивих своїх од обману! Олег бо зупинився на Клязьмі, гадаючи, що, убоявшись його, Мстислав і побіжить. А до Мстислава зібралася дружина, в той день і в другий, — новгородці, і ростовці, і білозерці.

Мстислав, отож, став перед городом [Суздалем], приготувавши до бою дружину. [Але] не рушив ні він, [Олег], да Мстислава, ні Мстислав на Олега, і стояли вони обидва один проти одного чотири дні. І прийшла Мстиславу вість: "Послав тобі отець брата Вячеслава з половцями".

І прийшов Вячеслав [Володимирович] у четвер після Феодорової неділі посту. А в п'ятницю вранці рушив Олег, приготувавшись до бою, до города, а Мстислав пішов супроти нього з новгородцями. І дав Мстислав стяг Володимирів [хану] половчинові, на ім'я Куману 16, і, давши йому піших воїв, поставив його на правім крилі. І Куман, повівши піших воїв6, нап'яв стяг Володимирів. І узрів Олег стяг Володимирів, і убоявся, і жах напав на нього і на воїв його.

І пішли вони до бою одні проти одних, і рушив Олег супроти Мстислава, а Ярослав пішов проти Вячеслава. І коли Мстислав перейшов пожарище з новгородцями, то зступилися вони на [ріці] Кулакші, і була битва сильна, і став одолівати Мстислав. А як побачив Олег, що пішов стяг Володимирів і почав заходити в тил його, то, убоявшись, побіг Олег, і одолів Мстислав.

Олег прибіг тоді до Мурома і зачинив Ярослава в Муромі, а сам пішов до Рязані. Мстислав же прийшов до Мурома і вчинив мир з муромцями. Він узяв людей своїх, і ростовців, і суздальців, і рушив | 5 до Рязані вслід за Олегом. Олег тоді вибіг із Рязані, а Мстислав учинив мир із рязанцями, і забрав людей своїх, що їх ув'язнив був Олег, і послав [посла] до Олега, говорячи: "Не тікай же ти нікуди, а пошли до братів

своїх із благанням, щоб не позбавили вони тебе Руської землі. А я пошлю до отця просити за тебе". І Олег обіцявся так зробити.

Мстислав же вернувся назад до Суздаля і звідти прийшов до Новгорода, в город свій, за молитвами преподобного єпископа Микити. А було це наприкінці року 6604, індикта четвертого, на половину [п'ятого! 17.

У РІК 6605[1097]1. Прибули Святоплрлк [Ізяславич], і Володимир [Всеволодович], і Давид Ігоревич, і Василько Ростиславич, і Давид Святославич, і брат його Олег і зібралися [в городі] Любечі, щоб уладнати мир. І говорили вони один одному, кажучи:

"Пощо ми губимо Руськую землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межи нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руськую землю. Кожен хай 2 держить отчину свою: Святополк — Київ Ізяславів; Володимир — Всеволодів [уділ]; Давид, і Олег, і 2 Ярослав — Святославів [уділ]; [іншим хай будуть] городи, які їм роздав Всеволод: Давидові — . Володимир; двом Ростиславичам: Перемишль — Володареві, а Теребовль — Василькові". І на цім вони цілували хреста: "А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будемо ми всі і чесний хрест". І сказали вони всі: "Хай буде проти нього хрест чесний і вся земля Руськая". І, поцілувавшись, пішли вони до себе.

І прийшов Святополк до Києва з Давидом [Ігоровичем], і раді були люди всі. Тільки диявола взяла досада через любов оцю. І вліз сатана в серце декотрим мужам, [Василеві, Лазарю і Туряку], і стали вони говорити Давидові Ігоровичу, кажучи так: "Володимир уже поєднався з Васильком проти Святополка і проти тебе". Давид же, пойнявши віри брехливим словам, став говорити [Святополкові] на Василька, мовлячи так: "Хто вже убив брата твойого Ярополка? А нині він замишляє на тебе і на мене, і поєднався уже з Володимиі ром. Тож подумай ти про свою голову!" І Святополк [стривожився, кажучи: "А чи се правда буде, чи брехня?" Не відав він [сього], і сказав Святополк Давидові: "Якщо ж ти

правду мовиш — нехай бог тобі буде свідком. А якщо ти із завісті мовиш — нехай бог буде за ним". Бо Святополк жалкував за братом своїм [Ярополком], і про себе став він помишляти: "А коли се правда буде?" І пойняв він віри Давидові, і обманув Давид Святополка, і стали вони удвох радитися про Василька. А Василько цього не відав і Володимир. І став Давид говорити: "Якщо ми оба не візьмемо Василька, — то ні тобі княжіння в Києві, ні мені у Володимирі". І послухав його Святополк.

І прибув Василько [до Дніпра] в четвертий [день] листопада, і перевізся на Видобич, і 2 пішов поклонитися до святого Михайла в монастир, і вечеряв тут. А обоз свій він поставив на [річці] Рудиці, і коли настав вечір, він вернувся у свій обоз.

Коли ж настав ранок, прислав [до нього] Святополк [посла], кажучи: "Не йди із іменин моїх". Але Василько відперся, кажучи:

"Не можу я ждати, а то ще буде війна вдома". І прислав до нього [посла] Давид: "Не йди, брате, і не ослухайся брата старшого. Підімо оба". Проте не схотів Василько вчинити так, ні послухатися їх обох.

І сказав Давид Святополкові: "Бачиш же? Він не шанує тебе, ходячи під рукою твоєю. А якщо він одійде у свою волость? Сам побачиш, чи ще він не займе ото городів твоїх — Турова, і Пінська, і інших городів твоїх? Тоді ти згадаєш мене. Так от, прикликавши його нині, ти схопи його і дай його мені".

І послухав його Святополк, і послав [посла] по Василька, говорячи: "Якщо ж ти не хочеш ждати до іменин моїх, то прийди нині та привітаєш мене і посидимо ми всі з Давидом". І Василько обіцявся прийти, не знаючи лукавства, що його кував на нього Давид.

Василько, отож, сівши на коня, поїхав. І встрів його отрок його, і розповів йому, говорячи: "Не ходи, княже. Вони хотять тебе схопити". Та не послухав він його, думаючи: "Як мене хотять схопити?

Щойно вони цілували хреста, кажучи: "Якщо хто проти кого буде, то хрест проти того хай [буде] і ми всі". І, подумавши так, він перехрестився, мовлячи: "Воля господня хай буде".

І приїхав він з невеликою дружиною на княжий двір. І вийшов назустріч йому Святополк, і пішли вони в гридницю 3, і прийшовДавид, і сіли вони, | і почав Святополк говорити: "Останься на святки" 4. І сказав Василько: "Не можу я, брате, остатись. Уже повелів я обозові піти вперед". Давид же сидів, як німий. І сказав Святополк:

"Снідай, брате". І згодився Василько поснідати. І сказав Святополк: "Ви посидьте удвох тут, а я піду розпоряджусь". І він вийшов звідти, а Давид із Васильком сиділи удвох, і почав Василько говорити до Давида, а Давид не міг ні говорити, ані слухати, бо він злякався був, облуду маючи в серці. І, посидівши трохи, Давид сказав: "Де е. брат?" А вони, [слуги], сказали йому: "Стоїть на сінях". І, вставши, Давид сказав: "А піду я до нього, а ти тут, брате, посиди". І, вставши, Давид вийшов звідти. А як вийшов Давид, то заперли Василька в п'ятий [день] листопада і, окувавши у дві окови, приставили до нього сторожів на ніч.

А назавтра Святополк скликав бояр і киян і розповів їм, що йому розказав був Давид, мовляв: "Брата тобі він убив і на тебе врадився з Володимиром. Він хоче тебе убити і город твій зайняти". І сказали бояри і люди: "Тобі, княже, голови своєї треба берегти. І якщо сказав правду Давид, хай дістане Василько кару. Якщо ж неправду говорив Давид, хай дістане він одплату від бога і одповідає перед богом".

І довідалися [про це] ігумени, і стали вони благати за Василька перед Святополком, і сказав їм Святополк: "Оно Давид!" А Давид, це вивідавши, став під'юджувати [Святополка] на осліплення [Василька]: "Якщо ж ти сього не зробиш і його пустиш, то ні тобі [не] княжити, ні мені", — бо Святополк хотів пустити його, а Давид не хотів, остерігаючись його.

І на ту ніч повезли 5 його до Звенигорода 5, — а це є город невеликий коло Києва, так верстов із десять оддалеки, — і, привізши його на возі, окованого, зсадили його з воза, і ввели у невелику хижу 6. І коли він [тут] сидів, узрів Василько торчина, що гострив ножа, і зрозумів, що хотять його осліпити, і заволав він до бога плачем великим і стогоном великим.

І тут увійшли, послані Святополком і Давидом, Сновид Ізечевич, 1 конюх Святополків, і Дмитро, конюх Давидів, її стали розстеляти ковер. І, розіславши, вони схопили Василька обидва, намагаючись повалити його. Та він боровся з ними кріпко, і не могли вони його удвох повалити. А тут увійшли другі, і повалили вони його, і зв'язали його, і, знявши дошку з печі, поклали на груди йому. І сіли по обидва боки Сновид Ізечевич і Дмитро, і не могли його удвох вдержати. Тоді підійшло інших двоє, і зняли вони другу дошку з печі, і сіли оба, і придавили його так сильно, що груди затріщали. І приступив торчин, на ім'я Берендій, овчар Святополків, держачи ножа. Він намагався ввертіти ножа в око, та не попав у око, а перерізав йому лице, — і було знати [пізніш] рану ту на лиці його. Потім же він увертів йому ножа в око 8 і вийняв зіницю, тоді в друге око ввертів ножа і вийняв другу зіницю. І по тім часі він був, як мертвий.

І, взявши його на коврі, положили вони його на воза, як мертвого, і повезли його до Володимира. І коли прибули вони [до города Здвиженя], перейшовши міст воздвиженський, [то] стали з ним на торговищі, і, стягнувши з нього сорочку криваву, дали [її] попаді випрати. Попадя ж, виправши, натягла [її] на нього, коли вони обідали, і плакати стала попадя. А він був, як мертвий.

І2 збудив його плач, і спитав він: "Де се я єсмь?" Вони ж сказали йому: "У городі Здвижені". І попросив він води, і вони дали йому. І випив він води, і вернулась до нього 2 душа, і опам'ятався він, і пощупав сорочку, і сказав: "Чому єсте зняли ви [її] з мене? Хай би я в сій сорочці і смерть прийняв, і став перед богом у кривавій сорочці".

А коли вони пообідали, вони швидко рушили з ним на возі, а по грудкуватій путі, бо був тоді місяць грудень, себто листопад, і прибули з ним [до города] Володимира на шостий день. Прийшов також і Давид услід за ним, наче звіра зловив. І посадили його у дворі Вакієвім, і стерегти приставили тридцять мужів і двох отроків княжих. Улана і Колчю.

Володимир же [Всеволодович], почувши, що схоплено Василь" ка і осліплено, вжахнувся, і заплакав вельми, і сказав: "Сього ж не було в Руській землі ні при дідах наших, ні при отцях наших, такого зла". І тоді він одразу послав [послів] до Давида і до Олега Святославичів, говорячи: "Підіть обидва до Городця" та поправимо се зло, яке скоїлося в Руській землі і в нас, брати, бо кинув він у нас ножа. Бо якщо сьогодні ми не поправимо — більше зло встане між нас. І почне брат брата заколювати, і погибне земля Руськая, а вороги наші, половці, прийшовши, візьмуть землю Руськую".

Це почувши, Давид і Олег вельми опечалились і стали тужити, кажучи: "Сього не було в роду нашому". І тоді одразу, зібравши воїв, прийшли вони обидва до Володимира, [а] Володимир перебував, стоячи з військом, у бору [коло Городця Пісочного].

Володимир, отож, і Давид, і Олег послали мужів своїх до Святополка, говорячи: "Що се ти вчинив єси в Руській землі? Кинув ти єси ножа в нас! Чому ти осліпив єси брата свойого? Якщо б ото вина яка була на ньому — викрив би єси його перед нами і, доказавши його [вину], вчинив би йому [се]. А нині яке обвинувачення проти нього, коли ти йому се заподіяв єси?" І сказав Святополк: "Розповів мені Давид Ігоревич: "Василько брата тобі убив, Ярополка, і тебе він хоче вбити, і зайняти волость твою. Туров, і Пінськ, і Берестій, і Погорину. І поклявся він з Володимиром, що Володимирові сісти в Києві, а Василькові у Володимирі". А мені доводиться голови своєї берегти. І не я його осліпив, а Давид. Він і повів його до себе". І сказали мужі Володимирові, і Давидові, і Олегові: "Виправдання за се ви оба не маєте, що Давид осліпив його. Не в Давидовім городі він схоплений і осліплений, а в

твоєму городі схоплений і осліплений". І, сказавши це, розійшлися вони нарізко.

Назавтра ж Володимир, і Давид, і Олег збиралися [іти] через Дніпро на Святополка, а Святополк хотів утекти з Києва. Та не дали) йому кия^іи втекти, а послали [вдову] Всеволодову, княгиню [Анну], і митрополита Миколая до Володимира, говорячи: "Ми молимо тебе, княже, і обох братів твоїх: не погубіте Руської землі. Бо якщо піднімете ви рать між собою, погані будуть радуватися і візьмуть землю вашу, що її зібрали були ваші діди і отці ваші трудом великим і хоробрістю, борючись за Руськую землю. І інші землі вони добули, а ви хочете погубити Руськую землю".

Всеволодова княгиня і митрополит прийшли до Володимира, і молили обоє його, і повідали благання киян — щоб уладнати мир, і берегти землю Руську, і боротися з поганими. І, це почувши, Володимир розплакався і сказав: "Воістину отці наші і діди наші оберегли Руськую землю, а ми її хочем погубити". І схилився він на мольбу княгинину 2, бо поважав він й, як матір 9 із-за отця свого, адже вельми він був любий отцю своєму. За життя [його] і по смерті він не ослухався його ані в чому, тому ї і послухав він Ті '°, як матері. І митрополита він так само поважав, [його] сан святительський, і '° не ослухався мольби його.

Володимир бо такий є сповнений любові. Любов маючи до митрополитів і до єпископів, а особливо чорноризький чин люблячи, він і тих, що приходять до нього, нагодує і напоїть, як мати дітей своїх. Якщо кого він бачить чи галасливим, чи в якій ганьбі, то не осуджував, а все до приязні прихиляв і піддержував. Та ми до сказаного раніш повернемося.

Княгиня ж, побувши у Володимира, прийшла до Києва і повідала всю річ [Володимирову] Святополкові і киянам, — що мир буде.

І стали вони межи собою мужів слати, і замирилися на тім, що сказали Святополкові: "Оскільки се є Давидове баламутство, то йди ти, Святополче, на Давида. Або схопи його, або прожени".

Святополк, отож, згодився на це, і цілували вони хреста межи собою, мир уладнавши.

Коли ж Василько перебував у Володимирі, у вказаному раніш місці, і коли наблизився ' великий піст, — а я був тут, у Володи8і мирі, — [то] в одну ніч прислав по мене кня^зь Давид отрока. І прийшов я до нього, і сиділа дружина навколо нього, і посадив він мене, і сказав мені: "Осе говорив Василько сеї ночі до Улана і до Колчі. Сказав так Василько: "Чую се я, що йде Володимир і Святополк на Давида. Якщо б ото мене Давид послухав, то послав би я мужа свойого до Володимира. і він вернеться, бо я знаю, що я з ним говорив, і він не піде". Так ось, Василю, шлю я тебе. Іди до Василька з двома сими отроками і скажи йому так: "Якщо хочеш ти до Володимира послати мужа свойого і вернеться Володимир, то дам я тобі котрий тобі вгодно город — або Всеволож, або Шеполь, або Перемиль".

Я тоді пішов до Василька і повідав йому всю річ Давидову. А він сказав: "Сього я не говорив. Але, надіючись на бога, я пошлю до Володимира, щоб не пролили крові задля мене. Та се мені дивно: він дає мені город свій або й мій Теребовль. [Се] моя волость і нині". Так воно й сталося. Пождавши, він. бо невдовзі узяв волость свою. Мені ж він сказав: "Іди до Давида і скажи йому: "Пришли мені Кульмія. Я його пошлю до Володимира". Однак не послухав його Давид, а послав мене, кажучи знову: "Нема Кульмія". І сказав мені Василько: "Посиди трохи".

І звелів він слузі своєму вийти, і сів зо мною, і став говорити: "Осе я чую, що хоче Давид видати мене ляхам. Мало оте наситився він крові моєї, так тепер більше насититься, якщо мене видасть їм. Бо я ляхам багато зла вчинив, і ще хотів учинити і відомстити за Руськую землю. Якщо видасть він мене ляхам — не боюсь я смерті. А тепер скажу я тобі по правді, що навів [се] на мене бог за мою гордовитість. Коли прийшла

мені вість, що йдуть до мене берендичі, і печеніги, і торки, то так сказав я в умі своєму: "Якщо будуть у мене берендичі, і торки, і печеніги, то скажу я брату своєму Володареві і Давидові [Ігоровичу]: "Дайте мені дружину свою молодшу, а самі пийте оба і веселітеся". І задумав я: "На землю Лядську буду я наступати зимою і літом, і візьму землю Лядську, і відомщу за землю Руськую". А після цього хотів я вже забрати болгар і2 дунайських і посадити їх у себе. Потім хотів я проситися у Святополка і у Володимира іти на половців. "І піду, — сказав я [собі], — на половців, і або знайду собі славу, або голову свою зложу за Руськую землю". А іншого помислу в серці моїм не було — ні на Святополка, ні на Давида. І осе клянусь я богом і його пришестям, що не замислив я зла братам моїм ані в чому. Але за мою гордовитість, що пішли берендичі до мене, і возвеселилося серце моє, і возвеличився 12 ум мій, — і принизив мене бог, і усмирив мене".

Після цього ж, коли надходив Великдень 13, пішов Давид [Ігоревич], маючи намір забрати волость Василькову. Та встрів його Володар, брат Васильків, коло [города] Бужська, і не одважився Давид стати супроти Володаря, а заперся в Бужську 14. І обступив Володар город Бужськ, і став Володар мовити: "Чому ти, зло скоївши, не каєшся в ньому? Та вже спом'яни, скільки зла ти натворив єси!" Давид же на Святополка став вину валити, говорячи: "Чи я се вчинив? І чи в моєму городі? Я й сам боявся, щоб і мене не схопили і [не] вдіяли те саме. Довелось мені було пристати на раду їх, будучи в руках їхніх". І сказав Володар: "Бог свідок тому. А нині ти пусти брата мойого, і я вчиню з тобою мир". І, зрадівши, Давид послав [отроків] по Василька. І привели його, [і] оддав він його Володареві, і настав мир, і розійшлися вони обидва. І сів Василько у Теребовлі, а Давид прийшов до Володимира.

Коли настала весна, то прийшов Володар і Василько на Давида. І прибули вони до [города] Всеволожа, а Давид заперся у Володимирі. Вони ж оба стали навколо Всеволожа, і взяли город списом, і запалили вогнем. І вибігли люди од вогню, і повелів Василько всіх посікти. І вчинив Василько помсту на людях неповинних, і пролив кров неповинну.

Після цього ж прийшли вони до Володимира, і Давид заперся в городі, а ці удвох обступили город. І послали вони [послів] до володимирців, говорячи: "Ми оба прийшли не на город ваш, ні на вас, а на ворогів своїх — на Туряка, і на Лазаря, і на Василя. Бо ті намовили Давида, і тих послухав Давид, і вчинив усе зло. Якщо ви з хоче[ге за сих битися, то ми ось готові. А як ні — то видайте ворогів наших".

Городяни ж, почувши це, здзвонили 15 віче. І сказали Давиду люди на вічі: "Видай мужів сих. Ми не б'ємося за них. Бо за тебе ми можем битися, а за сих — не б'ємося. А як ні — то ми одчинимо ворота города і ти сам промишляй про себе". І довелося видати їх, і сказав Давид: "Нема їх тут, бо я послав їх був до Луцька".

Але коли ті пішли до Луцька, [то] Туряк утік до Києва, а Лазар і Василь вернулися до [города] Турійська. І прочули люди, що вони в Турійську є, і закричали люди на Давида, кажучи: "Видай, кого од тебе хотять. А як ні — то здамося". Давид тоді, пославши [отроків] , привів Василя і Лазаря і видав їх.

І вчинили вони мир у неділю, а назавтра, в понеділок, на зорях, повісили Лазаря і Василя і розстріляли їх стрілами Васильковичі 16 І пішли вони од города.

Се вже другу помсту учинив [Василько], що її не гаразд було вдіяти. Хай би месником бог був і [треба] було возложити на бога помсту свою. Як ото сказав пророк [Мойсей про слова господа]: "І воздам я помсту ворогам і ненависникам моїм воздам". Бо за кров синів своїх він одплачує і мстить. І воздасть він помсту ворогам і ненависникам його воздасть" 17.

А коли ті відійшли од города, то цих обох, знявши, погребли.

Оскільки ж Святополк обіцявся се вчинити — прогнати Давида, — він пішов до Берестія, до Ляхів. І, це почувши, Давид пішов у Ляхд, до

[князя] Володислава [Германа] 18, шукаючи підмоги. Ляхи ж обіцялися це сповнити і взяли в нього п'ятдесят гривень золота, кажучи йому: "Ти піди з нами до Берестія, бо ось запрошує нас Святополк на збір, і там ми помиримо тебе із Святополком". І, послухавши їх, Давид пішов до Берестія з Володиславом.

І став Святополк у городі [Берестії],-а ляхи на [ріці] Бузі. І ввійшов Святополк у зносини з ляхами 19, і дав їм великі дари за Давида. І сказав Володислав Давидові: "Не послухає мене Святополк, так що ти іди назад". І прийшов Давид до [города] Володимира. А Святополк учинив раду з ляхами і рушив до Пінська. Він "4 послав по військо, і при)був до Дорогобужа, і діждався тут воїв своїх, [і] пішов на Давида до города [Володимира]. А Давид заперся в городі, надіючись помочі [дістати] в ляхів проти Святополка, бо вони сказали були йому: "Якщо на тебе прийдуть руські князі, то ми тобі будемо помічниками". І збрехали вони, бо взяли золото у Давида і в Святополка 20. Святополк, отож, обступив город, а Давид [був] у городі. І стояв Святополк довкола города сім неділь, і став Давид благати: "Пусти мене із города". Святополк тоді обіцявся йому, і цілували вони оба хреста межи собою. І вийшов Давид із города [Володимира], і прийшов у [город] Червен, а Святополк увійшов у город у велику суботу. Давид же втік у Ляхи.

Святополк же, прогнавши Давида, почав замишляти проти Володаря і проти Василька, говорячи: "Адже се є волость отця мойого і брата" 21. І пішов він на них, і коли почули це Володар 22 і Василько, [то] пішли вони насупроти, взявши хреста, якого він цілував із ними на тім, що "на Давида 23 я прийшов, а з вами обома хочу мати мир і любов".

І переступив Святополк хреста 2, надіючись на множество воїв. І зступилися вони на полі на Рожні, коли приготувались до бою вони обидва, і Василько підніс хреста, говорячи: "Сього ти цілував єси. Спершу, коли взяв ти єси у мене зір очей моїх, а нині осе хочеш ти душу відняти мою. Тож хай межи нами буде хрест сей чесний".

І рушили вони одні супроти одних до бою, і зступилися полки, і багато людей благочестивих б'ачили хреста над Васильковими воями, що піднісся вельми. І коли сталася велика битва і багато падало з обох військ, побачив Святополк, що битва люта, і побіг, і прибіг до Володимира. А Володар же і Василько, перемігши, стали тут, кажучи: "Доволі нам обом на межі своїй стати". І не пішли вони нікуди.

Святополк же прибіг до Володимира, і з ним сини його два, [Мстислав і Ярослав], і Ярополчичів два2, [Ярослав і Вячеслав], і Святоша, син Давида Святославича, і інша дружина. Святополк при цьому посадив у Володимирі сина свого Мстислава, що був у нього від наложниці, а Ярослава послав в Угри, запрошуючи угрів 5 проти Володаря, | а сам пішов до Києва.

Ярослав, син Святополків, прийшов з уграми, і король [угорський] Коломан [прийшов], і два біскупи, [Купан і Лаврентій], і стали вони довкола Перемишля по [ріці] Вягру, а Володар заперся в городі24.

Давид же [Ігоревич], у той час прийшовши з Ляхів, посадив жону свою у (брата її) 25 Володаря, а сам пішов у Половці. І зустрів його [хан] Боняк, і вернувся Давид, і рушили вони оба на угрів. І коли вони ото йшли, і стали на нічліг, і коли наступила опівніч, то Боняк, уставши, від'їхав од війська і почав вити вовчим голосом. І ВІДБИВСЯ йому вовк, і стало багато вовків вити. Боняк тоді, приїхавши, сказав Давидові: "Побіда нам є над уграми завтра" 2.

А назавтра Боняк, приготувавши воїв своїх до бою, — і Давидових було ї сто, а Боняк із трьома стами, — розділив [їх] на три полки і рушив до угрів. І пустив він у напад [хана] Алтунопу з п'ятдесятьма людьми 2, а Давида поставив під стягом, а сам розділився на два полки — по п'ятдесят на [кожну] сторону.

Угри ж виладналися до бою загонами, бо було угрів числом сто тисяч 26. Алтунопа тоді примчав до першого загону і, стріливши, побіг перед

уграми. Угри ж погнали вслід за ними, думаючи, що Боняк утікає, а Боняк помчав [за ними], рубаючи з тилу. Алтунопа ж повернув назад, і не допускали вони угрів назад, і так множицею побивав він їх. Боняк же розділився на три полки, і збили вони угрів у товпу, як ото сокіл галок збиває, і побігли угри, і многі втопились у Вягрі, а другі в Сяні. І, втікаючи понад Сяном угору, спихали вони один одного, і гнав услід за ними [Боняк] два дні, рубаючи їх. Тут же вбили біскупа їхього Купана 27 і з бояр багатьох. Як ото говорили, погибло, убито сорок тисяч.

Ярослав же утік на Ляхи і прийшов до Берестія, а Давид, зайнявши [городи] Сутійськ і Червен, прийшов зненацька і захопив володимирців.

Мстислав же заперся в городі [Володимирі] з залогою, тому що були в нього берестяни, і піняни, і вишеговці . І став Давид, обступивши город, і часто ходив приступом. Одного разу підступили 29 вони до города під вежами, а ті билися з городських стін. І стріляли >вони одні на одних, | [і] йшли стріли, як дощ. Коли ж Мстислав збирався стрілити, він зненацька ударений був під груди стрілою на заборолах 30 крізь щілину. І звели його [вниз], і на ту ніч він умер. І таїли [смерть] його три дні, а на четвертий день розповіли про це на вічі. І сказали люди: "Князь ось убитий. А якщо ми здамося, то Святополк погубить нас".

І послали вони до Святополка [гінців], говорячи: "Син ось твій убитий, а ми ізнемагаєм од голоду. Якщо ти не прийдеш, то здадуться люди, не можучи видержати голоду". Святополк тоді послав Путяту [Вишатича], свого воєводу. І коли Путята прийшов із військом до Луцька, до Святоші, сина Давида [Святославича], то були тут мужі Давида [Ігоровича], бо поклявся був Святоша Давидові2:

"Якщо піде на тебе Святополк, я скажу тобі". Однак не зробив цього Святоша, а похватав мужів Давидових і сам пішов на Давида.

І прийшов Святоша і Путята [місяця] серпня у п'ятий день в полуднє [до Володимира], коли вр'і 2 Давидові облягали город, а Давид спав. І

напали вони на них, і стали сікти, і городяни зіскочили з городських стін і [теж] стали сікти воїв Давидових. І побіг Давид і Мстислав [Всеволодович], синовець його31. Святоша ж2 і Путята зайняли город і посадили удвох посадника Святополкового Василя. І прийшов Святоша до Луцька, а Путята до Києва.

Давид же втік у Половці, і зустрів його [хан] Боняк і половці. І пішов Давид і Боняк на Святошу до Луцька, і обступили вони Святошу в городі, і вчинили мир. І вийшов Святоша з города, і прийшов до отця свого, [Давида Святославича], в Чернігів. А Давид [Ігоревич] забрав Луцьк і звідти прийшов до Володимира. Посадник Василь вибіг тоді з города, а Давид перебрав [собі] Володимир і сів у ньому.

А на другий рік збір учинили князі — Святополк [Ізяславич], Володимир [Всеволодович], Давид і Олег [Святославичі]. Запросили ВОНW Давида Ігоровича і не дали йому Володимира, а дали йому Дорогобуж. У нім же він і вмер. А Святополк перебрав [собі] Володимир і посадив [тут] сина свого Ярослава.

У РІК 6606 [1098]. Прийшов Володимир, і Давид, і Олег на Святополка, і стали вони коло Городця [Пісочного], і владнали мир '. 7 У сей же рік заклав Володимир кам'яну церкву свято(і Богородиці в Переяславлі на княжім дворі.

Того ж року заложив Володимир Мономах Город на [ріці] Острі.

У РІК 6607[1099]. Пішов Святополк на Давида [Ігоровича] до [города] Володимира і прогнав Давида в Ляхи '.

У сей же рік було знамення над Володимиром у місяці квітні: [стояли в небі] два круги, а в них — наче сонце, [зранку] і до шостого часа 2, а вночі — наче три дороги 3 світлі, аж до зірниць.

У сей же рік побиті були угри коло Перемишля '

У сей же рік убитий був Мстислав, син Святополків, у Володимирі, місяця червня [у] дванадцятий день '.

У РІК ббО8[1100] Вийшов Мстислав [Всеволодович з города Володимира] од Давида на море місяця червня в десятий [день].

Того ж року брати владнали мир межи собою — Святополк, і Володимир, Давид і Олег, в [городі] Увітичах місяця серпня в чотирнадцятий день2.

Того ж місяця в тридцятий [день], у тім же місці, зібралися всі брати — Святополк, Володимир, Давид ' і Олег. і прибув до них Давид Ігорович, і сказав їм: "Нащо мене ви запросили єсте? Я ось єсмь. Кому до мене обида?" І відповів йому Володимир: "Ти єси прислав до нас, кажучи: "Хочу я, брати, прийти до вас і пожалітись на свою обиду". І ось ти прийшов єси, і сидиш зі своїми братами на одному коврі. А чому ти не жалієшся? До кого тобі обида?" І не відповів йому Давид анічого.

І стали усі браття на конях. І став Святополк зі своєю дружиною, а Володимир — так само 3, а Давид і Олег — зі своєю дружиною, нарізно один від одного. А Давид Ігоревич сидів окремо. І не допустили вони його до себе, і осібно радилися про Давида. І, нарадившись, послали вони до Давида мужів своїх — Святополк [воєводу] Путяту [Вишатича], Володимир — [воєвод] Орогостя і 1 Ратибора, Давид і Олег — [боярина] Торчина.

Послані ж прийшли до Давида і сказали йому: "Се тобі мовлять брати: "Ми не дамо тобі стола Володимире ького, бо ти кинув єси ножа в нас, а сього не було в Руській землі. Але ми тебе не візьмемо, ні іншого зла не вчинимо, а се тобі даєм: пішовши, ти сядь у Бужську [і] в Острозі 4; а ' Дубен і Чорторийськ — се тобі дає Святополк; а осе тобі дає Володимир двісті гривень, а ' Давид і Олег — двісті гривень".їв І тоді послали вони послів своїх до Володаря і | до Василька [Ростиславичів]: "Візьми, [Володарю], брата свойого Василька до себе, і нехай буде вам

одна волость ' — Перемишль. І якщо вам угодно, то сидіть [там] обидва, а як ні, то пусти Василька сюди, хай ми його прогодуємо тут. А холопів наших і смердів видайте!" Але не послухав цього Володар і Василько.

А Давид [Ігоревич] сів 5 у Бужську, і після цього дав Святополк Давидові Дорогобуж. У нім же він і вмер. А [город] Володимир [Святополк] дав синові своєму Ярославу 6.

У РІК 6609 [110І]1. Преставився Всеслав [Брячиславич], полоцький князь, місяця квітня в чотирнадцятий день о дев'ятій годині ' дня в середу 2.

У той же рік підняв рать 3 Ярослав Ярополчич у Берестії. І виступив на нього Святополк, і застав 4 його в городі, і, схопивши його, окував, і привів його до Києва. І благав за нього митрополит [Миколай] і ігумени, і вблагали вони Святополка. І повели його, [Ярослава, присягнути] перед гробами святих Бориса і Гліба, і зняли з нього окови, і пустили його.

У тім же році зібралися брати Святополк, і Володимир, Давид і ' Олег [Святославичі], Ярослав, брат їх обох 5, на [річці] Золотчі. І прислали половці послів од усіх князів [своїх] до всіх братів, говорячи і просячи миру. І сказали їм князі руські: "Якщо ви хочете миру, то зберімось коло Сакова". І послали вони [послів] по ' половців, і зустрілися коло [города] Сакова, і вчинили мир із половцями, і взяли вони заложників одні в одних місяця вересня в п'ятнадцятий день. день великого свята — Успіння. богородиці (Перша пречиста).

У сен же рік Володимир заложив у Смоленську кам'яну церкву святої Богородиці, єпископію.

У РІК 6610[П02]. Вибіг Ярослав Ярополчич із Києва місяця жовтня в перший день.

Того ж місяця наприкінці обманув Ярослав Святополчич Ярослава Ярополчича, і ', схопивши його на [ріці] Нурі, привів його до отця [свого] Святополка, і окували його.

Того ж року, місяця жовтня 2 у двадцятий [день], прийшов [до Києва] Мстислав, син Володимирів, з новгородцями, бо Святополк з Володимиром мав раніш угоду, що Новгород має бути Святополковим і він має посадити сина свого [Ярослава] в Новгороді, а в [городі] Володимирі сина свого [Мстислава] має посадити Володимир.

І прийшов Мстислав до Києва, і сіли вони в гридниці3, і сказали мужі Володимирові [Святополку]: "Осе прислав Володимир | "сина свойого, а ось сидять новгородці. Нехай, узявши сина твойого, вони йдуть до Новгорода, а Мстислав нехай іде до Володимира".

І сказали новгородці Святополку: "Осе ми, княже, прислані до тебе. І сказали нам так: "Не хочемо ми Святополка, ні сина його. Хіба що дві голови має син твій, то пошли його. Сього нам дав Всеволод, і ми виростили єсмо собі князя. А ти пішов єси од нас". Святополк же багато спорив з ними, але вони не схотіли [його сина і], взявши Мстислава, пішли до Новгорода.

У той же рік було знамення на небі, місяця січня у ' двадцять і дев'ятий [день]: протягом трьох днів наче заграва пожежі [стояла] зі сходу, і півдня, і заходу, і півночі, — і таке світло було всю ніч, як од місяця, що світиться уповні4.

У той же рік було знамення в місяці, місяця лютого в п'ятий день 5.

Того ж місяця в сьомий день було знамення в сонці: огородилось було сонце трьома дугами, і були інші дуги, хребтами одна до одної 6.

А сі знамення бачачи, благочестиві люди з зітханням і ' з слізьми молилися богу, аби обернув бог знамення сі на добро. Бо знамення

бувають або ж на добро, або ж на зло. І от сі знамення були на добро. На прийдешній рік вложив бог добрий намір [в серце] руським князям: намислили вони дерзнути на Половців, піти в землю їхню. Що й збулося, як ото ми розкажем у наступному році.

У сей же рік преставився Володислав [Герман], лядський князь.

У сей же рік преставився Ярослав Ярополчич, місяця серпня в одинадцятий день 7.

У сей же рік повели дочку Святополкову Збиславу в Ляхи, за Болеслава [Кривоустого, князя лядського], місяця листопада в шістнадцятий день.

У той же рік родився у Володимира [Всеволодовича] син Андрій 8.

У РІК 6611 [1103]. Вложив бог у серце руським князям, Святополку [і] Володимиру, добрий намір, і зібралися вони радитись на [озері] Долобську. І сів Святополк зі своєю дружиною, а Володимир зі своєю дружиною та в одному шатрі, і стали радитися. І почала говорити дружина Святополкова: "Не час навесні воювати. Погубимо ми смердів і ріллю їх". І сказав Володимир: "Дивно мені, одружино, що коня дехто жаліє, яким оре хто-небудь. | А сього чому не розглянете, що стане смерд орати, а половчин, приїхавши, ударить смерда стрілою, а кобилу його забере. А в оселю його ' в'їхавши, забере жону його, і дітей, і все майно його візьме. То коня його ти жалієш, а самого чому не жалієш?" І не змогла йому на це відповісти дружина Святополкова, і сказав Святополк: "Брате, я ось готов уже". І встав Святополк, і сказав йому Володимир: "То ти, брате, велике добро зробиш Руській землі". І послали вони удвох [послів] до Давида і Олега [Святославичів], говорячи: "Підіть оба на половців. І або живі ми будемо, або мертві". Давид, отож, послухав їх, а Олег не послухав сього, причину сказавши: "Нездоров я".

Володимир же, поцілувавши брата свого, пішов до Переяславля, а Святополк — услід за ним, і Давид Святославич, і Давид Всеславич, і Мстислав [Всеволодович], Ігорів онук, [і] Вячеслав Ярополчич, [і] Ярополк Володимирович. І рушили вони на конях і в човнах, і прибули нижче від порогів, і стали в [урочищі] Протолчах і на Хортичім острові2. І сіли вони на коней, а піші вої, висівши з човнів, ішли в поле чотири дні, і прийшли на [ріку] Сутінь.

Половці ж, почувши, що йдуть руси, зібралися без числа і стали радитися. І сказав [хан] Урусоба: "Просімо миру в русі, бо кріпко вони битимуться з нами. Ми бо багато зла вчинили Руській землі". І сказали молодші Урусобі: "Якщо ти боїшся русі, то ми не боїмось. Сих же побивши, ми підемо в землю їх і візьмемо всі городи їхні. І хто ізбавить їх од нас?"

Руськії ж князі і вої молили бога і обітниці воздавали богові і пречистій матері його — той кутею, а той милостинею убогим, а ті пожертвами монастирям. І коли вони так молилися, рушили половці і послали перед собою в сторожі [хана] Алтунопу, що славився в них 3 мужністю. Так само й руські князі послали сторожів своїх. І устерегли вони Алтунопу, і обступили Алтунопу, і вбили його і тих, що були з ним. І ні один [не] втік із них, а всіх побили.

І пішли полки половецькії, як бори, і не окинути було оком їх, а руси пішли супроти них. І великий бог вложив боязнь велику 9і в половців, 1 і страх напав на них і трепет перед лицем руських воїв. І умлівали вони самі, і коням їхнім не було спіху в ногах, а руси весело на конях і пішо побігли до них. Половці ж, побачивши, як руси кинулися на них, побігли, не зступившись, перед руськими князями, а наші погнали, рубаючи їх, у четвертий [день] місяця квітня.

І велике спасіння вчинив бог у той день благовірним князям руським і всім християнам, а над ворогами нашими дав побіду велику. І вбили тут у бою двадцять князів: Урусобу, Кочія, Ярославопу, Кітанопу, Кумана,

Асупа, Куртка, Ченегрепа, Сурбаря та інших князів їхніх, а Белдузя схопили.

Потім же сіли брати [обідати?], побідивши ворогів своїх. І привели Белдузя до Святополка, і став Белдузь давати за себе злото, і срібло, і коні, і скот. Святополк же послав його З [до] Володимира, і коли він прийшов, запитав його Володимир: "Се, знай, схопила вас клятваї Бо багато разів, давши клятву, розоряли ви Руськую землю! То чому ти не учив синів своїх і рід свій не переступати клятви, і ви проливаєте кров християнську? Нехай тепер буде кров твоя на голові твоїй!" І повелів він убити його, і тоді розсікли його на куски.

А після цього зібралися брати всі, і сказав Володимир: "Се день, що сотворив його господь. Возрадуймося і возвеселімся в день сей" 4, тому що бог ізбавив нас од ворогів наших, і покорив ворогів наших, і "сокрушив голови зміїні, і дав господь пожиток їх нам" 5. Взяли бо тоді вони скоту, і овець, і коней, і верблюдів, і вежі з набутком і з челяддю, і захопили печенігів і торків з вежами, і прийшли в Русь із полоном великим, і зі славою, і з побідою великою.

Того ж року прийшла сарана, [місяця] серпня в перший день.

У тім же році, того ж місяця у вісімнадцятий день, пішов Святополк і поставив [город] Юр'єв, що його спалили були половці.

Того ж року бився Ярослав [Святославич] з мордвою, місяця березня в четвертий день, і переможений був Ярослав.

У РІК 6612[1104]. Повели [Ірину], дочку Володареву, за цесагревича [Ісаака], за Оле^ссинича г, до Цесарограда місяця липня у двадцятий [день].

У тім же році повели Передславу, дочку Святополкову, в Угри за королевича [Альмоша] 2, місяця серпня у двадцять і перший [день].

Того ж року прийшов митрополит Никифор в Русь, місяця грудня в шостий день.

У тім же році преставився Вячеслав Ярополчич, того ж місяця3 у тринадцятий день.

Того ж місяця у вісімнадцятий3 [день] Никифора, митрополита, посаджено [в Києві] на столі.

Сього ж року наприкінці послав Святополк [воєводу] Путяту [Вишатича] на Мінськ, а Володимир послав сина свого Ярополка, а Олег [Святославич] сам пішов на Гліба [Всеславича], узявши Давида Всеславича. Та не досягли вони нічого і вернулися назад.

І родився у Святополка син, і нарекли його ім'ям Брячислав.

У сей же рік було знамення: стояло сонце в крузі, а посередині круга — хрест, а посередині хреста — сонце, а поза кругом обабіч — два сонця, над сонцем же, поза кругом, дуга, обома рогами на північ. Таке ж знамення [було] і в місяці, такого самого вигляду, місяця лютого в четвертий, і п'ятий, і шостий день. Удень [на сонці воно було] протягом трьох днів, а вночі в місяці протягом трьох ночей .

У РІК 6613 [1105]. Увалився верх [церкви] святого Андрія [Первозваного].

У сей же рік митрополит .[Никифор] поставив Амфілохія єпископом у Володимир, місяця ' серпня у двадцять і сьомий день '.

У тім же році поставив він Лазаря [єпископом], у Переяславль, місяця листопада у дванадцятий 2 [день].

[У] тім же році поставив він Мину [єпископом] у Полоцьк, місяця грудня в третій день 3.

. У тім же році з'явилася звізда з хвостом 4 на заході і стояла місяць.

Того ж року, прийшовши зимою, на [броді] Зарубі [хан] Боняк переміг торків і берендіїв.

У РІК 6614[1106]. Спустошили половці навколо [города] Зарічська. І послав Святополк услід за ними [воєвод] Яня Вишатича, і брата його Путяту, і Іванка Захаровича, хозарина. І, догнавши половців коло Дунаю ', вони здобич одібрали, а половців посікли.

У сей же рік преставився Янь [Вишатич], старець добрий, проживши дев'яносто літ, у старості поважній. Живши по закону2 Альмош був сином тоді вже покійного угорського короля Гейзи I і братом тодішнього короля Коломана (див. про нього прим. 2 до 1112 р.), який незабаром осліпив Альмоша і його сина від Передслави, майбутнього короля Белу II. божому, він був 2 не гірший од перших праведників. Од нього ж я, [Нестор], чув багато розповідей, що їх вписав у літопис. Був бо він муж благий, і кроткий, і сумирний, що уникав усякого [злого] діла. Його ж і гроб єсть у Печорському монастирі, у притворі, де й ізлежить і тіло його, покладене місяця червня у двадцять і четвертий [день].

У той же рік постриглася Євпраксія, Всеволодова дочка, місяця грудня в шостий день.

Того ж року затьмарення було в сонці, серпня [місяця в перший день]3.

Тоді [ж] постригся князь Святоша, син Давидів, онук Святославів, [під ім'ям] Миколай, місяця лютого в сімнадцятий [день] 4.

У тім же році перемогла зимигола [Рогволода-Бориса] Всеславича, і всіх братів [його], і дружину їхню убили, дев'ять тисяч.

У РІК 6615 [1107], круга місяца 3 [рік], а сонячного круга 7 рік '.

У сей же час преставилася Володимирова княгиня [Гіда] 2, місяця травня в сьомий день.

Того ж місяця воював [хан] Боняк і зайняв коней коло ГТереяславля.

У тім же році прийшов Боняк, і Шарукань Старий, і інших князів багато, і стали вони навколо [города] Лубна. Святополк же [Ізяславич] і Володимир [Всеволодович], і Олег [Святославич, і син його] Святослав, Мстислав [Всеволодович], Вячеслав [і] Ярополк [Володимировичі] пішли на половців до Лубна, о шостій годині дня перебрели через Сулу і зняли клик на них. Половці ж перелякалися t од страху не змогли навіть стяга поставити, а побігли, хватаючи коней 3, і другі, піші, побігли. Наші ж стали сікти їх, а других руками хапати, і гнали 'їх до [ріки] Хорола. Убили ж вони Тааза, Бонякового брата, а [хана] Сугра схопили і братів його, а Шарукань ледве втік. Покинули вони і обоз свій, і взяли [його] руські вої місяця серпня у дванадцятий день, і вернулися до себе з побідою великою.

Святополк тоді прийшов на заутреню в Печорський монастир на Успіння святої богородиці4, а братія цілували його [з] радістю великою, що вороги наші переможені були молитвами святої богородиці і великого Феодосія, отця нашого. Бо такий ото обичай мав Святополк: коли він ішов на війну чи куди-інде, то тільки поклонившись перед гробом Феодосієвим і благословення взявши в ігумена [Феоктиста], сущого тут, а тоді йшов у свою путь.

У той же рік проставилася княгиня [Олісава] 5, Святополкова мати, місяця січня в четвертий день. 94 У тім же pdfv і того ж місяця пішов Володимир [Всеволодович] , і Давид [Святославич], і Олег [Святославич] до [хана] Аєпи і [до] другого Аєпи, і вчинили вони мир. І взяв Володимир за [сина свого] Юрія Аєпину дочку, Осіневу онуку, а Олег узяв за сина [свого Святослава] Аєпину дочку, Гіргеневу онуку 6, місяця січня у дванадцятий день.

Місяця лютого 7 в п'ятнадцятий день трусилася земля перед зорями.

У РІК 6616[1108]. Закладена була церква святого Михайла, Золотоверха, Святополком-князем, місяця липня в одинадцятий [день] '.

І скінчили трапезницю Печерського монастиря при Феоктистіігумені, яку він заклав за повелінням Гліба [Всеславича], котрий і дав на неї засоби.

У сей же рік вода була велика в Дніпрі, і в Десні, і в Прип'яті.

Того ж року вложив бог у серце архімандриту, ігумену печорському [Феоктисту добрий намір]: став спонукувати Феоктист Святополка-князя вписати Феодосія в синодик 2. Оскільки бог так зволив, то Святополк був рад [і] обіцявся вчинити се. І, отож, знаючи житіє його, став Святополк сповіщати про житіє Феодосія і звелів його вписати в синодик, що й зробив митрополит [Никифор] — вписав його в синодик. Митрополит повелів також по всіх єпископіях вписати Феодосія в синодик. І всі єпископи з радістю вписали і поминають його в усіх урочистих службах божих.

У сей же рік преставилася Катерина3, Всеволодова дочка, місяця липня у двадцять і четвертий [день] 3.

У сей же рік скінчили верх [церкви] святої Богородиці Влахернської на Клові, закладеної Стефаном, єпископом [Володимиреським], який був раніш ігуменом Печерського монастиря.

У РІК 6617 [1109]. Проставилася Євпраксія, Всеволодова дочка, місяця липня у дев'ятий день 1. І покладено було тіло її в Печорському монастирі коло дверей, що на південь, і зробили над нею божницю, де ото лежить тіло її.

У той же рік місяця грудня в другий день, [воєвода] Дмитро Іворович захопив вежі половецькі біля Дону 2; тисячу веж він узяв, посланий Володимиром-князем.

У РІК 6618[1110]. Рушили весною на половців Святополк, і Володимир, і Давид [Святославич], і, дійшовши [до города] Воїня, вернулися.

Того ж року половці, прийшовши [до] Воїня, вернулися '. 5 Того ж ро^у, прийшовши, половці пустошили довкола Переяславля по селах.

Того ж року взяли половці полон коло [города] Чучина 2.

У той же рік було знамення в Печорському монастирі. [Місяця] лютого в одинадцятий день з'явився стовп вогняний од землі до неба, а блискавки освітили всю землю, і на небі прогриміло о першій годині ночі, — весь мир бачив. Сей же стовп став на трапезниці кам'яній, так що не було видно хреста, і, постоявши трохи, перейшов на церкву і став над гробом Феодосієвим, а тоді на верх [церкви] перейшов, ніби до сходу передом, і потім його не стало видно 3.

Та се був не вогонь, ні стовп, а образ ангельський. Бо ангел так являється: то стовпом вогняним, а то полум'ям. Як ото сказав Давид [про господа]: "Ти перетворюєш ангелів своїх у духів і слуг своїх у вогонь палаючий"4. І посилаються вони за повелінням божим [туди], куди ото хоче владика всіх, творець ангелів і людей. Ангел бо приходить [туди], де благі місця і молитовні храми, і тут являють вони трохи образ свій або ж вогнем, або стовпом, або в іншому вигляді, щоб можна [було їх] бачити їм, [людям]. Бо ж не можна дивитися людям на істоту ангельську [ні] видіти [її], якщо навіть Моисей великий не зміг видіти ангельську істоту. Водив бо його вдень стовп хмарний, а вночі стовп вогняний 5, але се не стовп водив їх, а божий ангел ішов перед ним уночі і вдень.

Таким же [було] і се явлення, котре показувало, що мало статися і що сталося. На другий рік чи не сей ангел [нам] вождем був на іноплемінників-супостатів? Як ото сказано: "Ангел іде перед тобою" 6, і ще: "Ангел твій нехай буде з тобою" 7. Як ото пророк Давид говорить [про господа]: "Адже ангелам своїм він заповів про тебе — оберегти тебе" 8.

Як ото пише премудрий Єпіфаній: "До кожного ж створіння ангел приставлений: [є] ангел хмарам, і туманам, і снігу, і граду, і морозу; ангел голосам і громам; ангел зимі, і спеці, і осені, і весні, і літу, — всякому духу створіння його на землі і [в] таємних безоднях. Бо є вони сховані під землею і [в] пропасті пітьми, і ті, що проїв бувають у безодні, були колись наверху | землі; од них ото [є] пітьма, вечір і ніч, і світло й день" 9.

До всіх створінь ангели приставлені; так само ангел приставлений до якої завгодно землі, щоб оберегти кожен народ, якщо вони є навіть погани. Якщо гнів божий буде на який-небудь народ [і господь] повелить ангелу тому на яку-небудь землю війною піти, то тієї землі ангел не спротивиться повелінню божому. Так і оце навів був на нас бог за гріхи наші іноплемінників поганих, і побіждали вони нас за повелінням божим: водив бо їх ангел за повелінням божим.

Якщо ж хто каже, що ангела нема в поганих, нехай він почує, що коли Олександр Македонський зібрав військо проти Дарія, [царя перського], і коли він пішов і переміг землю всю од сходу і до заходу, і побив землю Єгипетську, і побив Арам, і прийшов у острови морські '°, то [тут] він звернув погляд свій [на Іудею, щоб] увійти в Єрусалим [і] побити " жидів, бо вони були в мирі з Дарієм.

І пішов він з усіма воями його, і став на таборищі, і ліг спочити. І приспіла ніч, і лежав він на ложі своїм посеред шатра,;', відкривши очі свої, побачив мужа, що стояв перед ним, і меча наголо в руці його, і вигляд меча його, як блискавки. І замахнувся він мечем своїм на голову цареву, і вжахнувся цар вельми, і сказав: "Не вбий 12 мене!" І сказав

йому ангел: "Послав мене бог усмиряти царів великих перед тобою і людей многих, і я ходжу попереду тебе, помагаючи тобі. А нині знай, що умреш ти, оскільки намислив ти єси ввійти в Єрусалим і зло вчинити ієреям божим і людям його". І сказав цар: "Молю тебе, о господи, відпусти нині гріх раба твойого. Якщо не вгодно тобі, то я вернуся до дому мойого". І сказав ангел: "Не бійся. Іди путею твоєю до Єрусалима, і ти побачиш там, в Єрусалимі, мужа у моїй подобі. І борзо ти впади лицем своїм, і поклонися мужеві тому, і— все, що він скаже тобі, зроби, не переступи слова його, бо в той день, коли переступиш слово його, ти й умреш".

І, вставши, цар пішов в Єрусалим. І, прийшовши, він запитав ієреїв: "Чи йти мені на Дарія?" І показали вони йому книги Даниїлапророка, і сказали йому: "Ти єси козел, а він — баран, і розіб'єш ти, і візьмеш ти царство його" 13.

Так | чи се не ангел водив Олександра? Чи не він поган побіждав і всіх еллінів-кумирослужителів? Отак і сі погани напущені [на нас] за гріхи наші. Та нехай се відомо буде, що в християн не один ангел, а [стільки], скільки [їх] охрестилося, особливо ж при благовірних князях наших. Хоча [ангели] супроти божого повеління не можуть противитися, але вони ревно молять бога за християнських людей. Як воно й сталося: молитвами святої богородиці і святих ангелів змилосердився бог і послав ангелів на поміч руським князям проти поганих. Як ото сказав він Мойсееві:

"Се ангел мій піде попереду тебе" 14. Як ми ото сказали раніш, знамення це було місяця лютого в одинадцятий день, наприкінці сього вісімнадцятого року.

У РІК 6619[111І]. Вложив бог Володимиру [Всеволодовичу] в серце [добрий намір], і став він говорити брату своєму Святополку [Ізяславичу], спонукаючи його [піти] на поганих весною. Святополк тоді повідав дружині своїй річ Володимирову, але вони сказали: "Не час нині відривати смердів од ріллі". І послав Святополк [послів] до Володимира,

говорячи: "Коли б ми удвох зібралися та про се порадилися б з дружиною". Послані, отож, прийшли до Володимира і повідали все, що сказав Святополк.

І прийшов Володимир, і зустрілись вони на [озері] Долобську, і сіли в одному шатрі — Святополк зі своєю дружиною, а Володимир зі своєю дружиною. І настало мовчання, і сказав Володимир: "Брате! Ти єси старший. Почни мову, як би нам подбати про Руську землю". І мовив Святополк: "Брате, ти почни". І сказав Володимир:

"Як я маю мовити? Адже на мене говоритимуть твоя дружина і моя, кажучи: "Погубить він смердів і ріллю смердам". Та се дивно мені, брате, що смердів ви жалієте і їхніх коней, а про се не думаючи, що на весну стане смерд отой орати конем тим, а половчин, приїхавши, ударить смерда стрілою і забере коня того, і жону його, і дітей його, і стодолу його запалить. То про се чому ви не думаєте?" І сказала вся дружина: "Правда, воістину так воно єсть". І сказав Святополк: "То | я, брате, готов є [іти] з тобою". І послали вони оба [послів] до Давида Святославича, велячи йому [іти] з собою. І встав Володимир і Святополк, і поцілувалися вони, [прощаючись].

І рушили на половців Святополк удвох із сином своїм Ярославом, і Володимир із синами [Святославом та Ярополком], і Мстислав [Всеволодович] ', і Давид Святославич ї із сином Ростиславом 2, [і] Давид Ігорович 2. І пішли вони, поклавши надію на бога, і на пречистую матір його, і на святих ангелів його.

І рушили вони [з Переяславля] в другу неділю посту, а в п'ятницю були на [ріці] Сулі. В суботу вони [далі] пішли і були на [ріці] Хоролі, а тут і сани покидали. А в неділю вони [ще далі] пішли, в ту, коли хреста цілують 3, і прийшли на [ріку] Псел. А звідти [пішовши], стали на ріці Голті, і тут підождали воїв, і звідти пішли [до ріки] Ворскола. Тут же назавтра, в середу, вони хреста цілували із многими слізьми і поклали всю свою надію на хреста.

А звідти [рушивши], вони перейшли багато рік [і] у вівторок, у шосту неділю посту, прийшли до Дону 4. І одягнулися вони в броні, і виладнали полки, і пішли до города Шаруканя. А князь Володимир, їдучи перед військом, наказав попам 5 своїм співати тропарі, і кондаки хреста чесного, і канон 6 святій богородиці. і поїхали [війська] до города, коли настав вечір, — бо [ще] в неділю вийшли [жителі] з города, і поклонилися князям руським, і принесли риби і вина, — і переспали тут ніч. А назавтра, в середу, рушили вони до [города] Сугрова і, прийшовши, запалили його, а в четвер пішли з Дону.

А в п'ятницю, назавтра, місяця березня у двадцять і четвертий день, зібралися половці. і виладнали половці полки свої, і пішли до бою. Князі ж наші поклали надію свою на бога і сказали: "Уже смерть нам тут, так станемо кріпкої" І поцілували вони один одного, і, звівши очі свої до неба, призивали вони бога Всевишнього. А коли ж сталося зіткнення і битва сильна, бог Всевишній глянув на іноплемінників із гнівом, [і] падали вони перед християнами. І так переможені були іноплемінники, і упали многі вороги наші супостати перед руськими князями і воями на потоці Дегія.

І поміг бог руським князям, і воздали вони хвалу богові в той день. А назавтра, коли настала субота, празнували вони Лазареве | воскресіння і Благовіщення день, і, воздавши хвалу богові, провели суботу і в неділю вступили.

Коли ж настав понеділок страсної неділі, знову іноплемінники зібрали військо своє, многеє множество, і виступили, як ті бори великії, і тьмою тьмущою вони й обступили полки руськії. І послав господь бог ангела на поміч руським князям, і пішли половецькії полки і полки руськії. І зітнулися [половці] спершу з полком [Святополка], і як грім ударив, коли вони обидва зітнулися чолами, і битва була люта межи ними, і падали [вої] з обох [сторін]. Та підійшов Володимир з полками своїми і Давид [Святославич] з полками своїми, і, побачивши [це], половці кинулись навтікача. І падали половці перед військом

Володимировим, невидимо биті ангелом, як це бачило багато людей, і голови летіли, невидимо зітнуті, на землю.

І побили їх у понеділок страсний, місяця березня у двадцять і сьомий день. Побиті були іноплемінники, сила-силенна, на ріці Сальниці, і спас бог людей своїх. Святополк же, і Володимир, і Давид [Святославич] прославили бога, який дав їм побіду таку над погаными, і взяли вони здобичі багато і всякого багатства много — і скоту, і коней, і овець, і колодників багато захопили руками.

І запитали вони колодників, говорячи: "Як вас така сила і многеє множество не змогли противитися, а скоро ви побігли?" А ці відповідали, говорячи: "Як ми можемо битися з вами? Адже інші їздили уверху над вами при оружжі ясному і страшному, які помагали вам?"

То хіба се є не ангели, послані богом помагати християнам? Се ж ангел вложив у серце Володимирові Мономаху [намір] наустити братів своїх, руських князів, на іноплемінників. Се ж, як ото ми говорили, [всі] видіння бачили в Печерському монастирі: що стояв стовп вогняний на трапезниці, тоді переступив він на церкву і звідти [рушив] до Городця [Пісочного], бо тут у [дворі] Радосині перебував Володимир. І тоді осе ангел вложив Володимирові в серце [намір сей, і] став він спонукати братів на поганих 7, як ото ми сказали.

во Тим-то 8 "належить хва)лити ангелів, — як ото Іоанн Златоустець каже, — бо вони творцю безустанно співають молитву, щоб був він милостивий і ласкавий до людей. Ангели бо, кажу, наші поборники, що воюють проти ворожих сил. З них, [ангелів, одним] є архангел Михаїл, що з дияволом за тіло Мойсееве боровся [і] проти князя перського, [архангела Гавриїла], боровся заради свободи обраного [богом] народу. Коли бог повелів усі створіння розділити і народам старших настановляв, то дбати за сих персів він назначив одного, Гавриїла 9, а Михаїла повелів залишити сущим обрізаним людям. І встановив він уділи їх обох 9 [не] гнівом, не через гнівну ярість, а через благословенне певне несказанне слово. Отож сей Гавриїл 9 заставляв іудеїв на персів

робити, а сей [Михаїл] на свободу [їх] видобув і ревно богові молитву приносив, говорячи: "Господи вседержителю! Допоки не змилуєшся ти над Єрусалимом і городами Іуди, на які ти гніваєшся сімдесят літ?" '° А його, [Гавриїла], у видінні і Даниїл [бачив]: він летів, "лице його — як вигляд блискавиці, — сказав [Даниїл], — і очі його — як світильники, а руки його і ноги [такі] на вигляд, як блискуча мідь, і голос слова його — як голос безлічі народу" ". З них же, [ангелів] , є той, що осла завернув і Валаама удержав творити нечестиве волхвування 12. Із них же один навіть меча видобув перед Ісусом Навіном, [прийшовши] помогти йому [і] таким чином повеліваючи [іти] на противників 13. Із них є [той, що] сто і вісімдесят тисяч ассірійців 14 поразив за одну ніч і сон варварів обернув у смерть 15. Із них же є [той], що пророка Аввакума силою духу [свого] переніс, примчавши [його у Вавілон] до пророка Даниїла, [кинутого в яму], щоб він [тут] серед левів нагодував його 16. Такі ж бо і подібні [ангели] легко побіждають ворогів. Таким самим є і богоподібний Рафаїл. Із однієї риби він вирізав нутрощі, зцілив [ними] біснувату отроковицю і сліпому старцеві дав змогу бачити сонце 17. Так чи не є великих почестей достойні ті, що наше життя оберігають? Але не тільки охоронцями народів повелено бути ангелам, як ото сказано було: "Коли розділяв Всевишній народи, що їх він розсіяв, синів Адамових, [то] встановив він уділи народам по числу ангелів божих" 18, але й віруючим людям кожному дістався ангел. Адже коли отроковиця Рода 19 сказала апостолам, що перед воротами стоїть [апостол] Петро, який утік од Ірода [Агріппи], вони говорили, не ймучи віри: "То ангел його є" . Свідчить же й сам господь, говорячи: "Глядіть, не зневажайте жодного із малих сих, бо говорю я вам, що ангели їхні завжди бачать лице отця мойого, сущого на небесах" 21. А ще і в кожній церкві Христос приставив ангела-хранителя, як ото він одкриває [апостолові] Іоанну, говорячи: "Скажи ангелу, що є в церкві Смирнській 22: "Бачив я твою убогість і скорботу, але ти багат єси" 23. Добре бо відомо є про ангелів, які люблять нас, що вони заради нас до владики моляться, бо "вони є служебні духи, — як ото і апостол [Павло] говорить, — що їх [бог] посилає на служіння тим, які мають унаслідувати спасіння" 24. Їх же вони і поборники, і соратники, як ото й нині ти чув єси Даниїла, що привів [бог] архангела Михаїла на персів у час гніву заради нашої

свободи. Причім сей, [Гавриїл], заставляв людей [іудейських] робити на персів, як ото було сказано, а сей, [Михаїл], звільнити полонених старався. І одолів Михаїл противника, бо жиди, перейшовши Євфрат— [ріку], од нього, [господа], знову осідок дістали, і город [Єрусалим], і церкву [Святую святих знову] спорудили. Так само і великий Єпіфаній говорив: "До кожного народу ангел приставлений". І Писання [це каже], бо до Даниїла говорив ангел [Гавриїл], якого господь властителем персів і властителем еллінів [назначив], а Михаїла — властителем іудеїв.

'2 У Книзі Чисел (XXII — XXIV) розповідається: після того, як євреї на чолі з Мойсеєм вийшли з Єгипту, Валак, цар моавитян, звернувся до волхва Валаама, щоб той прокляв євреїв, бо вони все поїдали. Коли Валаам їхав на ослиці, аби це здійснити, то ангел заступив їм дорогу, і ослиця, побачивши ангела, звернула в поле. Валаам став її бити, і вона заговорила до нього людським голосом: "Що я тобі зробила, що ти б'єш мене ось уже третій раз?" Тоді ангел сказав Валаамові про волю господню, і тон відмовився волхвувати проти євреїв.

Говорить же [Моисей]: "І встановив він уділи за числом ангелів" 18.

А ось іще як ото Іпполит, єпископ, тлумачить Даниїла: "У третій рік [володарювання] Кіра, царя [перського], я, Даниїл, плакав три неділі, а [в день двадцять і четвертий] першого місяця заспокоївся, молячи бога днів двадцять і один [і] просячи в нього одкровення тайни. І, почувши [це], отець послав слово своє, возвіщаючи, що має бути їм, [іудеям], і що сталося на великій [ріці Тігр], — гоже було йому тут явитися, де ото має він і гріхи відпускати. І, підвівши очі свої, я побачив: і ось муж, одягнутий у багряницю, на перший погляд, — каже [Даниїл], — наче ангел Гавриїл, коли він летить. Але тут [було] не так, бо бачив він, [Даниїл], самого господа, >2 бачив же не справжню людину, а [бога], що в образі людини являється. Як ото [Даниїл] говорить: "І ось муж, одягнутий у строкате, а бедра його перепоясані чистим золотом, а тіло його — як топаз, і лице його — як блискавиця, і очі його — як світильники вогненні, а руки його і плечі подібні до міді чистої, а голос його — як [голос] безлічі народу. І впав я [ниць] на землі, і тут узяла

мене, — сказав [Даниїл], — наче рука людська, і тоді поставив він мене на коліна і сказав до мене: "Не бійся, Даниїле! Знаєш, заради чого я прийшов до тебе? Я війну хочу вчинити з князем перським. Однак повідаю тобі написане в писанні істинному, що нема ж нікого, хто боровся б за це [разом] зі мною, окрім Михаїла, князя вашого. Але його я зоставив тут, бо з того дня заповзявся ти молитись перед богом твоїм, і він почув молитву твою, і я посланий є вчинити війну з князем перським. Була така порада: не посилати людей [іудейських на війну з персами], адже скоро ж збудеться твоя молитва. Я'противився їй, [цій пораді], і зоставив тут Михаїла, князя вашого" . [А] хто є Михаїл, як не ангел, приданий людям? Адже і до Мойсея [господь] говорить: "Не піду я з вами в путь, тому що ви є люди з упертою шиєю, але ангел мій піде з вами" .

Отак же й тепер, з божою поміччю, молитвами святої богородиці і святих ангелів, вернулися руськії князі до себе зі славою великою, [що дійшла] до своїх людей і до всіх країв далеких — себто до Греків, і Угрів, і Ляхів, і Чехів, допоки і до Риму [не] прийшла, на славу богові завжди, і нині і вічно во віки. Амінь.

Того ж року проставилася княгиня Анна, [удова] Всеволодова, місяця жовтня у сьомий день, і покладена була в [церкві] святого Андрія [Первозваного], в монастирі.

Того ж року преставився Іоанн, єпископ чернігівський, місяця листопада у двадцять і третій [день].

У РІК 6620 [1112], індикта [5). Ярослав, син Святополків, ходив на Ятвяги і переміг їх. І, прийшовши з війни, він послав [сватів] до Новгорода, і взяв Мстиславову дочку, Володимирову онуку, собі за жону місяця травня у дванадцятий [день]. А приведена вона була [до города Володимира місяця] червня у двадцять і дев'ятий [день] '. Того ж року повели Володимирівну Єфимію в Угри за короля [Коломана] .

Того ж року проставився Давид Ігоревич, місяця травня у двадцять і п'ятий [день]. І покладено було тіло його у двадцять і дев'ятий [день] у церкві святої Богородиці Влахернській на Клові.

У тім же році проставилася Янка, дочка Всеволодова, сестра Володимира, місяця листопада у третій день. Вона покладена була в церкві святого Андрія [Первозваного], що її спорудив був отець її. Тут бо вона і постриглася була, в церкві тій, дівою будучи.

Наприкінці ж сього року поставили Феоктиста, ігумена печорського, єпископом у Чернігів, місяця січня у дванадцятий день, а посаджено його на столі в дев'ятнадцятий [день]. І рад був князь Давид [Святославич] і княгиня [Феодосія] 3, бо він був її отцем духовним. І бояри, і всі люди радувалися, бо перед ним був єпископ [Іоанн] недужий, і не міг він служити, а лежав у болісті двадцять і п'ять літ 4. Тому-то князь і люди жадали єпископської служби, і радувалися вони, славлячи бога.

Оскільки ж ее так сталося і братія [печерська] була без ігумена, [то] зібралася братія вся, і нарекли вони в себе ігуменом Прохора, попа, і звістили про нього митрополита [Никифора] і князя Святополка. І з радістю повелів князь митрополитові поставити його, і був він поставлений м'ясопусної неділі в неділю 5, місяця лютого в дев'ятий день. І так увійшла в піст братія з ігуменом.

У РІК 6621 [1113]. Було знамення в сонці о першій годині дня. Було видно всім людям: зосталося сонця мало, як [серп] місяця вниз обома рогами, місяця березня в дев'ятнадцятий день, а місяця у дев'ятий [круг] '.

Сі ж знамення бувають не на добро. Знамення в сонці і в місяці або звіздами бувають не по всій землі; але якщо в котрій-небудь землі буде знамення, то земля [його] й бачить, а інша земля не бачить. Так оце колись, у дні Антіоха, [царя сірійського], були знамення в Єрусалимі:

приключилось з'являтися [вершникам], що гасали на конях у повітрі при оружжі і потрясали оружжям 2. Та се було в Єрусалимі тільки, а по інших землях не було сього. Оскіль" ки знамення було в сонці, воно провіщало Святополкову смерть.

Після цього бо приспів празник Пасхи, і празнували його, а після празника розболівся князь. А преставився благовірний князь Михайло, званий Святополком, місяця квітня в шістнадцятий день за Вишгородом 3. І привезли його в човні до Києва, і, спрятавши тіло його, положили його на сани. І плакали за ним бояри і дружина його вся, [і], співавши над ним належні співи, поклали його в церкві святого Михайла Золотоверхій, що її він сам був спорудив. А княгиня його [Варвара] 4 велике розділила багатство монастирям, і попам, і убогим, так що дивувалися всі люди, бо такої милості ніхто [не] може вчинити.

А назавтра, в сімнадцятий день, кияни вчинили раду [і] послали [послів] до Володимира [Всеволодовича в Переяславль], говорячи: "Піди, княже, на стіл отчий і дідній". Це почувши, Володимир вельми тужив, але не пішов, горюючи за братом. Кияни тим часом розграбували двір Путяти [Вишатича], тисяцького, і пішли на жидів, і розграбували їх.

І послали знову кияни [послів] до Володимира, говорячи: "Піди, княже, до Києва. Бо якщо ти не підеш, то знай, що багато зла підніметься, і тоді [будуть] не Путятин двір, ні соцьких, але й жидів грабувати, а далі й підуть на ятрівку твою 5, і на бояр, і на монастирі. І будеш ти одвіт мати, княже, якщо ото монастирі розграбують".

Отож, це почувши, Володимир пішов у Київ.

Початок княжіння Володимира, сина Всеволодового

Володимир Мономах сів у Києві в неділю. Зустріли ж його митрополит Никифор з єпископами [Лазарем, Феоктистом та

Амфілохієм] і з усіма киянами з честю великою. [І] сів він на столі отця свойого і предків своїх, і всі люди раді були, а заколот улігся.

Половці ж, почувши про смерть Святополкову і зібравшись, прийшли до [города] Вира. Володимир тоді, зібравши синів своїх і синівців, пішов до [річки?] Виру і з'єднався з Олегом [Святославичем]. А половці втекли.

Того ж року посадив [Володимир] сина свого Святослава в 5 Переяславлі, а [другого сина], Вячеслава, в Смоленську6.

У сей же рік преставилася ігуменя Лазаревого монастиря, свята життям, місяця вересня в чотирнадцятий день, живши шістдесят літ у чернецтві, а од народження дев'яносто літ і два.

У сей же рік узяв Володимир за сина свого Романа Володарівну 7, місяця вересня в одинадцятий день.

У сей же рік Мстислав [Володимирович] заклав кам'яну церкву святого Миколи [Мирлікійського] на княжім дворі коло торговища в Новгороді.

Того ж року посадив [Володимир] сина свого Ярополка в Переяславлі 8.

[У] тім же році поставили Даниїла єпископом [у город] Юр'єв, а в Білгород — Микиту 9.)

7 У РІК 6622 [1114]. Проставився Святослав, син Володимирів, місяця березня в шістнадцятий ' день, і покладений був у Переяславлі, в церкві святого Михайла; тут бо отець дав йому стіл, вивівши його із Смоленська.

У сей же рік Мстислав заклав Новгород, більший од попереднього.

У сей же рік, при князі Мстиславі, закладена була Ладога із каменю на насипу Павлом-посадником.

Коли я прибув у Ладогу, [то] мені розповіли ладожани: "Якщо тут буває коли великий дощ, то знаходять діти наші очка скляні, і малі [і] великі, провірчені, а інші коло Волхова підбирають, тому що їх виполіскує вода" 2. Із них ото я взяв більше ста, і є вони різні. Коли ж я сьому дивувався, вони сказали мені: "Се не дивно. І досі в нас є ще старі мужі, що ходили за Угру і за Самоїдь, котрі самі бачили в опівнічних краях: спаде великий дощ, і в тім дощі спаде маленька вивірка, ніби щойно народжена, а вирісши, вони розходяться по землі. А іще буває інший дощ, і спадають у ньому оленятка маленькі, і виростають вони, і розходяться по землі". Сьому ж мені є свідком Павло ладозький і всі ладожани.

Якщо ж хто сьому віри не йме, хай прочитає "Хронограф" 3. У цесарювання Проба 4, [володаря римського], коли [якось] був дощ і гроза велика, випала пшениця, з водою многою змішана, і, її зібравши, [люди] насипали великі засіки. Так само і при Авреліані, [цесареві римському], крихти срібні випали, а в Африці упали три камені превеликі5.

"А після того, як був потоп і розділено народи, став царствувати спершу Местром із роду Хамового, по ньому — Гермес, після нього — Гефест, — бо так Сварога назвали єгиптяни. Коли сей Гефест царствував у Єгипті, [то] в час царювання його упали кліщі з неба. [І] стали [єгиптяни] кувати оружжя, бо раніше від того вони палицями і камінням билися. Той же Гефест закон установив жінкам: виходити заміж за одного чоловіка і поводитись стримано. А якщо [котра] перелюбство чинить — він повелівав скарати [її], за що прозвали його богом Сварогом. Бо раніш від сього жінки чинили блуд, з ким ото [яка] хотіла, і займалися вони блудом, як скотина. овКоли вона народжувала дитя, [то] оддавала [його] тому, котрий був їй люб: "Се твоє дитя". А він справляв празник і приймав [його]. Гефест же цей закон одмінив і встановив одному мужеві одну жону мати, а жінці за одного чоловіка

виходити заміж. Якщо ж хто [це] переступить, нехай вкинуть його в піч огненну. Через це прозвали його Сварогом, і восхваляли його єгиптяни" 6.

"А після цього царствував син його, на ймення Сонце, — що його зовуть Дажбогом, — сім тисяч і чотириста і сімдесят днів, — себто буде двадцять з половиною літ. Єгиптяни бо не знали іншого числення: ті по місяцю числили, а другі [...] 7 днями вели лік рокам; число ж дванадцять місяців вони узнали потім, відтоді, як стали люди данину давати царям. Цар Сонце, син Сварогів 8, себто Дажбог, був же мужем сильним. Почувши від когось [про] одну жону з єгиптян, що була багатою і сановитою, і про одного, який, захотівши блудити з нею, шукав її, намагаючись узяти її, він, [цар Сонце], не бажаючи порушити закону отця свого Сварога, узяв із собою кількох мужів своїх [і], узнавши час, коли вона перелюбствує, вночі напав на неї. Він не застав [того] мужа з нею, а її знайшов, коли вона лежала з іншим, з яким ото хотіла. Отож, схопивши її, він, [цар Сонце], і мучив [її], і послав водити її по землі з ганьбою, а тому перелюбникові одсік [голову]. І настало непорочне життя по всій землі Єгипетській, і стали його прославляти" 9.

Та ми не будемо наводити [цю] розповідь, а скажімо з Давидам: "Усе, що схотів, те сотворив господь на небі і на землі, в морі і в усіх безоднях, здіймаючи хмари од краю землі" '°. Бо це й був кінець землі, що про нього ми сказали раніш ''.

У РІК 6623 [1115], індикта . Зібралися брати, руськії князі, Володимир, званий Мономахом, син Всеволодів, і Давид Святославич, і Олег, брат його, і надумали вони перенести мощі Бориса і Гліба; бо вони спорудили були їм обом [у Вишгороді] церкву кам'яну на похвалу і почесть мощам їхнім і щоб положити [їх тут]. Спершу ж освятили | церкву кам'яну, [місяця] травня вперший день, у суботу, а назавтра, у другий день, перенесли святих.

І було зборище велике народу, що зійшовся з усіх сторін. [Прибув] митрополит Никифор з усіма єпископами — з Феоктистом чернігівським і

з Лазарем переяславським, з єпископом ' Микитою білгородським і з Даниїлом юр'євським, і з ігуменами — з Прохором печорським, і з Сильвестром, [ігуменом] святого Михайла [Видобицького], і Сава [був, ігумен] святого Спаса [на Берестовім], і Григорій, [ігумен] святого Андрія [Первозваного, і] Петро кловський та інші ігумени, і освятили вони церкву кам'яну. А коли вони одспівали обідню, вони обідали в Олега [Святославича] і пили. І було вгощання велике, і годували убогих і прочан три дні.

А як настав ранок, митрополит, і єпископи,; ігумени облачилися в святительські ризи і, свічі запаливши, з кадилами запахущими прийшли до гробниць обох святих. І взяли раку Борисову, і встановили її на повіз, і поволокли [його за] вірьовки князі і бояри. Ченці попереду ішли зі свічами, попи за ними ішли, тоді ігумени, тоді єпископи перед домовиною, а князі з домовиною ішли межи оградами. І не можна було везти [її] через множество народу: вони ламали ограду, а інцгі навіть покрили були городські стіни і забрала, аж страшно було видіти [таку] силу народу. І повелів Володимир, ріжучи паволоки, мережива 2, [кидати їх і] біль 2 розкидати народу, а також срібняки кидати людям, які сильно налягли, — аби легко внести [домовину] в церкву, — і тоді ледве змогли ввезти [її] в церкву. І поставили домовину посеред церкви, і пішли по Гліба. Таким же чином і сього привезли і поставили коло брата.

Тим часом сталася суперечка межи Володимиром і Давидом та Олегом, бо Володимир хотів їх поставити посередині церкви і терем срібний спорудити над ними обома, а Давид і Олег хотіли поставити їх у дві закомари 3. "Де ото мій отець назначив", — сказав [Давид] , — на правій стороні, де й були зроблені їм закомари. І сказав митрополит і єпископи: "Киньте жереб. Хай де зводять мученики, тут їх і поставимо". І на це була згода. І поклав Володимир свій жеореб, а Давид і Олег свій жереб на святім | престолі, і вийнявся жереб Давидів і Олегів. І поставили їх у дві закомари тії на правій стороні, де нині вони обидва лежать. Перенесені ж були святі мученики [місяця] травня у другий день із дерев'яної церкви в кам'яну у Вишгороді.

Вони оба є славою князів наших і заступниками землі Руської, що знехтували славою світу сього, а Христа возлюбили. Вони зволіли по стопах його іти, овчата Христові добрії, які, коли їх тягли на заколення, не противились, ні втекли од насильної смерті і тому із Христом воцарилися у вічній радості. І, дар зцілення прийнявши од Спаса нашого Ісуса Христа, вони щедро подають [його] недужим, які з вірою приходять у святий храм їхній, поборників отчизни своєї.

Князі ж, і бояри, і всі люди празникували три дні. І воздали вони хвалу богові і обом святим мученикам, і тоді розійшлися кожен до себе.

Володимир же окував обидві домовини сріблом і злотом і прикрасив гробниці їх, і так само й закомари покував він сріблом і злотом. І поклоняються їм люди, просячи прощення гріхів.

У сей же рік було знамення: щезло сонце і стало, як місяць, про що говорять невігласи: "Сонце хтось з'їдає".

У сей же рік преставився Олег Святославич, місяця серпня в перший 4 день, а в другий [день] він похований був [у Чернігові] в [церкві] святого Спаса, коло гробу отця свого Святослава.

Того ж року Володимир спорудив міст через Дніпро.

У РІК 6624 [1116]. Приходив Володимир на Гліба [Всеславича], бо Гліб пустошив був Дреговичів і [город] Слуцьк спалив. І не каявся він про це, ні покорявся, а ще проти Володимира говорив, осуджуючи його. Володимир тоді, надіючись на бога і на справедливість, пішов до Мінська ' із синами своїми, і з Давидом Святославичем, і [з] Ольговичами. І взяв Вячеслав [Володимирович городи] Ршу і Копис, а Давид із Ярополком [Володимировичем] узяв на добичу [город] Друцьк. А сам Володимир пішов до Мінська 1.

І заперся Гліб у городі, а Володимир почав ставити хижу коло табору свого, навпроти города. Коли ж побачив [це] Гліб, ужахнувся він серцем. І став благати Гліб Володимира, шлючи од себе і послів. Володимир тим часом пожалкував за тим, що | проливається кров у пісні дні великого посту, і дав йому мир. Гліб же, вийшовши з города з дітьми і з дружиною, поклонився Володимиру. І мовили вони речі про мир, і обіцявся Гліб в усьому послухатися Володимира. Володимир тоді, усмиривши Гліба і провчивши його за все, дав йому Мінськ, а сам вернувся до Києва.

Ярополк же поставив город Желні2 дручанам, яких він забрав був у полон.

У сей же рік Мстислав Володимирович ходив на Чудь з новгородцями і з псковичами і взяв город їхній, що зветься Медвежа Голова. І погостів вони узяли без числа, і вернулися до себе з великою добичею.

У сей же рік пішов цесаревич [грецький] Леон Діогенович 3, зять Володимирів, на кир Олексія [Комнина], цесаря [грецького]. І здалося йому декілька городів дунайських, а в Дерестрі-городі підступно вбили його два сарацини, послані цесарем, місяця серпня в п'ятнадцятий день.

У сей же рік князь великий Володимир послав [воєводу] Івана Войтишича і посаджав посадників по Дунаю 4.

У сей же рік послав Володимир сина свого Ярополка, а Давид [Святославич] сина свого Всеволода на Дон 5, і взяли вони три городи: Сугров, Шарукань, Балин 6. Тоді ж Ярополк привів собі жону [Олену], красиву вельми, яського князя дочку, взявши [її] в полон.

[У] тім же році і Предслава Святославівна, черниця, преставилася 7.

[У] тім же році ходив Вячеслав [Володимирович] на Дунай з [посадником] Фомою Ратиборичем. Та, прийшовши до [города] Дерестра і не досягнувши нічого, вони вернулися.

У сей же рік билися половці з торками і з печенігами коло Дону 5.1 рубалися вони два дні і дві ночі, і прийшли в Русь до Володимира торки і печеніги.

У сей же рік проставився Роман Всеславич.

У сей же рік преставився Мстислав [Всеволодович], онук Ігорів.

[У] тім же році Володимир оддав дочку свою Огафію за Всеволодка [Давидовича].

У РІК 6625 [1117]. Привів Володимир [сина свого] Мстислава з Новгорода '. І дав йому отець Білгород, а в Новгороді сів Мстиславич [Всеволод], син його, внук Володимирів.

У сей же рік пішов Володимир на Ярослава Святополковича до [города] Володимира, [а з ним] і Давид Святославич 2, і Володар '•[Ростиславич], і Василько [Ростиславич]. І обступи|ли вони його в городі Володимирі, і стояли шістдесят днів. І вчинив [Володимир] мир із Ярославом, бо Ярослав покорився і вдарив чолом перед стриєм своїм Володимиром. І, провчивши його за все 3, Володимир повелів йому до себе приходити: "Коли я тебе позову". І тоді в мирі розійшлися вони кожен до. себе.

Тоді ж прийшли половці до Болгар 4. І вислав їм князь болгарський пити з отрутою, і, пивши, Аєпа, [син Осіня?], та інші князі [половецькі] всі померли.

У сім же році преставився Лазар, єпископ переяславський, [місяця] вересня в шостий [день] 5.

[У] тім же році прийшли біловежці6 в Русь.

У сей же рік узяв Володимир за Андрія, [сина свого], онуку Тугоркана, [хана половецького].

У сей же рік потрусилася земля, [місяця] вересня у двадцять і шостий [день].

Того ж року вивів Володимир із Мінська Гліба [Всеславича] 7 і церкву заклав на [ріці] Альті обом мученикам, [Борису і Глібу] 8.

Володимир послав сина [свого] Романа у [город] Володимир княжити9. '

Того ж року помер кир Олексій [Комнин, цесар грецький], і взяв цесарство син його Іоанн.

КОМЕНТАРІЇ

ПОЧАТОК

1 Слово "земля" (Руська, Половецька та ін.) вживається у літописі в значенні держави, території, народу, іноді — війська, раті.

2 У Лаврентіївському списку літопису (далі — Лавр.) "въ Киевh".

3 Подальші відомості про розподіл Землі між синами біблійного Ноя та про вавілонське стовпотворіння Нестор узяв в основному зі слов1яио-руського перекладу "Хроніки" Георгія Амартола, дещо додавши, а дещо скоротивши.

4 В Іпатському і Хлєбниковському списках літопису (далі — Іп. та Хл.) "всякоя"; треба "Асійскыя", бо в грецькому оригіналі Амартола тут говориться про Азію.

5 В Іп. і Хл. хибно "chтьгола".

6 В Іп. хибно "Агаряньски", у Хл. "Аглянскы".

7 Буття XI, 2—9.

8 Про довжину нічого не сказано: можливо, що тут іде мова й не про ширину, а про обшир, периметр, і не залишків башти, а Есагіли — головного храму Вавілона і всієї Вавілонії.

9 Друга частина цього речення не має логичного зв'язку з першою і перенесена сюди із подальшої розповіді (під 898 р) про переклад книг слов'янською мовою.

10 Відомості про цю легендарну подорож Андрія на Русь є і в грецьких апокрифах про діяння апостола.

11 Додано з Лавр.

12 В Іп. "суть поляне кияне", у Хл. "суть поляне въ Кыеве".

13 Можливо, до Юстініана I, візантійського імператора, що зійшов на трон 527 р.

14 У Лавр. "chдоша" (сиділи).

15 Відомості про різночасові походи і розселення болгар, угрів та обрів літописець запозичив із перекладу "Хроніки" Амартола. 7 серпня

626 р. обри та інші війська, союзники персів, ледве не взяли штурмом Константинополь, але Іраклія тоді тут не було.

16 Можливо, тих дулібів, що жили в басейні верхів1я Західного Бугу; є також думка, що тут ідеться про дулібів, які частково переселилися звідти в Паннонію.

17 В Іп. і Лавр. хибно "творяху кладу велику"; в Академічному і Радзивіллівському списках літопису (далі — Акад. і Радз.) "творяху краду велику"; "крада" — вогонь, вогнище.

18 Островами у давнину називалися, зокрема, віддалені краї взагалі.

19 Додано з перекладу "Хроніки" Амартола та її грецького оригіналу.

852

1 Індикт — візантійське літочислення п1ятнадцятирічними періодами; індикт має 15 років і розпочинається 1 вересня; ного визначають, ділячи дату від "сотворіння світу" на 15; остача, включаючи число 15, і буде індиктом.

2 Про це написано в анонімному продовженні "Хроніки" Амартола; з інших джерел також відомо, що напад русичів на Константинополь стався 18—25 червня 860 р., отже, в літописі дату походу було вирахувано за александріиським літочисленням (тут від "сотворіння світу" рахували не 5508, а 5500 років; 6360—5500=860). Візантійський імператор Михайло III П1яниця, син імператора Феофіла і онук імператора Михайла II Травла, зійшов на трон 21 січня 842 р. зовсім малою дитиною, а самостійним імператором став лише 856 р.

3 Дати ці вирахувано, можливо, на основі "Лhтописца вскорh" — твору візантійського історіографа Никифора, що являє собою короткий

перелік подій та осіб від Адама до смерті автора; тут є хронологічні помилки.

4 В Іп. і Хл. хибно "до смерти Ярополчи"; у Лавр. "до смерти Святополчи", тобто Святополка Ізяславича; при розрахунках неповні роки заокруглено до повних; не всюди наведені в тексті дати відповідають дійсності.

858

1 Відомості про похід греків на Болгарію взято з продовження "Хроніки" Амартола, але там дати нема; при хрещенні Борис дістав ім1я Михайло.

859

1 В Іп. і Хл. "по бhлh. и вhверици"; у Лавр. "по бhлh и вhвериць"; тлумачили це місце по-різному; найімовірніше нове твердження, що біла вивірка — це зимовий горностай, бо в ті багаті на звірів часи данина білкою від диму (оселі) була б такою мізерною, що про це й згадувати було б не варто

862

1 В Іп. і Хл. "обилна", себто мала всього у достатку, насамперед хліба від родючої землі.

2 Весь епізод про запрошення варягів правити, про нібито варязьке походження самої назви "Русь", "Руська земля" — новгородського походження; встановлено, що іноземні хроністи називали нашу землю і народ "руссю" задовго до появи варязьких дружин у руських князів, бо назва ця — автохтонна, слов1янська.

866

1 Дату цього походу вирахувано, як доводять, за александрійським літочисленням (6374—5500= 874), але в розповідь внесено подробиці першого походу Русі на Константинополь 860 р. і, очевидно, другого 866 р. Михайло III П1яниця помер 867 р.

2 Єпарх (гр.) — тут: правитель Константинополя.

3 В Іп. "в phку", у Хл. "въ море"; правильне друге читання, так і в продовженні "Хроніки" Амартола.

4 Додано з продовження "Хроніки" Амартола.

868

1 Відомості з продовження "Хроніки" Амартола; за візантійським літочисленням це був початок 868 р.

885

1 Додано з Лавр.

887

1 Відомості з продовження "Хроніки" Амартола.

898

1 Вежі — кочові житла на колесах. За угорськими джерелами, на чолі об1єднання семи угорських племен стояв тоді вождь Альмош; з ним був його син Арпад, засновник угорської королівської династії. Вийшли ці угри (чорні угри літопису) з прабатьківщини (басейну нижньої течії ріки Ками), близько 893 р. минули Київ, перевалили через Карпати і 896 р. уже з1явилися в басейні середнього Дунаю. Після смерті Арпада

главою союзу угорських племен став його син Жольт (Золтан), а потім онук Такшонь.

2 Додано з Лавр.

3 Посольство в Константинополь до імператора Михаила III П1яниці було виряджено від одного Ростислава, моравського князя; напочатку не зовсім точна розповідь про слов1янські письмена далі спирається на "Житіє Мефодія".

4 Октаіх, Октоїх, чи Осмогласник — богослужебна книга, що містить літургійні співи, які виконують на вісім "гласів", чи розспівів.

5 Згідно з Євангелієм, напис над розіп1ятим Христом "Ісус Назарей, цар іудейський" було зроблено на хресті за наказом Пілата єврейською, грецькою і латинською мовами.

6 Псалом LXXXV, 9.

7 Діяння апостолів II, 4.

902

1 Відомості з продовження "Хроніки" Амартола.

907

1 Кількість кораблів, можливо, перебільшена.

2 Затоку і гавань Константинополя Суд замикали, протягуючи ланцюг по морю між баштами, що стояли обабіч неї.

3 Углади (у Радз. "уклады" — або контрибуція, або щорічна данина.

4 В Іп. хибно "хлhбное", у Хл. "слебное", — ідеться про все, що було потрібне для утримання послів.

5 Місячина — провіант на місяць.

6 Вода в посушливому Константинополі мала велику вартість, а купання в лазні для греків було великою насолодою і навіть засобом лікування.

7 В Іп., Хл. і Радз. помилково "вашего".

8 Церкву монастиря святого Мами (Маманта) було збудовано не в самому місті, а за фортечною стіною північно-західного (Влахернського) району Константинополя біля правого (південного) берега затоки Суд (Золотого Рогу), поблизу старих Влахернських воріт; цими воротами, очевидно, і пропускали русичів у Цесароград.

9 Паволока — загальна назва міцної дорогої матерії — порфіри, парчі, багору та ін. — пурпурового кольору або витканої золотом чи сріблом на шовковій основі.

10 В Іп. і Хл., очевидно, хибно "повhсиша щиты своя"; у Радз. "повїси щить свои".

11 Узороччя — коштовності взагалі, зокрема тканини з вишитими візерунками, різьблені речі, ювелірні та ін.

911

1 Комета Галлея; була вона в перигелії (в найближчій до сонця точці орбіти) 19 липня 912 р.; відомості про неї взято з продовження "Хроніки" Амартола.

1 В Іп., Хл. і .Радз. "равно другаго свһщания, бывшаго при". Цими ж словами розпочинаються договори з греками 944 і 971 рр. Більшість учених приймає гіпотезу, що словом "равно" було перекладене грецьке to ison — копія, список, а наведений текст тлумачать так: "Список з другого договору, що укладений при..." Договір 911 р., як доводять нині, було укладено в Константинополі без попередніх переговорів у Києві і виготовлено на двох хартіях (пергаментах): 1. Хрисовул — затверджена Леоном і Олександром грамота, призначена для Олега; 2. Доповнена (чи тотожна?) клятвена грамота руських послів для грецької сторони; з цієї грамоти до від1їзду з Цесароградa руські посли одержали копію, переклад якої, недоладно зроблений, зрештою, невідомо ким, де і коли, потрапив до літопису.Є також ґрунтовна аргументація, якої дотримуємось, що слова "равно другаго свһщания, бывшаго при" слід перекладати так: "Згідно з другою угодою, що відбулась при..." і що цими словами говориться про другу, попередню, прелімінарну угоду-нараду в Константинополі між представниками Візантії і Русі, на якій вироблялися пункти договору, котрі згодом остаточно формулювалися в даному договорі, підписувалися і затверджувалися. Такий порядок підготовки і укладання договорів — здавна узвичаєна, чинна й нині юридично-дипломатична процедура.

2 В Іп. і Хл. "да не кленется", у Радз. навпаки — "да кленется"; перекладаємо за Іп., хоча немає цілковитої певності щодо того, чи точно перекладено цю ключову статтю. Тому наводимо тут текст оригіналу за Іп.: "да єлико явь будеть показании явлеными. да имһють вһрноє о тацһхъ явлении. а ємуже начнуть не яти вһры. да не кленется часть та. иже ищеть неятью вһры. да єгда клянется по вһрһ своєи. будеть казнь яко же явится съгрһшение". Переклад темного тексту договору Олега з Греками 911 р. є справою надзвичайно складною, а всім договорам присвячена ціла література, багато місць цих документів учені витлумачують по-різному.

3 Літра (лібра, фунт) — основна вагова одиниця римської і візантійської монетної системи (327, 45 г).

4 В Іп. і Радз., мабуть, хибно "приготовится", треба — "противится".

5 В Іп. і Радз. "обрящються", треба, вважаємо, "обрящеться".

6 В Іп. і Хл. хибно "нашему", у Радз. "вашему".

7 В Іп. і Хл. "въ ину страну (сторону)", у Радз. "въ ону страну"; вірне, вважаємо, читання Радз.

8 В Іп. і Хл. хибно "да не купять".

9 В Іп. "на дань", у Хл. "дань", у Радз. "на д[е]нь".

10 В Іп. і Хл. хибно "о Руси", у Радз. "оть Руси".

11 В Іп. і Хл. хибно "от", у Радз. "о".

12 Золотий, або солід — золота римська, потім візантійська монета, основна монетна і лічильно-грошова одиниця (4,55 г, 1/72 фунта).

13 Додано з Софійського списку.

14 В Іп., Хл. і Радз. "й удолжающихь"; слово це означає "які довго перебувають, які надовго залишаються"; див. під 997 р. про облогу Білгорода печенігами: "й оудолжишася остояче вь град[h] люди".

15 В Іп., Хл. і Радз. "възвратится"; без "не".

16 В Іп. і Хл. "сь творихом Ивановомь (Радз. "Ивановымъ") написанием"; давно зауважено, що тут невірно розбито. текст на слова;

треба — "сътворихомъ" (учинили ми) "й ва" (і ви оба — двоїна) "новымъ написаниемъ" (новим написанням); цими словами підтверджується існування договору 907 р. як "старого", ранішога

17 Хартія — пергамент, відповідним способом вичинена шкура телят, ягнят чи козенят.1

18 В Іп., Хл. і Радз. "нашего", в Акад. "вашего"; оскільки було складено дві договірні грамоти — для греків і для русів, то, виготовляючи їх, треба було відповідно змінювати "ви" на "ми", "вами" на "нами" і навпаки, що в перекладі було зроблено непослідовно; такі самі помилки є і в тексті договору Ігоря з Греками 944 р.

19 В Іп. хибно "словомъ", у Хл. "послом".

20 Згаданий вище Константин договір не підписував. Цей Леонів син Константин VII Порфірогенет (Багрянородний), з дитинства престолонаслідник, мав тоді всього шість років і три місяці.

21 В Іп., Хл. і Радз. "а в недѣлю", "недели", хоч ясно, що тут ідеться про літочислення індиктами (див. прим. 1 до 852 р.); в літопис договір внесено під 912 р. за візантійським літочисленням.

22 Фофудія — особлива грецька матерія, з якої шили каптани з поясами, чи фофудоти; з середини XII ст. замість фофудій з1явилися оксамити (див. ще прим. 2 до 1115 р.).

23 Це число вирахувано від часу смерті Рюрика в 879 р

24 Додано з Радз. Розповідь про чарівництво Аполлонія Тіанського виписана з продовження перекладу "Хроніки" Амартола; місцями він важкий для тлумачення; наш переклад звірено з грецьким оригіналом.

25 В Іп. попсований текст "от лежащими на гробh трусъ", у Радз. "о лезащимъ на градh трусъ".

26 В Іп. "ополчать же тя и при березh си Орити", у Хл. "при брезh сі орнити", у1 Радз. "оплачеть же тя и при березh сыи Оронтии".

27 Додано з грецького оригіналу.

28 В Іп. і Хл. хибно "преславныя", у Радз. "православныя".

29 В Іп., Хл. і Радз. хибно "здhтельствуеть", "свидhтельствуеть".

30 Ідеться про фараона, якому, за Біблією (Буття XLI), бог наслав пророчі сни і цим дав знати про наступні сім років урожайних і сім неурожайних, голодних.

31 В Іп. і Хл. хибно "посредh же града", "посреди же города"; у Радз. "последи же родъ".

913

1 Зрозуміло, що Ігор став князювати відразу після смерті Олега, восени 912р.; запис про це під 913 р. свідчить про візантійське літочислення (початок року).

2 Відомості з продовження "Хроніки" Амартола.

3 В Іп. і Хл. "заратишася", у Радз. "затворишася".

914

1 Відомості з продовження "Хроніки" Амартола.

915

1 Відомості про ці два походи Симеона взято з продовження "Хроніки" Амартола.

920

1 Роман Лакапін, вірменин, професійний воїн-моряк, 919 р. здійснив у Візантії державний переворот, одружив чотирнадцятилітнього імператора Константина VII Порфірогенета зі своєю дочкою Оленою, і той примушений був спочатку проголосити Романа кесарем, а 17 грудня 920 р., про що говориться в продовженні "Хроніки" Амартола, коронувати його як співімператора; аж до 16 грудня 944 р., коли Романовісини Стефан і Константин у свою чергу скинули свого батька, вся влада перебувала в його руках.

929

1 Відомості з продовження "Хроніки" Амартола, де хибно наведено число індикта (2 замість 12), і тому в наш літопис їх внесено під 929 р.; подія була 6432 [924] р.

934

1 Відомості з продовження "Хроніки" Амартола.

940

1 У Новгородському першому літописі (далі — Новг. I) тут сказано, що уличі згодилися на данину Ігореві, яку він відступив своєму воєводі Свенельду, і що було взято їхній город-столицю Пересічень.

941

1 Розповідь про цей похід Ігоря спирається на даних "Житія Василія Нового", продовження "Хроніки" Амартола та на народних переказах.

2 Кількість суден дуже перебільшено. Дату приходу русів джерела наводять різну — 10 червня, 18 червня (у продовженні "Хроніки" Амартола), 10 липня 941 р. Візантійські кораблі зустріли Ігореву флотилію біля входу в Босфор 8 червня, застосували грецький вогонь — вибухову суміш зі смоли, сірки, селітри, нафти на ін., що горіла й на воді; . її метали з труб-сифонів, укріплених у позолоченій пащі лева, що була встановлена на носі корабля.

3 Додано з продовження "Хроніки" Амартола.

4 В Іп. і Хл. хибно "изъламляху"; у Лавр. "изимахуть".

5 Доместик — тут; командуючий східними військами Візантії.

6 Стратилат — воєначальник.

942

1 Відомості з продовження "Хроніки" Амартола, але 15 індикт, що припадав на 6435 [927] р., літописець помилково відніс до 6450 [942] р. Симеон з 918 (919) р. був уже не князем (ханом) болгарським, а царем.

943

1 Відомості з продовження "Хроніки" Амартола.

945

1 Цей договір, за найновішими дослідженнями, укладено в Константинополі після попередніх переговорів візантійських послів у

Києві з Ігорем. Грамоту, затверджену в Цесарограді руськими послами і купцями, було доставлено в Київ, де її утвердив присягою Ігор, і відіслано назад у Константинополь через візантійських послів, які натомість вручили в Києві руському князеві хрисовул (затверджену імператорську грамоту); копія грамоти руських послів залишилася на Русі, і переклад її було внесено в літопис.

2 Додано з Лавр.

3 Бирич — адміністративно-судовий виконавець.

4 В Іп. і Хл. хибно "словомъ"; у Лавр, "сломъ".

5 В Іп., Хл. і Лавр. Помилково "ваше"

6 В Іп.. Хл. і Лавр. Помилково "вашего"

7 Додано з Лавр.

8 В Іп. і Хл. хибно "от рода вашего"; у Лавр. "отъ города вашего"; ідеться про Константинополь.

9В Іп., Хл. і Лавр., мабуть, помилково "вамъ".

10 Статтю цю в літописі сформульовано не зовсім ясно, і тлумачать її по-різному. Тому подаємо текст за оригіналом Іп. "о Корсуньсции сторонh. колко же єсть городь на той части да не ймуть власти князи Рускыи. да воюеть на тhхъ сторонахъ. а та страна не (у Хл. "да не") покоряется вам. и тогда ащє просит, вой от насъ князь Рускыи. дамы ему елико ему будет требh. и да воюет".

11В Іп., Хл. і Лавр. хибно "все".

12 Додано з Акад. і Радз.

13 В Іп. і Хл. "и да будуть рабі"; у Лавр. "и да будеть рабъ".

14 Роль обруча (обручки, браслета) як зброї полягала в тім, що, надітий на руку, він удержував м1язи від розтяган ня і захищав від удару меча; такі бронзові ребристі обручі відомі археологічне.

15 В Іп. і Хл. "все", "вьсю"; у Лавр. "се", си"

945

1 Дата ця була вже попереду; там її, можливо, подали за візантійським літочисленням (період з 1 вересня 944 р. по 31 серпня 945 р.), тут же, вдруге — за давньоруським календарем, і стосується це подій з березня 945 р. по березень 946 р.; тільки в такому разі можна було тут говорити про те, що сталося восени 945 р.

2 Отроки — молодші князівські дружинники (не обов1язково молоді за віком).

3 Новг. I під 922, 940 і 942 рр. повідомляє, що Ігор віддав своєму воєводі данину, яку стягували з деревлян і уличів, а це викликало нарікання Ігоревої дружини: "ее далъ еси єдиному мужевh много".

4 Грецький історик Лев Діакон пише, що Ігоря прив1язали за ноги до двох нагнутих дерев і розчахнули надвоє.

5 Кормилець — вихователь, "дядько" юного князя; кормильці та їхні нащадки нерідко виступають у літописі обік князів.

6 Мстиша — Мстислав; словами "той самий" ("то же") літописець пов1язує цю розповідь з убивством у 975 р. Олегом Святославичем цього, очевидно, сина Свенельда, який там має прозвище Лют (Лютий).

7 В Іп. "жону" закреслено і новим почерком виправлено на "княгиню"; у Лавр. "жону".

8 Доместик (демественик) — тут: керівник церковного хору.

9 Терем — характерна кругла будівля (ротонда) княжого палацового ансамблю X—XIII ст.; інші палаци мали вигляд витягнутих прямокутників. Де стояв цей терем, див. прим. 1 до 1039 р.

10 Додано з Лавр.

946

1 В Іп. і Хл. "клhти и одрины"; слово "кліть" означало хату, хижу, кімнату; "одрина" — хлів, стодола, хата, зокрема кімната другої половини хати, холодна, "чиста", де жили влітку і яка правила також за комору.

2 Іп., Хл. і Лавр. "идета" (двоїна теперішнього часу).

3 Устави і уроки — різні, встановлені княжою владою, данини, податі і повинності.

947

1 Погост — адміністративно-господарський осередок, де княжі люди здійснювали князівські розпорядження, чинили суд, громадили данину та ін.

2 Оброк (пізніше — чинш) — різновид феодальних поборів у натуральній формі (продуктами); згодом оброк стягували грішми.

3 В Іп. і Хл. "знамения"; це — знаки-тавра княжої і боярської власності на землю, ловища та ін., зроблені на деревах, стовпах, каменях тощо.

4 В Іп., Хл. і Лавр. "мhста"; очевидно, йдеться про земельні угіддя.

955

1 Про подорож Ольги до Константинополя детально розповідає і сам Константин VII Порфірогенет (Багрянородний), наводячи, зокрема, дату першої аудієнції в нього і дату від1їзду Ольги.

2Додано з Лавр.

3 Ідеться про біблійних отроків Ана-нію, Азарію та Мисаїла, які нібито не згоріли у полум1ї печі, куди їх звелів кинути вавілонський цар Навуходоносор.

4 Це уривок із молитви, яку співають під час схрещення за православним обрядом.

5В Іп. і Хл. "видhть"; у Лавр. "видh".

6 Притчі Соломона VIII, 17. Тут і далі в численних місцях літопису цитати з Біблії не зовсім відповідають канонічному церковнослов1янському перекладу; текст нерідко переказується, трансформується, адаптується, комбінується тощо. У перекладі дотримуємося літописного тексту, виправляючи лише явні недоречності й помилки.

7 Притчі Солом. I, 20—22.

8 Там же, XIII, 20.

9 Там же, II, 2. I

10 Там же, VIII, 17.

11 Єванг. від Іоанна VI, 37.

12 До поч. XVIII ст. протока—правий рукав Дніпра, Почайна була київською гаванню; вона порівнюється з затокою Судом — гаванню Цесарограда (див. прим. 2 до 907 р.). У літописі, де сплелися дві версії про подорож Ольги до Константинополя, виразно виступає незадоволення княгині тим прийомом, який влаштував їй візантійський імператор; вона, зокрема, була змушена дов го чекати аудієнції в Константина, і "дари многі", які він дав їй, насправді були мізерними.

13 Перше послання Павла до корінфян I, 18.

14 Псалом LXXXI, 5.

15 Ісайя VI, 10 або Євангв. від Матфія XIII, 15.

16 Притчі Солом. XI, 18.

17 Там же, I, 24—25, 29—30.

18 Вихід XXI. 17.

19 Притчі Солом. IX, 7—8.

1 Пардус — гепард, хижак із родини котячих; приручений пардус був мисливським звіром.

965

1Додано з Лавр.

968

1 У Хл. виправлено на "второе".

2 Додано з Лавр.

3 Це речення тут явно не на місці. Слова "відступили печеніги од города" мали б звучати як "обступили печеніги город", і все речення повинно б стояти на початку розповіді про облогу Києва після слів "і не можна було вийти з города, ні вісті послати". Як гадають, неув1язка ця сталася тому, що народну легенду про хлопця з уздечкою і про братання печенізького князя з воєводою Претичем внесено до літопису пізніше.

969

1 Ясно, що за християнською традицією Ольгу було поховано в одній із споруджених нею церков у Києві; слово "мhсто", місце (чи уготоване місце) означає до того ж єпископський амвон (рундук), який під час архієрейської служби встановлюється посеред храму. За даними Іакова Мніха (XI ст.), останки Ольги її онук Володимир Свя-тославич переніс у Десятинну церкву, де вони покоїлися у невеликому кам1яному саркофазі з віконцем наверху.

2 Премудр. Солом. III, 1.

3 Притчі Солом. XXIX,

4 Премудр. Солом. Ill, 4. 3

5 Перша Кн. Царств II, 30. Псалом CXI, 6—8. Премудр. Солом. V, 15—16.

971

1 Тобто столицю Візантійської імперії Константинополь.

2 Грецький історик Лев Діакон, який сам бачив Святослава, залишив опис зовнішності цього руського князя: "На вигляд він був таким: середній на зріст, ні надто високий,,ні надто малий, з густими бровами, з голубими очима, з рівним носом, з голеною головою і з густим довгим волоссям, що висіло на верхній губі. Голова в нього була зовсім гола, і лише на одному її боці висіло пасмо волосся, що означало знатність роду; шия товста, плечі широкі і весь стан досить стрункий. Він виглядав похмурим і суворим. В одному вусі висіла в нього золота сережка, прикрашена двома перлинами з рубіном, вставленим між ними. Одіж на ньому була біла, яка нічим, окрім чистоти, не відрізнялась від одягу інших".

3 Святослав дійшов тоді до города Аркадіополя.

4 У літописі заголовок-вступ договору дуже заплутаний, і тлумачать ного по-різному. Процедура укладання цього договору нині уявляється такою: один екземпляр його, призначений для руської сторони, було складено в таборі Святослава від імені Візантії в присутності її посла (синкела; це — найближчий радник патріарха); потім для грецької сторони у ставці візантійського імператора зі слів руських послів було зроблено інший список", затверджений їхніми печатями; до літопису внесено, очевидно, переклад копії грецького запису, зробленого в таборі Іоанна Цімісхія, цього чергового узурпатора, що укріпився на

троні, оженившись на овдовілій Феодорі, дочці Константина VII Багрянородного.

5 Тобто, "щоб ми стали жовтими", "щоб ми померли"; "золото се" — золота дощечка для письма (пінехруса).

6 Колізії, другого походу Святослава на греків зображено в літописі у яскравій художній формі, але не зовсім ясно і неточно з історичного погляду. Похід був не переможним для Русі, а невдалим, і це підтверджує текст договору Святослава з Греками. За візантійськими джерелами, Святослав запропонував мир на другий день після битви під Доростолом, що сталася 21 липня 971 р.

972

1 За Уваровським списком літопису, на цій чаші було зроблено напис: "Чюжихъ желая своя погуби".

975

1 В Іп. і Хл. хибно "Лотъ"; у Лавр. "Лютъ" (див. також прим. б до 945 р.).

977

1 В Іп. "внесъше"; у Лавр. "внесоша", — неясно куди; в Радз. і Акад. "вынесоша".

2 Ковер — різновид килима.

980

1 У Лавр. під 1128 р. про сватання Володимира говориться ширше. Там Рогнідь зневажливо заявляє, що вона "не хоче роззути Володимира" як "робичича", тобто сина рабині, — натяк на те, що Володимир був нешлюбним сином Святослава від Малуші, улюблениці Ольги. За цю зневагу Добриня, брат Малушин, вуйко Володимирів, помстився: Рогволода і його двох синів було вбито, а Рогнідь силою взято за Володимира, який тут же пішов походом на свого брата Ярополка, жениха Рогніді. Рогнідь народила Володимирові Ізяслава, але набридла чоловікові, який, до того ж, мав інших жінок. Рогнідь вирішила відплатити за батька, себе, братів і якось уночі хотіла зарізати Володимира. Той постановив убити її, але мати дала Ізяславові меч, і коли Володимир зайшов до покою, син виступив уперед і сказав: "Отче, ти думаєш, що прийшов [сюди] один", — тобто попереджуючи, що він може помститися за матір. Задля сина бояри відрадили Володимирові вбивати Рогнідь, сказавши дати їй із сином отчину, що князь і зробив. За це горе Рогнідь прозвали Гориславою. Але "відтоді підіймають онуки Рогволода меч на Ярославових онуків", — говорить літописець, щоб пояснити ворожнечу між нащадками Ізяслава полоцького і Ярослава Мудрого (хоча за Іп. Ізяслав і Ярослав, як і Мстислав та Всеволод, були синами Рогніді). За дослідженнями, епізод сватання (від слів "І сів він у Новгороді" до "Рогнідь узяв за жону") є пізнішою вставкою під 980 р.; його слід віднести до другої пол. 969 — поч. 970 р. (див. текст під 970 р.).

2 Псалом XL, 10.

3 Псалом V, 10—11.

4 Псалом LIV, 24.

5 Родень — форпост на півдні Київської Русі — був дуже укріпленим городом, і розбудовано його у другій пол. X ст. Вважаємо, що це діло могутнього і діяльного Святослава, а не його досить безбарвного сина Ярополка, маріонетки в руках воєвод. Можна висловити твердження, що офіційно Родень (від слова "родьный" — рідний або від слова "родъ" —

гора) називався Свято-славлем, так найменований, за традицією, на свою честь князем-будівничим. Треба думати, що саме цей город згадує у своєму "Поученні" Володимир Мономах. У 1086—87 рр. він ходив із Переяславля на Правобережжя Дніпра проти половців, відвідавши руські городи Святославль, Торчський, Юр1єв і Краен, їх (досі, крім Святославля) зіден-тифіковано; всі вони розташовані в одному невеликому районі Поросся.

6 Куна — грошова одиниця (первісно — хутро куниці) і основа грошової системи стародавньої Русі, що уже в XI ст. була такою: гривня (49, 25 г срібла) = 20 ногатам =25 кунам =50 різаням=100 (150) віверицям.

7 Очевидно, село це перейшло потім до Рогнідіної дочки Передслави і звідси дістало свою назву.

8 В Іп. ім1я "Станислав" вписано на середньому полі проти виноски до слова "Святослава", у Хл. "Святослава и Мьстислава".

9 Руські й іноземні джерела, а також результати наукових розвідок нині подають таку картину шлюбних зв1язків Володимира Святославича. Першою жоною його, за даними ісландських саг та Іоакимівським літописом (Татіще-вим), була варяжка Аллогія (Аурлог1я, Олава), мати найстаршого Володимирового сина Вишеслава (в Іп. і Лавр. вона названа чехинею). Другою жоною він силоміць зробив Рогнідь, дочку полоцького князя Рогволода (у Лавр., як зазначалось, її названо ще Гориславою; за Тверським літописом, пізніше вона стала черницею під ім1ям Анастасії). Від Рогніді Володимир мав чотирьох синів: Ізяслава, Ярослава, Всеволода, Мстислава, та двох дочок. Старша, Передслава, була, за Татіщевим, жоною чеського князя (Болеслава III Рудого); твердження це нічим більше не підкріплено, але вчені ного й не заперечують; тоді це була його, очевидно, друга жона. Молодшою була (Премислава), яку, за Татіщевим та угорськими джерелами, видали за угорського принца Ласло Сара Лисого; судячи з хронологічних розрахунків, це булс його, очевидно, друга жона. Водночаї Володимир присилував стати його

жонок вагітну удову (грекиню) убитого ним старшого брата Ярополка, сина Свято слава від невідомої нешлюбної жони від грекині Володимир мав не своп сина Святополка-Петра Окаянного. Ще одна його жона, чехиня Малфрідь, на певне, княжого роду, була матір1ю Свя тослава, який народився раніше ви Мстислава у Рогніді, і. очевидно. Стані слава, що з1явився на світ після Бориса і Гліба. Невідома на ім1я жона-болгариня, теж, слід думати, князівського походження, народила двох синів — Бориса-Романа та Гліба-Давида. 989 р. Володимир узяв шлюб (уже за християнським обрядом) з Анною, дочкою візантійського імператора Романа II. Після смерті Анни в 1011 р. Володимир одружився (за німецькими джерелами) з дочкою німецького графа Куно Енінгенського (фон Енінген) на ім1я, очевидно, Аделлю, яка народила дочку Добронігу-Марію, згодом видану за польського князя Казимира I Відновителя. Отже, всього відомо не шість, як сказано в літописі, а сім жон Володимира. Він мав іще двох синів — Позвізда, можливо, від болгарин!, який народився після Станіслава, та Судислава (від якої дружини — невідомо). Була у Володимира, за дослідженнями, очевидно, ще одна дочка, невідома на їм я і невідомо від якої жони; її, "слов1янку", видали, за німецькими джерелами, за німецького (півиічно-саксонського) маркграфа Бернгарда II, який оженився вдруге. Можна не сумніватись, що у Володимира були ще й інші діти, зокрема, від численних наложниць.

10 Псалом CXLIV, 3.

11 Притчі Солом. V, 2—6.

12 В Іп. і Хл. хибно "устьну".

13 Притчі Солом. XXXI, 10—31.

1 Сіни — галерея (веранда) на стовпах.

2 Є гіпотеза, що історію про вбивство варягів-християн первісне було вміщено під 980 р. після слів "І став княжити Володимир у Києві один".

3 Осія, II, 23

4 Псалом XVIII, 5.

984

1 Повіз — обов1язок возити за розпорядженням князя різні вантажі, насамперед сільськогосподарські продукти, або давати для князя чи його людей коней у підводу.

985

1Колодники — полоняники, забиті в дерев1яні кайдани-колодки.

986

1 Німцями на Русі називали — і в давнину, і пізніше — всяких іноземців; тут ідеться про італійців-католиків; папою римським тоді був Іоанн XV.

2 Перше посл. Павла до корінфян X, 31.

3 Євангел. від Матфія XXVI, 26—28.

4Подальшу велику розповідь філософа, що переростає в популярний у християнсько-учительній літературі діалог, де проповідник-християнин відповідає на короткі запитання царя-поганина і викладає йому основи християнства, скомбіновано з біблійних цитат, доповнених деякими апокрифічними та іншими деталями. У примітках до цієї

розповіді подаємо джерела опорних її моментів, за якими легко знайти і джерело того чи іншого тексту.

5 Ісайя XIV, 13—14.

6 За християнським ученням, міфічні ангельські чини діляться на три ієрархії, чи лики: вищий (серафими, херувими, престоли), середній (владарства, сили, власті) і нижчий (начала, архангели, ангели); десятий чин, воєвода небесних сил — архістратиг Михаїл; до нього це місце посідав Сатанаїл.

7 Цей текст — виклад першої глави Книги Буття.

8 Попереднє — виклад другої глави Книги Буття; додано апокрифічну деталь, що Адам із ангелами славили бога.

12 Виклад шостої, сьомої і восьмої глав Книги Буття.

13 Виклад одинадцятої глави Книги Буття: додано деталь про участь Неврода у побудові башти і апокрифічну репліку Євера.

14 Весь епізод про приношення жертв лісам, джерелам, рікам, де маємо відгомін руського поганства, і про кумиротворення — апокрифічний.

15 Виклад початку дванадцятої глави Книги Буття; Аврам тут має 75 літ; за Біблією, Сара була не дочкою, а сестрою Арана, дочкою Фйрри; була вона сестрою (але від другої матері) і свого чоловіка Аврама.

15 Виклад початку й кінця шістнадцятої та початку двадцять першої глави Книги Буття; після 99 років життя Аврам був названий Авраамом.

9 Виклад третьої глави Книги Буття; додано апокрифічну подробицю про радість диявола з приводу прокляття богом землі.

10 Виклад четвертої глави Книги Буття з великим апокрифічним додатком про те, що Каїн не знає, як убити Авеля, що Адам і Єва плакали, що тіло Авеля було нетлінним і що поховали вони сина, навчившись цього у пташенят.

11 Виклад п1ятої і частково шостої глави Книги Буття.

17 Виклад початку і середини двадцять п1ятої, середини двадцять дев1ятої і кінця тридцять п1ятої глави Книги Буття.

18 Виклад матеріалу із глав Книги Буття XLVI. 26; XLVII, 9; XLVII, 28 та з Книги Вихід XII, 40; у Біблії рід Іакова числить 66 душ, а перебування євреїв у Єгипті визначено в 430 літ.

19 Виклад середини першої і початку другої глави Книги Вихід; з апокрифічною деталлю прослова єгипетських волхвів. Час володарювання фараона Рамзеса II обчислюють по-різному: 1317— 1251; 1301—1234; 1298—1232 рр. до н. е. та ін., і відповідно пересувають час царювання його сина Мернепти; приймаємо хронологію найновіших досліджень: 1290—1224 та 1224—1214 рр. до н. е.

20 Виклад середини другої, початку, середини та кінця третьої глави Книги Вихід; з апокрифічною історією про вінець фараона та про науку Моисея в архангела Гавриїла.

21 Розповідь про десять божих кар міститься в главах сьомій — дванадцятій Книги Вихід.

22 Виклад кінця тринадцятої і основних місць чотирнадцятої глави Книги Вихід.

23 Виклад кінця п1ятнадцятої, початку шістнадцятої глави, глави дев1ятнадцятої та 8-го і 28 віршів тридцять другої глави Книги Вихід.

24 Виклад першої половини двадцятої глави Книги Чисел, а також першої половини тридцять четвертої глави Книги Второзакония. Подальший старозавітний матеріал — це загальний виклад Книги Ісуса Навіна, Книги Суддів Ізраїлевих, Першої і Третьої Книги Царств.

25 Перша Кн. Царств VIII, 6. 2(5 Псалом CIX, 3.

27 В Іп. хибно "въ Сурии", у Хл. "Самарій".

28 Третя Кн. Царств XII, 28.

29 Джерело цитати встановити не вдалося.

30 Так само.

31 Осія I, 4 — 6 IX, 17

32 Ієремія XV, 1.

33 Ієремія XLIV, 26.

34 Ієзекіїль V, 10—11.

35 Малахія I, 10—11 і II, 9.

36 Ісайя I, 25, 13—14.

37 Амос V, 1—2.

38 Малахія II, 2.

39 Ісайя LI, 4—5.

40 Ієремія XXXI, 31—32.

41 Ісайя XLII, 9—10; LVI, 5, 7; LII, 10.

42 Псалом CXVI, 1.

43 Псалом CIX, 1.

44 Псалом II, 7.

45 Ісайя XXXV, 4; IX, 6—7; VII, 14.

46 В Іп. хибно "моглъ", у Хл. "менши".

47 В Іп. "быта князь их", у Хл. "иже пасет люди моа".

48 Міхей V, 2—3.

49 Варух III, 36—38 (Ієремії ці слова приписані помилково).

50 Джерело цитати встановити не вдаюся.

51 Захарія VII, 13.

52 Осія XII, 9 (цитата видозмінена).

53 Ісайя III, 9—12; L, 5—6.

54 Ієремія XI, 19.

55 Второзакония XXVIII, 66.

56 Псалом II, 1.

57 Ісайя L1II, 7.

58 Перша Кн. Ездри VI, 12.

59 Псалом LXXXI, 8.

60 Псалом LXXVII, 65.

61 Псалом LXVII, 2.

62 Псалом IX, 33.

63 Ісайя IX, 2.

64 Захарія IX, 11.

65 Євангв. від Луки I, 26—31; хронологія — 5500 років подана за александрійським літочисленням (див. прим. 2 до 852 р.).

66 Євангв. від Матфія II, 1—5, 16, 14, 19—20, 23.

67 Ісайя L1II, 4. 18 Євангв. від Матфія III, 6, 16—17.

69 Єзанг. від Іоанна XIX, 12; у 14— 37 ррі римським імператором був Тіберій.

70 Євангв. від Луки XXIII, 33, 44, 46.

71 Євангв. від Матфія XXVII, 51—52, 60, 64; XXVIII, 19.

72 Євангв. від Луки XXIV, 49, 51—53.

73 Тут в Іп. вирвано один аркуш, що мав іти після аркуша 40 зворотного (80 с.). Текст є в Лавр. і Хл.; перекладаємо за Хл. і друкуємо з втяжкою.

74 Тобто древа, на якому розіп1ятий праведник — Христос; хрест іще називається в літописі "крьстьноє дрьво", "животьноє дрhво" — животворящий хрест.

75 Джерело цитати встановити не вдалося.

76 Буття 1, 2.

77 Кн. Суддів VI, 37, 39—40. У літописі про цей біблійний епізод сказано скорочено і тому не зовсім зрозуміло. Гедеон, випробовуючи бога, чи справді він має намір спасти ізраїля, спершу вимагав, щоб уночі роса впала лише на вовну, а на всій землі щоб було сухо, а на другу ніч вимагав зробити навпаки.

987

1 Далі в Хл. прогалина, яку заповнюємо за Лавр., узявши цей текст у круглі дужки.

2Після цього продовжується текст Іп., який написано вже іншою рукою.

988

1 Цистерни.

2 Константинополю.

3 Додано з Лавр.

4 Оглашения — церковний потрійний (повчальний та покаяльно-сповідний) чин підготовки до хрещення.

5 В Іп. і Хл. хибно "рожениємь", "рожденіемь"; у Новг. І "нерождениемъ".

6 Термін "подібносущий" — духоборська (напіваріанська) єресь; його обстоював константинопольський єпископ Македоній, за що й був проклятий на другому вселенському соборі; канонічне — "єдиносущий".

7 В Іп. і Хл. хибно "проповhдаша"; у Лавр. "прокляша".

8 В Іп. і Хл. хибно "вь мирь"; ; Лавр. "в Римъ".

9 Особисто жоден із пап на жодному соборі)іе був. Папа Дамас навіть легатів (своїх послів) не прислав; на соборі лише читали його сувій, що містив віровизнання Римського собору, але й це послання Константинопольському собору безпосередньо адресоване не було. Папа Вігілій, скільки його смиренно не благали патріархи та єпископи, на п1ятий собор не з1явився, хоча в цей час перебував у Константинополі; на соборі лише читали його послання; легатів він не послав. Цесароградський патріарх не зміг прибути на перший собор у Нікею через старість. Не брали особистої участі в роботі сьомого Нікейського собору єпископи Політіан, Феодор та Ілля.

10 Псалом CXLIV, 3—4.

11 Ісайя XXIX, 18. 12 Вихід XXX111, 19.

13 Псалом CXLIV, 3, 4, XC1V, 1, 2; CXVII, 1 або 29.

14 В Іп. і Хл. хибно "идолъслужитель": у Лавр. "идолъ суєтних".

15 Псалом XCV, 1—4; CXLIV, 3. 1" Євангв. від Луки XV, 10.

17 Ієзекіїль XXXVI, 25.

18 Міхей VII, 18—19.

19 Поел. Павла до римлян VI, 3, 4.

20 Друге поел. Павла до корінфян V,91 17 і його ж до римлян XIII, 11, 12; V, 2; VI, 22.

21 Псалом II, 11.

22 Псалом CXXIII, б, 7; IX, 7, 8.

993

1 В Іп. і Хл. це речення стоїть не на своєму місці (після першого "воювати три роки"); у Лавр.— правильно.

2 В Іп. тут і далі "вола"; у Хл. і Лавр. "быка".

3 Додано з Лавр.

4 Додано з Лавр. Переяславль згадується ще 907 р., у договорі Олега з греками. Очевидно, легенда про Кожум1яку (Кирила, Микиту, Яна) виникла за часів Володимира і була внесена в літопис під 993 р. пізніше, коли складалася "Повість минулих літ".

996

1 Додано з Лавр.

2 Перевара — посудина, в якій варили мед (напій).

3 Євanг. від Матфія V, 7.

4 "Євanг. від Луки XII, 33.

5 Євanг. від Матфія VI, 19—20.

6 Псалом CXI, 5.

7 Притчі Солом. XIX, 17.

8 В Іп. і Хл. "по градомъ"; у Лавр. "по городу".

9 Гридниця — велика зала (мабуть, окреме приміщення), де перебували гриді — дружинники-охоронці князя.

10 В Іп. "Ондроникомъ"; у Лавр. "андрихомь".

11 В Іп. і Хл. "єпископ"; у Лавр. "єпископи".

12 Віра — грошова кара за вбивство або тяжке каліцтво вільної людини; плата ця йшла князеві.

997

1 В Іп. і Хл. "вhрхъние"; верхньою землею називалася Новгородська земля; низовською новгородці називали Київську землю.

2 Лукно — діжечка з лубу.

3 Медуша — приміщення для зберігання меду (їжі і напою).

4 Додано з Лавр.

5 В Іп., Хл. і Лавр. помилково — "въ градh", "въ градhх", "в городhхъ".

6 Корчага — велика глиняна посудина, типу широкої низької амфори, з вузьким горлом.

1007

1 В Іп. і Хл. "принесени святий"; у Лавр. "перенесени святий"; тут явна помилка; у Новг. I маємо "принесени си", а в Новг. V додано "князи", тобто мовиться про померлих у попередні роки князів і княгинь; у 1044 р. сюди перенесуть останки Ярополка і Олега Святославичів; за дослідженнями, в Десятинній церкві була похована й Анна, шоста жона Володимира Свято-" славича.

1014

1 Додано з Лавр.

1015

1 Події ці тлумачать так. Святополкові, який у час смерті Володимира перебував у Києві, треба було виграти деньдва, аби влаштувати справи захоплення престолу. Він приставив сторожу до покійного батька, щоб приховати його смерть. Але бояри, противники Святополка і прихильники Бориса, вивезли тіло Володимира, і всі кияни дізналися про його кончину.

2 Римсько-візантійський імператор Константин проголосив християнство офіційною релігією Римської імперії, за що був прозваний Великим і визнаний за святого. Володимир Святославич, що запровадив християнство на Русі, тому й порівнюється з Константином.

3 Поел. Павла до римлян V, 20.

4 Премудр. Солом. XI, 17.

5 Ієзекіїль XXXIII, 11.6

6 Ієзекіїль XXXIII, 12—16, 20.

7 Єванг. від Матфія IX, 13.

8 Діяння апостолів X, 31.

9 Натяк, очевидно, на те, що Володимира не канонізовано як святого, бо далі літописець свідчить, що пам1ять його бережуть руські люди.

10Додано з Лавр.

11 Притчі Солом. XI, 7; слово курсивом додано з Лавр.; у літопису подано зворотний афоризм, бо в Біблії сказано: "Із смертю людини нечестивої зникає надія".

12 Цей заголовок в Іп. зі знаком виноски приписано внизу новим почерком.

13 Притчі Солом. I, 16, 18, 19.

14 Псалом III, 2.

15 Псалом XXXVII, 3, 18.

16 Псалом CXIII, 1—3.

17 Псалом XXI, 13, 17; VII, 2.

18 Імена відомі з "Саги про Еймунда".

19 Друга кн. Параліпоменон XVIII, 19, 20.

20 Псалом LVII, 2—5.

21 Додано з Погод, "на оусть тмы"; у Хл. це виправлено (хибно) на "оустьи смhдыни".

22 Від устя тепер висохлої річки Смядині до Смоленська приблизно 3 км

23 Псалом CXXXII, 1.

24 Псалом IX, 18.

25 Псалом XXXVI, 14; X, 2; XXXVI, 15, 20.

26 Псалом II, 3—7.

27 В Іп. "пути плоды" у Хл. "труда плоды".

28 Притчі Солом. I, 26, 31.

29 Імовірне місце поховання Святослава — пагорб Могила Святослава. У Никон. відзначено, що в нього був син Ян (Іван). Судячи з маршруту втечі, можна з великою1 вірогідністю припускати, що

Святослав був одружений з невідомою на ім1я дочкою угорського князя (принца) Гейзи; їх у Гейзи (за угорськими джерелами) було три, шлюбні зв1язки їх відомі; тоді це буде четверта (друга по старшинству). Є давня гіпотеза, що й брат Гейзи Михаи жоною мав якусь руську княжну.

30 Даниїл V, 21.

31 Ісайя I, 6.

32 Екклезіаст X, 16.

33 Ісайя III, 1—5.

34 Корзно — накидка, плащ на хутрі або оторочений хутром.

35 В Іп. "на Рокъмъ"; у Лавр. "на Рокомъ".

36 У Хл. і Лавр. числа убитих нема. а в Іп. його приписано внизу сторінки (з виноскою).

37 Про це вже говорилося вище. Бориса убили 24 липня. З убивством Гліба Святополк, ясно, не гаявся, отже послав до нього гінця 24 чи 25 липня. Про цього таємного гінця дізналася Передслава і тоді ж треба було й собі блискавично організувати таємну місію) послала вістку про все Ярославові. Гонець (один чи два), міняючи коней і долаючи за добу 150 км чи й більше, прибув до Новгорода напередодні першого Спаса (1 серпня).

38 У Хл. число варягів становить шість тисяч: кількість війська Ярослава в Іп. дуже перебільшено; за Новг. I (Комісійний список), у Ярослава було чотири тисячі воїв — тисяча варягів і три тисячі новгородців.

39 Дізнавшись про вбивство Бориса, Ярослав відразу рушив у похід, витративши кілька днів на збір. У літопису далі багаторазово простежуються факти, що християнізовані князі вирушали в походи, а по можливості розпочинали й вирішальні битви, у великі християнські свята або в день свого патрона-покровителя. Перебіг подій, як і до певної міри слова "призвавши [на поміч] бога", дають підставу для твердження, що Ярослав, спасаючись від можливої загрози з боку Святополка, виступив проти нього саме на Спаса Преображення, 6 серпня 1015 р., після урочистого богослужіння. Прибуття його до Любеча подано вже під 1016 р., тобто на початку вересня (початок візантійського нового року). Розрахунки відстані від Новгорода до Любеча і звичайного темпу походу (ЗО—40 км за добу) визначають тривалість путі у 25—ЗО днів. Обабіч Дніпра війська стояли три місяці — у вересні, жовтні і листопаді, до заморозів.

40 Додано з— Акад.

1016

1Додано з Новг. 1.

2 Ярослав Мудрий справді був кульгавий; рентген кісток показав, що в дитинстві княжич вивихнув праву ногу, а пізніше й переламав нижче коліна; зрослася вона неправильно.

3 В Іп. "хоромь рубить нашихъ". Найновіші археологічні розкопки теж показали, що Київ був тоді забудований дерев1яними рубленими домами. У Новг. І після цих слів про хороми іде таке продовження, відмінне од тексту Іп. і Лавр.: "І почав Дніпро замерзати. А був у Святополка муж, заприязнений з Ярославом, і послав до нього Ярослав отрока свого уночі, сказавши до нього [мужа]: "Такий-то! Що ти тому велиш робити? Меду мало варено, а дружини багато". 1 мовив той муж: "Скажи так Ярославу: "Якщо ж меду мало, а дружини багато, треба під вечір дати". 1 зрозумів Ярослав, що в [ту] ніч він велить іти на січу. І

відразу того вечора перевізся Ярослав на ту сторону Дніпра, а човни одіпхнули вони од берега. І тої ночі пішли вони на січу, і сказав Ярослав: "Позначайте себе. Завивайте собі голови убрусом". Далі говориться про битву і перемогу над Святополком, але матеріал цей в Іп. поданий уже під 1019 р. (ідеться про іншу битву).

Пиятика Святополка, своєрідність зашифрованої мови Ярослава (зновутаки ідея свята) і той факт, що 26 листопада було свято Юрія — день Юрія-Георгія Побідоносця, християнського патрона Ярослава Мудрого,— все це знову дозволяє говорити, особливо беручи до уваги попередні докази (див. прим. 39 до 1015 р.), що саме на світанні 26 листопада 1015 р., після майже трьохмісячного стояння, Ярослав і розпочав вирішальну і переможну битву. Можна звідси твердити також, що то го ж дня наприкінці або 27 листопада Ярослав був уже на київському столі.

4 Святополк (за актовими печатями, його друге, хрестильне ім1я — Петро) був одруженіі з дочкою польського князя (наприкінці життя — короля) Болеслава Хороброго, сина князя польського Мешка І і внука князя польського Земомисла.

5 В Іп. тут спочатку було написано "ки" (тобто 28, так і в Хл., і в Лавр.), потім "к" видряпано, а "і" (тобто 10) приписано після "й"; отже, вийшло 18. Але з літопису точно відомо, що Ярослав помер 1054 р., маючи 76 літ: отже, в листопаді 1015 р. йому було 38 років, а народився він десь у листопаді 977 р.

1017

1 У Новг. І під 1017 р. сказано, що Ярослав рушив у похід до города Берестія. Отже, в Іп. мається на увазі його повернення іазад до Києва. Пожежа церков спричинилася до того. що в 1017 р., як свідчить той же Новг. 1, "заложена быть святая София Кьіевh": за най новішими дослідженнями, це справжня ;іата закладин Софійського собору.

1018

1 В Іп., Хл і Лавр. хибно "Будыи"

2 Додано з Лавр.

3 У Лавр. "по 18 гривень"; це, мабуть, вірніше.

4 За даними польського історика Яна Длугоша, Болеслав, захопивши Київ, зробив своєю наложницею Передславу, пізніше, як зауважувалось (див. прим. 9 до 980 р.), видану, очевидно, у Польщі, за Болеслава III Рудого, де той був тоді у вигнанні і де ного осліпили. Утікаючи з Києва, Болеслав "поволік" із собою і Премиславу, у Длугоша названу, мабуть, хибно, Мстиславою (згодом її видали за Ласло Сара Лисого; див. ту саму примітку). Німецький хроністсучасник Тітмар Мерзебурзький, який наводить точні дати окремих епізодів походу (22 липня і 14 серпня 1018 р.), пише, що Болеслав захопив тоді навіть дев'ять сестер Ярослава, його мачуху, тобто СЬОМУ жону Володимира Алель (див. ту саму примітку), і невідому на ім'я першу Ярославову жону. За "КиєвоПечерським патериком", до польського полону потрапив тоді також друг Перед нави Мойсей, угрин, брат Георгія (якому 1015 р. відрубали голову, знімаючи з шиї гривну).

5 Тобто священика Десятинної церкви.

1019

' В Іп. і Хл. "пробhже"; у Лавр. "прибhжа".

Цей уривок (від слів "Його ж і по справедливості...") запозичено з "Хроніки" Амартола.

3 Додано з паримійного "Житія Бориса і Гліба".

4 Буття IV, 23—24.

5 У Біблії не сказано, що вони були братами Єноха.

6 В Іп. помилково "Ламех"; у Хл. і Лавр. "Авимелех"; біблійний Авімелех, син судді Гедеона від наложниці, після смерті батька убив сімдесятьох своїх зведених братів (Кн. Суддів IX, 5).

1020

' Це другий син Ярослава; першим від невідомої на ім'я жони, за Новг. I, був Ілля, який помер, за дослідженнями, очевидно, в 1034 р.; далі, рахуючи синів Ярослава, літописець Іллю до уваги не бере; жона Володимира невідома.

1022

' Мовиться про похід 1017 р. (див. прим. 1 до 1017 р.).

2 Цього Мстислава (за актовими печатями, його хрестильне ім'я — Костянтин) прославляв також Боян, як це свідчить "Слово о полку Ігоревім"; ім'я жони Мстислава, за Любецьким синодиком,— Анастасія

1024

1 Додано і Лавр.

1027

' За Любецьким синодиком, хрестильне ім'я Святослава — Миколай.

1030

' За актовими печатями і графіті Софії київської, хрестильне ім'я Всеволода — Андрій.

2 Після смерті Болеслава Хороброго у Польщі розпочалася довготривала боротьба за королівський престол, яку наш літописець пов'язав із пізнішими антифеодальними повстаннями.

1032

' За Татіщевим, цього ж року в Ярослава народилася дочка; це, очевидно, добре відома з французьких джерел його третя дочка — Анна-Агнеса, друга жона французького короля Генріха I Капета, апісля його смерті — третя жона могутнього французького феодала Рауля II (III), графа де Крепі і де Валуа, якого вона теж пережила. Так само добре відома з угорських джерел Ярославова дочка Анастасія-Агмунда, жона угорського короля Андрія (Ендре) I; це, очевидно, його найстарша дочка. В іс— ' ландських сагах згадується друга, мабуть, дочка Ярослава — Єлизавета (Еллісів); першим мужем її був норвезький король Гаральд III Суворий Сігурдссон; коли його вбили, Єлизавета вийшла заміж удруге, за датського короля Свена II Естрідсена, ставши його третьою жоною.

1033

1 У Лавр. після 6541 (1033) р. ідуть два незаповнені роки — 6542 і 6543 (1034 і 1035). Події, записані в Лавр. під 6544 (1036) р., в Іп. подані під 6542 (1034) р., а далі роки 6543 і 6544 (1035 і 1036) відсутні зовсім; після 6542 (1034) р. відразу йде знаменитий 6545 (1037) р. За Татіщевим, 1036 р. в Ярослава народився сьомий син Ігор (за актовими печатями, його хрестильне ім'я Костянтин, а за іншими, писаними джерелами, можливо, Юрій); жона його невідома.

1034

' За актовими печатями, хрестильне ім'я Вячеслава — Меркурій; жона його невідома.

2 У Лавр. про цей похід сказано під 1036 р. З тексту, однак, цілком ясно, що тут ідеться про події давноминулого часу, коли Ярослав тільки став київським князем (що й підкреслено словами "ввійшов у город свій", доречними в 1017 р. і зовсім не доречними тоді, коли Ярослав уже давно сидів у Києві) і ще був тісно зв'язаний з Новгородом; приєднуємось до твердження, що печеніги обложили Київ навесні 1017 р.; після перемоги над ними та пізніших пожеж (див. прим. 1 до 1017 р.) і було закладено Софію київську, яку закінчили і освятили саме 1037 р., відзначаючи 500 ліття її прототипу Софії константинопольської (532—537 рр.) та ювілей Ярослава Мудрого (див. ще прим. 1 до 1037 р.).

3 Поруб — темниця, тюрма, найчастіше підземна.

1037

' В Іп. стаття під 1037 р.— ювілейна, до шістдесятиріччя Ярослава Мудрого. Хрестильне ім'я Ярослава було Георгій, а його друга жона Інгігерд, дочка шведського короля Олафа (Олава) III (Скотконунга), — відома з ісландських саг, мала хрестильне ім'я Ірина (в черницях — , Анна,— так вона названа в житіях святих). На свою честь (Георгій-Юрій) Ярослав назвав також два городи, збу-1 давані ним.— Юр'єв у Чудській землі і Юр'єв на ріці Росі.

2 Притчі Солом. VIII, 12—17.

3 В Іп., Хл. і Лавр. "урокъ" — тобто умовлену частку майна.

1039

' Десятинну церкву могли повторно освячувати, якщо її частково перебудували (сліди такої зміни в будові, власне у фундаменті,

виявлено, тільки якого вона часу — невідомо) або осквернили (але тоді мало б місце так зване мале освячення і про це літописець навіть не згадував би). Є давнє обгрунтоване твердження, що слова про те, нібито згадану церкву "спорудив Володимир, отець Ярославів", внесено до літопису помилково в пізніші часи. Тут ідеться не про Десятинну і не про Софію, а про освячення третьої церкви Богородиці (Успіння), збудованої Ярославом,— рештки великої церкви того часу розкопано на перехресті нинішніх Володимирської та Іринінської вул. Аналіз топографічного викладу в літописі показує, що саме за ціпю церквою Богородиці стояв у часи Ярослава двір і, отже, дім доместика (керівника хору сусідньої Софії, а не Десятинної церкви) на місці зниклого кам'яного терема-ротонди Ольги на теремнім дворі справді над горою "внЪ града" (під фундаментом будинку виявлено старіший фундамент). Про кам'яний терем за городом, двір доместика і межі Києва за часів Ольги говориться під 945 р. (див. тут прим. 9). Згаданий митрополит Феопемпт з'явився у Києві, як гвердять, десь у 1037 р. Про попередніх митрополитів відомості не досить певні. Новг. І налічує їх три — Леонтій, Михаїл та Іоанн, причому перші два нібито одна особа. Вважають, що Леонтій (Михаїл) був митрополитом у 992 (?) — 1008 (?) роках, а Іоанн (світське ім'я — Іона) — у 1008 (?)—1036 (?) роках.

1044

' Насправді останки князів положили в Десятинній церкві Богородиці в Києві; у Лаво. нема "в Володимири".

2 Жона Ізяслава невідома.

1047

1 За іншими історичними даними, Мойслава (Мецлава, Маслава), цього бунтівного мазовецького вельможу, убив сам Казимир.

1051

1 Додано з Лавр. Ларіон (їларіон), автор знаменитого "Слова о законі і благодаті", митрополитом був недовго, очевидно, до 1052 чи 1053 р., бо у Новг. І під 1055 р. уже згадується, як діючий, новий митрополит грек Єфрем. Можливо, що їларіон десь 1053 р. помер. Але є гіпотеза, що його скинули з митрополитства і він у неділю 7 листопада 1053 р. постригся під іменем Никона в ченці Києво-Печерського монастиря, далі став тут ігуменом і в 1072—1073 роках зробив літописне зведення. :

2 Тобто на Афон.

3 Сюди. очевидно, зараховано й час, коли Антоній вперше усамітнився в печеру тобто, дгсь у 1033 р., ще за княжіння Ярослава Мудрого.

4 Устав Студійського (Студитського) монастиря із церквою Іоанна Студита, заснованого в Константинополі ще в середині V ст., відзначався особливою строгістю.

5 Хто був автором літописної статті про заснування Києво-Печерського монастиря — точно невідомо. Але в "КиєвоПечерському патерику" подібні слова говорить про себе Нестор-літописець, автор і "Житія Феодосія Печорського": "приидох же и азъ к нему, худый и недостойный аэъ рабь Несторь, и приять мя, тогда лhтъ ми сущу 17 от рожден іа моего".

4 Устав Студійського (Студитського) монастиря із церквою Іоанна Студита, заснованого в Константинополі ще в середині V ст., відзначався особливою строгістю.

5 Хто був автором літописної статті про заснування Києво-Печерського монастиря — точно невідомо. Але в "КиєвоПечерському патерику" подібні слова говорить про себе Нестор-літописець, автор і "Житія Феодосія Печорського": "приидох же и азъ к нему, худый и

недостойный азъ рабь Несторь, и приять мя, тогда лить ми сущу 17 от рожденіа моего".

1053

' Що перша жона Всеволода Ярославича, мати Володимира (його хрестильне ім'я — Василій) Мономаха, звалася Марією, про це свідчать найновіші сфрагістичні дослідження; за гіпотетичними даними Видобицького синодика, вона мала ім'я Анастасія; це, очевидно її друге ім'я. Марія була дочкою ві зантійського імператора Константина I) Мономаха не від його тоді зовсім ста рої третьої жони Зої, дочки візан тійського імператора Константина VIII а від фаворитки (потім — четвертої жони) Скліриня. Померла Марія, за Татіщевим, 1067 р.

1054

' Додано з Лавр.

2 Додано з Акад.

3 Цей мармуровий саркофаг із останками Ярослава (та іншими) і досі стоїть у Софійському соборі. За черепом Ярослава відтворено скульптурний портрет князя.

1059

' Стрий — дядько по батькові: вуй, вуйко — дядько по матері.

1063

' Коли в засуху дуже міліє озеро Ільмень, то буває, що ріка Волхов тече назад.

2 У Хл. і Лавр, сказано, що тоді весь Новгород спалив Всеслав Брячиславич.

1065

1 ' Ім'я цього Гліба вибито на знаменитому Тмутороканському камені: "вь Вhто. 'зфоз' (тобто 6576—1068 року) івді[кта] Т (6) глhбъ князь мhрилъ їмо (ре) по лєду от тьмутороканя до |ридва. Тиді (10 000 і 4 000) сяжє [нъ] ".

2 Додано з Акад.

3 Комета Галлея; у перигелії була 122 і7 березня 1066 р., увечері стала з'явитися з 24 квітня.

4 Додано з Лавр.

5 Звідси починаючи і словами "що й сталося" кінчаючи, іде текст, запозичений із руського компілятивного "Хронографа за великим викладом", де використано "Хроніку" Амартола та її продовження.

6 Відомості про це Амартол запозичив із Біблії (Друга кн. Маккавеїв V? 1—4); можливо, тут ідеться про марево, міраж (повторно про це в літописі занотовано під 1113 р.); за іншими даними, тут також мовиться про комету Галлея, яка була в перигелії 163 р. до н. е.,— але тоді матимемо деяку неузгодженість, бо Антіох IV Єпіфан Славний помер 164 р. до н. е. під час походу на Єрусалим. Про цю саму комету Галлея говориться й далі: вона була в перигелії 66 р. до н. е. і 15 листопада 530 р. Точні дати метеоритних дощів (зорелет) •відомі з китайських хронік.

7 В Іп., Хл. і Лавр. хибно "вь Африкии", в Амартола і Акад. "въ Фракии".

8 Поприще — міра довжини, близько 700 —и.

1066

' Катепан — імператорський намісник, вищий воєначальник.

2 За Воскр., у Ростислава (за Татіщевим, його друге ім'я Михайло) був брат Ярополк, існування якого, однак, викликає сумніви. Жона Ростислава, за Густ., мала ім'я Ланка і, за даними Татіщева, який хибно називає її Анною, після смерті мужа вона хотіла з дітьми (тобто з синами Рюриком, Володарем, Васильком і дочкою) їхати в Угри до свого батька. Але великий князь київський Ізяслав Ярославич дітей їй не віддав і їхати не дозволив. Генеалогічні дослідження показали, що Ланка (Ілона, Олена) була дочкою угорського короля Бели I, який помер 1063 р. Отже, Ланка збиралася в Угри до своїх рідних братів — Гейзи (з 1074 р. короля Гейзи I) чи Ласло (з 1077 р. короля Ласло I Святого), де й вийшла заміж удруге за хорватського короля Дмитрія Звонимира. Після його смерті у 1089 р. Ланка, як видно, знову повернулася на Русь, до свого сина Володаря, бо 1097 р. з'являється на сторінках Густинського літопису.

1067

1 Про цю битву говориться і в "Слові о полку Ігоревім": "На Немизь снопы стелють головами..."

2 В Іп. "июня", у Хл. і Лавр. "іуля".

3 Додано з Новг. I.

1068

' Додано з Лавр.; в Іп. тут змістова помилка, бо пропущено слова "русьскыи князи, и поб'ьдиша".

2 Звідси розпочинається вставлене в літопис "Поучения про кари божі", яке гіпотетичне приписувалось Феодосієві Печерському.

3 В Іп. і Хл. хибно "вредомъ"; у Лавр. "ведромъ".

4 Іоїль II, 12.

5 Ісайя XLVIII, 4.

6 Амос IV, 7, 9, 10; вільний і скорочений виклад.

7 Додано з Лавр.

8 Малахія III, 5 — 7, 10, 11, 13, 14; вільний виклад.

9 Ісайя XXIX, 13.

'° Притчі Солом. I, 28.

" Іоїль II, 23 — 25.

12 Русалії — древньослов'янське поганське свято-моління русалкам (вілам); відзначалося чотири рази на рік — 25 грудня, б січня, на русальну неділю (див. прим. 1 до 1177 р.) і на Івана Купала (24 червня).

13 Ізяслав подався по допомогу в Польщу до свого родича, Болеслава Сміливого (з 1076 р. короля польського), сина тітки Ізяслава ДобронігиМарії, що була замужем за— Казимиром I Відновителем, і водночас небожа жони Ізяслава Гертруди-Олісави, сестри того ж Казимира.

14 В Іп. "руками яша", у Хл. "рукама яша"; у Лавр. "яша рукама", — всюди хибно.

' Про цю втечу Всеслава (жона його невідома) потай од киян говориться і в "Слові о полку Ігоревім": "Скочи оть нихъ лютымъ звhремъ въ плъночи изъ Бhлаграда, обhсися синь мьглh".

2 У Мстислава залишився син Ростислав від невідомої жони.

:і У Новг. І тут додано, що тоді погоріло Подолля (у Києві).

1070

' В Іп. і Хл. хибно "оу Всеслава"; у Лавр. "у Всеволода".

1071

' В Іп. і Хл. хибно "начаста"; у Лавр. "нарицаху".

2 В Іп. "в лодьях", у Хл. "в лодіи".

3 В Іп. хибно "мечтавше", у Хл. "метавше".

4 Додано з Лавр.

5 В Ід і Хл. "побhдити"; у Лавр. "погубити"; у Новг. І "побити".

1072

1 У Лавр. "мhсяца мая 2 день", — і але ця дата невірна, бо тоді була середа; крім того, на неділю 20 травня 1072 р. припадав празник всіх святих (отців Нікейських собор), вибраний, очевидно, для того, щоб підкреслити святість Бориса і Гліба (див. також текст під 1115 р. про перенесення їхніх останків).

1073

' Тобто, входить у зносини, змовляється; в 1п. "вьстаєть", у Хл. "сватается".

2 Додано з Лавр.

3 Як і в 1068 р., Ізяслав подався до Болеслава Сміливого, і той навіть розпочав якісь бойові дії на окраїнах Русі, але, воюючи з чехами, був примушений звернутися по допомогу до Святослава; при цьому Болеслав забрав Ізяславове добро, пограбував свого дядька (вуйка).

4 Успенський собор Києво-Печерського монастиря.

1074

1 Ананія, Азарія та Мисаїл.

2 Феодорова неділя (Феодора Тірона) — перший тиждень великого посту.

3 Лазарева п'ятниця — переддеиьЛазаревої суботи, тобто суботи шостого тижня (вербного, або цвітного) великого посту.

4 Страсна неділя — останні сім днів великого посту перед Великоднем.

5 Цвітна неділя — вербна неділя (день).

6 Цей чернець Микола виступає і в "Житії Феодосія Печорського", написаному Нестором: Микола був нечистий на руку, злодій: Ігнат, очевидно, теж не відзначався високою мораллю.

7 В Іп., Хл., Лавр. "кь", "къ"; в Акад. "оть".

8 Деякі вчені приписують цьому Іакову Мніху авторство "Пам'яті і похвали Володимирові", житій Володимира, Бориса і Гліба та інших творів.

9 Додано з Лавр.

10 День і ніч на Русі ділилися, незалежно від пори року, на дванадцять годин (різної тривалості); друга година дня — це друга година після сходу сонця. 11 В Іп., Хл. і Лавр. хибно "вь 11 лhто".

12 Додано з Акад.

13 Смолка (Silene L.).

14 Летаргія.

15 В Іп. і Лавр. "прабошняхъ" — ідеться про черевики, легке домашнє взуття з черевної частини шкури, яке надівалося на босу ногу.

16 В Іп. І Хл. "дары", у Лавр. "раны".

17 Далі в Іп. незаповнений другий стовпець 73 арк. (145 с.) і весь зворот 73арк— (146 с.); з арк. 74 (147 с.) розпочинається другий почерк.

1075

1 У Лавр. дата закінчення Успенського собору Києво-Печерського монастиря — 11 липня (1078 р.). у Радз. і Акад.— 3 липня.

2 Ізяслав Ярославич, вигнаний із Києва і пограбований у Польщі (див. прим. 3 до 1073 р.), у січні 1075 р. прибув до німецького міста Майнца, до німецького імператора, з 1084 р.— імператора Священної Римської імперії Генріха IV, і прохав у нього підмоги проти Святослава. Імператор

вирядив до Києва послом трірського архієпископа Бурхарда, брата (по матері) Оди. дочки німецького графа Ліппольда Штаденського і фон Штаде), другої Святославової жони (першою, за Любеньким синодиком. була Килікія), і, природно, той не лише не заступився за Ізяслава, а привіз Генріхові IV багаті подарунки від Святос.іава — силу золота, срібла, дорогої одеж і.

3 В Іп. і Хл. хибно "смһтье". "кмһть"; у Лавр. "кметье", тобто воїни, кметі.

4 В Іп. хибно "к Соломону (у Хл. "къ послом") царю Асирииску"; за Біблією, Єзекія вихвалявся перед послами вавілонського царя (Ісайя XXXIX,

1076

1 Додано з Лавр.

2 Про цей похід Володимира Мономаха і Олега Святославича проти чехів (де тоді князював Вратислав II) на допомогу Болеславу Сміливому говорить також Мономах у своєму "Поученні".

3 Хрестильне ім'я Мстислава (за Мстиславовим євангелієм та "Ходінням" Данила Паломника) було Федір; мав він ще й третє ім'я — Гаральд.

1078

1 Така річка невідома; ймовірно, що це права притока Сули Оржиця.

2 Додано з Акад.

3 Додано з Лавр.

4 Притчі Солом. III, 34.

5 Ієремія IX, 23.

6 Про це нахваляння і загибель Бориса говориться також у "Слові о полку Ігоревім": "Бориса же Вячеславлича слава на судъ приведе и на Канину зелену паполому постла за обиду Олгову, храбра и млада князя".

7 Отже, подвійний саркофаг (рака) Ізяслава стояв у церкві Богородиці. Але в якій? Вважають, що в Десятинній, однак цього уточнення в тексті немає, хоча воно наявне у літопису в 14 випадках із безсумнівних 16. Відсутність уточнення не випадкова, бо йдеться про сусідню з Софією церкву Успіння Богородиці, про яку говорилося під 1039 р. (див. там прим. 1) і де археологами знайдено сім кам'яних (шиферних) плит гробниці, ясно, що княжої. Мармурова зникла, бо цінність її дуже велика, можливо, під час загибелі цієї та інших церков, спалених 12 березня і в наступні дні 1169 р. (див. далі текст літопису) . Софійський перший та Воскресенський літописи твердять, ніби Ізяслава було покладено в Софії, але у світлі вищевикладеного ясно, що це помилка. Крім того, стосунки Ізяслава з киянами були такі, що його ніяк не могли покласти в престижній митрополії — Софії, і в "Слові о полку Ігоревім" сказано, що тіло князя допровадили "ко святѣи Софии, къ Киеву", тобто "до", а не "в"; Софія тут є символом Києва.

8 В Іп. і Хл. хибно "ни", "ну"; у Лавр. "но".

9 Перше поел Павла до фессалонікінців V, 14.

10 Євангел. від Іоанна XV, 13.

11 Притчі Солом. XVII, 17.

12 В Іп. "и от"; у Лавр. "Иоанъ".

13 Перше поел. Іоанна Богослова IV, 16 — 18, 20, 21.

1079

' Тут в оригіналі очевидний пропуск, і неясно, де був Роман.

2 У Лавр "й доселh";в Іп. і Хл. невдале переосмислення — "и до сего лhта"; існує припущення, що це ритмізоване речення є уривком якоїсь пісні про "красного Романа", котрого оспівував і славетний Боян; за актовими печатями, друге ім'я Романа було Борис.

3 схоплений тмутороканськими хозарами за ініціативою, очевидно, Всеволода, Олег Святославич (у "Слові о полку Ігоревім" він має промовисте співчутливе прізвисько "Гориславич") був засланий у Візантію, з імператорським двором якої Всеволод мав тісні зв'язки. Олег пробув у засланні чотири роки, два із них — на острові Родос, про що згадує у своєму "Ходінні" Данило Паломник. На засланні Олег одружився з Теофанією (Феофано) Музалон (див. про це ще прим. 4 до 1115 р.). Посадник Ратибор мав (за актовими печатями) хрестильне ім'я Климент.

1084

' Гречники — купці, що користувалися Гречником (дніпровською частиною водної путі із Варягів у Греки), здійснюючи торгові операції між Києвом і Константинополем. Захопивши і пограбувавши гречників, Давид шкодив торговим інтересам Русі, і тому Всеволод Змушений був дати цьому князеві-ізгою город Дорогобуж.

1085

' Не жону, а військо, дружину. 2 Жона Ярополка Ірина (перше ім'я її — Кунігунда), як свідчать німецькі джерела і висновки дослідників, була дочкою німецького графа Отто Орламюндського (фон Орламюнде); за

цими ж джерелами, одну з їхніх двох дочок, Мехтільду, було видано за німецького графа Гюнтера I Шварцбурзького (фон Шварцбург).

1086

' За грецькими джерелами та науковими дослідженнями, Янка (Анна) була нареченою Константина, сина візантійського імператора Константина X Дуки і його другої жони Євдокії Макремволітиси, але шлюб не відбувся, бо нареченого силоміць постригли в ченці, а тоді постриглася в черниці і Янка. У Лавр. весь матеріал, поданий в Іп. під 1086 р., опущено, а матеріал наступного, 1087 р., викладено під 1086 р.

1087

' Очевидно, Ярополк мав на увазі Рюрика Ростиславича.

: Додано з Лавр.

З З різних джерел, зокрема актових печатей, відомо, що Ярополк мав третє (католицьке) ім'я Петро, а друге, хрестильне, було Гаврило.

1088

1 Ідеться про освячення закладеної 1070 р. Михайлівської церкви Видобицького монастиря; оскільки при освяченні строго додержувались патрональних (храмових) днів, то можна думати, що й ця урочистість відбулася 8 листопада, у велике (соборне) свято Михаїла архангела. 8 (?). XI (?) 1088

1089

' Мовиться про освячення в неділю 14 серпня 1089 р. (дата — з "КиєвоПечерського патерика"), напередодні свята Успіння богородиці,

закладеного 1073 р. Успенського собору (церкви Успіння Богородиці) Києво-Печерського монастиря. У Новг. І після цих відомостей сказано, що померла (невідома на ім'я) дочка Всеволода.

2 В Іп. і Хл., очевидно, хибно "ігуменомь".

3 Цей печорський ігумен Іоанн (Іван) і склав, як доводять, літописне зведення у 1093 — 1095 рр., закінчивши розповідь подіями 1093 р.

. 1090

' Про обгрунтування можливої дати освячення див. прим. 1 до 1088 р.

2 Додано з Лавр.

3 В Іп. "й пристрою (у Хл. "прикроутоу") в нhи велику створи"; у Лавр. "и пристрой ю великою пристроек)", — ідеться про багате внутрішнє оздоблення: розпис, мозаїку, ікони, різні церковні шати і т. д.

4 У Лавр про нього сказано: "був скопець, високий тілом".

1091

' Розповідь про те, як було викопано і перенесено мощі Феодосія, ведеться від першої особи і в "Києво-Печерському патерику", де вона приписана "Нестору мниху". Текст нижче: "Я ж приготував того дня мотику", у Воскр. має таку редакцію: "Аэъ же грhшныи, иже и лhтописаніе ее въ то время писахъ, вземъ мотыку начахъ прилежно копати".

2 Ім'я Марка додаємо тому, що в "Києво-Печерському патерику" говориться саме про нього як копача могил ченцям.

3 Варимантія (гр.) — верхня важка чернеча одежа без рукавів.

4 Про першу годину дня див. прим. 10 до 1074 р. '

5 В Іп. хибно "поснщеньемь"; у Лавр. "пощеньемь".

6 У 1091 р. сонячне затемнення було справді о другій годині після сходу сонця 21 травня.

7 Ідеться про падіння на землю великого метеорита, вогненний слід якого вважали за небесного змія.

1092

' В Іп. "ізгоряхуся"; у Лавр. "вьзгарахуся".

2 В Іп. хибно "Посhченъ"; у Лавр. "Пhсочень".

3 Додано з Лавр.

4 В Іп. хибно "хрест", у Хл. "крсты" у Лавр. "корсты".

5 Філіппів день (день пам'яті апостола Філіппа) припадає на 14 листопада; м'ясопуст (м'ясниці) — передостанній (перед масляною) тиждень перед великим постом; у 1093 січневому році м'ясопуст припадав на 14 — 20 лютого: можна припустити, що така велика смертність у Києві була викликана ускладненнями після осінньо-зимової епідемії грипу.

1093

' Додано з Акад.

2 В Іп. і Хл. хибно "не хотhти"; у Лавр. "не доходити".

3 Тіун, тівун, тивун — управитель княжого господарства, дворецький, слуга, який виконував також судові та адміністративні обов'язки.

4 В Іп. і Хл. "грабити люди и продаяти"; "продаяти" — від слова "продажа", яке означало грошовий штраф на користь князя за різні вчинки і злочини (крім убивства); ці продажі перетворилися у справжнє здирство з народу.

5 В Іп. хибно "моего", у Хл. і Лавр. "его".

ь Світла неділя — великодній тиждень; антипасха — наступна неділя (день) після Великодня.

7 У Хл. "в ыстебу"; у Лавр. "выстобъку".

8 Себто в Михайлівському Видобицькому монастирі.

9 В Іп. і Хл. хибно "ему"; у Лавр. "има" (двоїна).

10 У підземеллі Софійського собору, в усипальниці київських князів, 1961 р. між різними останками знайдено череп Ростислава; у черепі стримів залізний наконечник стріли. Звідси ясно, чому молодий і здоровий, що умів плавати, Ростислав раптом став тонути перед очима Володимира: він був смертельно поранений. Про його загибель у Стугні говорить і "Слово о полку Ігоревім". Ця ріка, "пожръши чужи ручьи и стругы, рострена къ устью, уношу князю Ростиславу затвори днh при темнь березh. Плачется мати Ростиславля по уноши князи Ростиславh".

'' Уже було зауважено (див. прим. 39 до 1015 р.), що важливі походи та битви русичі-християни нерідко приурочували до християнських свят.

12 Амос VIII, 10.

13 Левіт XXVI, 17, 19, 20, 25, 32, 31, 28.

14 Додано з Лавр,

15 У давні часи вважалося,.що кочові східні народи, отже й половці, походили від біблійного Ізмаїла і його матері Агарі.

16 Посд Павла до римлян V, 20 (текст переосмислено).

17 Даниїл III, 32.

18 Псалом CXVIII, 137. ,

19 Євангю від Луки XXIII, 41; мається на увазі один із двох розбійників, розіп'ятих разом з Ісусом Христом. —

20 Іов I, 21.

21 Псалом CII, 10.

22 В Іп. і Хл. "тако же"; у Лавр. "якоже".

23 Тут закінчується літописне зведення ігумена Іоанна, а далі йде текст Нестора, доповнений вставками третього редактора 1118 — 1119 рр. (розповідь Гуряти Роговича, повість Василя про осліплення Василька Ростиславича).

1094

' У Лавр. "мhсяца августа въ 2б". 16.V111 1094

1095

' Насправді це був самозванець, що видавав себе за Константина, убитого ще 1073 р. сина візантійського імператора Романа IV Діогена від першого шлюбу: самозванець з'явився в Константинополі, його схопили, заслали в Херсонес, звідки він утік і з половцями напав на Візантію; тут його схопили вдруге.

j В 1п. "Ельбhхъ"; у Лавр. "Ольбегь"

4 Сиропусна неділя, або масляна,чи маснчця — останній тиждень перед великим постом; розпочинається з понеділка (див. ще прим. 5 до 1092 р.).

5 Засаківці — люди з околиць города Сакова.

1096

' Від Чернігова до Стародуба приблизно 185 км (по ймовірній дорозі): отже. утікаючи, Олег подолав цю відстань десь за один-два дні.

2 Що це була неділя саме 25 травня, видно із синхронності половецьких ударів; крім того, половці ударили тоді, коли ні Святополка, ні Володимира у Києві не було.

3 У Лавр. "месяца мая ЗО".

4 В Іп., Хл. і Лавр. "июля", але треба "июня", бо п'ятниця у 1096 р. припадала на 20 червня;дати 8 (9) і 16 червня проставлено на основі розрахунків відстаней і темпу походів: переправу через Дніпро на Зарубському броді визначаємо на ніч із 18 на 19 червня, бо цього не помітили половці.

5 В Іп. і Хл. "по гґhску"; у Лавр. "болоньє".

6 Додано з Лавр. В Іп. "ї пожгоша манастырь Стефанечь деревнh. и Германечь"; у Лавр. "й вьжгоша Стефановь манастырь и деревнhи Герьманы".

7 В Іп. "ко оугу сторонник"; у Лавр. "къ угу устроении".

8 Псалом LXXXII, 14 — 17; Нестор подав такий скорочений виклад, який незрозумілий без доповнень, узятих із Біблії.

9 В Іп. і Хл. "аще ли"; у Лавр. "ищьли".

10 Про походження половців та інших східних народів літописець розповідає на основі "Одкровення" — твору невідомого автора, який приписували єпископові Мефодію Патарському. Літописець використав також "Хроніку" Амартола ("Другі ж говорять...").

11 За Біблією (Буття XVI, 15), Ізмаїл, син Авраама (Аврама), був народжений не від безплідної тоді його жони Сари, а від Сариної рабині Агарі.

12 Після.цього в Лавр. уміщено "Твори" Володимира Мономаха, переклад яких друкуємо після тексту Іп.

13 В Іп. і Хл. "своего же"; у Лавр. "моего же".

14 Додано з Лавр

15 В Іп. і Хл. хибно "и Переяславц'ь"; у Лавр. "и перея".

16 У Лавр. "Кунуи"; 1103 р. у Лаврі він згадується серед убитих ханів під ім'ям Куман, а в Іп. тут має ім'я Кунам.

17 Оскільки за візантійським літочисленням рік розпочинався 1 вересня, то перша половина березня 1097 січневого року припадала на середину 6605 (1097) візантійського року, тобто на половину п'ятого, або четвертого з половиною індикта (про індикт див. прим. 1 до 852 р.).

1097

' У великій статті 1097 р. розповідається про події з осені 1097 р. по ЗО серпня 1100 р., насамперед про долю князя Василька Ростиславича теребовльського. Відомості ідуть від безпосереднього свідка подій — киянина Василя, боярина Святополкового. Василь був присутній на вузьких княжих нарадах, при осліпленні Василька, супроводжував його до города Володимира і короткий час перебував тут як посадник Святополка. Цю дуже яскраву повість Василь або написав сам, або її хтось записав з його детальної розповіді.

2 Додано з Лавр.

J У Хл. "в ыстьбоу"; у Лавр. "вь истобку"; в Акад. "в комору".

4 Тобто на день архангела Михаїла (8 листопада).

5 У Лавр "ведоша (в Акад. "везоша") и Бhлугороду", але ці дані хибні, бо тут про Білгород сказано як про "градъ малъ", а це може стосуватися лише Звенигорода; Білгород був центром удільного князівства.

6 В Іп., Хл. і Лавр. "в ыстобъку", — ідеться про невелику хату, хижу, в якій топили.

9 Це підтвердження, що княгиня Анна (за здогадами, половчанка) була не матір'ю Володимира Мономаха, а мачухою.

10 Додано з Акад.

В Іп., Хл. і Лавр. "приближися", хоже тлумачитися двояко: "набли(Я" і "настав"; великий піст у 1098 р. |ючакя в понеділок 8 лютого.

12 В Іп. хибно "вьзвеселися", у Хл. "възвеличися"

13 У 1098 р. Великдень був 28 беіШМ.-

14За Татіщевим, Володар прикликав собі підмогу угрів; королем тоді там у" Кмоман, двоюрідний брат Василька W. далі прим. 24).

15 В Іп. на "созвониша" виправлено слово "созваша"; у Хл. і Лавр. "созваша".

16 Відомо про двох синів Василька (див. прим. 4 до 1124 р.), а тут в оригіналі стоїть не двоїна — "растр-ьляста", "Василковича", а множина — "растрhляша", "Василковичи", — це або помилка, або у Василька було більше синів (що дуже сумнівно), або — найімовірніше — тут просто йде мова про Василькових воїв.

17 Второзакония XXXII, 41, 43.

18 Давид звернувся по допомогу до свого родича: князь польський Владислав I Герман був сином Казимира I Відновителя, а Казимир був одружений з Добронігою-Марією, сестрою Ярослава Мудрого, тіткою Давидового батька Ігоря Ярославича (наш літопис нотує шлюб Казимира під 1043 р., але дослідники відсовують цю подію до кінця 1038, початку 1039 чи на осінь 1039 р. (що ймовірніше).

19 Родинні стосунки Святополка Ізяславича з Владиславом I Германом були такі самі, як і в Давида, і навіть тісніші, бо Ізяслав Ярославич, батько Святополкіч, був одружений з Гертрудою-Олісавою, сестрою Казимира I Відновителя, а згадана Доброніга-Марія, жона Казимира, була тіткою також Ізяслава Ярославича.

20 В Іп. "и въ Святополка" видряпано і викреслено, але помилково; у Лавр. "у Давида и у Святополка".

21 Тобто, Ізяслава Ярославича та підступно вбитого Ярополка Ізяславича.

22 В Іп. хибно "Святополкъ"; у Хл. і Лавр. "Володарь".

23 В Іп. тут дуже попсований текст, із виносками: "й Давиду рЪша на ц-hлован пришел еси. и рече Давидъ".

24 В Густ. тут додано: hI вийшла Ланка, княгиня перемишльська, мати Володарева, до Коломана, молячи ного, щоб він не мучив облогою неповинний город і людей". Кульгавий Коломан відіпхнув свою рідну тітку ногою: "Негоже хороброму царю з жінками дружбу мати".

25 Додано з Татіщева; звідси можна зробити висновок, що Давид був одружений з дочкою Ростислава Володимировича від Ланки; отже, в обложеному Перемишлі Коломан держав і свою тітку, і двоюрідну сестру.

26 Кількість дуже перебільшено; Ян Длугош пише про вісім тисяч.

27 За польськими джерелами, тоді було вбито і другого угорського біскупа — Лаврентія.

28 В Іп. "вышегородци" (при цьому літери "ро" написані по вишкрябаному "в", а зверху над "ро" дописано літеру "д"); у Лавр. "выгошевци"; ідеться про жителів города Вишеги (Вишегова, Вигошева).

29 В Іп. хибно "пустиша", у Хл. "подступиша".

30 Забором, забрала, забороло, забрало — поміст на городському валу з дерев'яною стіною (бруствером), що захищала від стріл.

31 Ім'я Мстиславового батька в літописах не зустрічається, але Всеволод відомий із "Ходіння" Данила Паломника — тут згадується Мстислав-Андрій Всеволодович; жона Всеволода невідома. Напад на город Володимир саме 5 серпня теж не випадковий: переможці хотіли бути в городі на Преображення (другий Спас), тобто 6 серпня.

1098

' Про цю подію вже говорилося під 1097

1099

' Про ці події теж говорилося під 1097 р.

2 Шостий час — очевидно, церковний час, який припадає приблизно на 12 годину дня; знамения являло собою гало — оптичне явище в атмосфері.

3 В Іп. "стязи", у Хл. "стези".

1100

' Додано з Лавр.; в Іп. і Хл. дати немає.

2 У Лавр. "августа во 10 день"; вірогідніша дата 14 серпня, бо це перед.

3 Додано з Воскр.

4 В Іп. "и Божескомh, во острозh", у Хл. "в боузскомъ въ острозh"; у Лав) "в Бужьскhмь. въ Остромh"

5 В Іп. і Хл. хибно "с-hдяше"; у Лавр. "chде". 6 Про події Увітицького з'їзду ЗО серпня 1100 року коротко говорилося також наприкінці 1097 р.

1101

' Додано з Лавр.; можливо, однак, що слова "въ 9 час дне" — це невірне переосмислення слів "индикта 9".

2 У 1101 березневому році середа припадала не на 14, а на 24 квітня.

3 В Іп. і Хл. "затворися"; у Лавр. "заратися" — і це, гадаємо, правильно.

4 В Іп. і Хл. хибно "заступи"; у Лавр. "заста".

5 В Іп. хибно "съ братьею"; у Лавр. "брать ею" (двоїна).

1102

' Додано з Лавр.

2 У Лавр. "декабря".

3 В Іп. "в ыстобцh"; у Лавр. "въ избь".

4 Ідеться про північне сяйво.

5 5 лютого 1102 р. затемнення місяця не було; отже, тут іде мова або про якесь атмосферне явище, або, що, мабуть, вірніше, про місячне

затемнення 5 квітня 1102 р.; на Русі воно неї спостерігалося, але в Польщі було видне, і про нього, можна думати, розповіли посланці Святополка, які восени одвели туди його дочку Збиславу (див. нижче); напівстерте "апрhля" переписувач прочитав, мабуть, як "еевраля".

6 Мовиться про гало (див. прим. 2 до 1099 р.).

7 Татіщев у другій редакції своєї історії свідчить, що в Ярослава Ярополковича залишився син Юрій. Це явна помилка, і про це нема мови в першій редакції твору. Татіщев створив Юрія Ярославича, сина Ярослава Ярополковича, із Юрія Ярославича, сина Ярослава (Ярославця) Святополковича.

8 За Тверським збірником, хрестильне ім'я Андрія — Стратилат; дату народження подаємо за Никои.

1103

' В Іп. hв село"; у Хл. і Лавр. "в село его", — ідеться не про село як населений пункт, а про оселю, осідок, місце мешкання і господарювання селянина.

2 Оскільки далі сказано, що битва з половцями сталася 4 квітня, а до річки Сутіні руські війська ішли чотири дні, то вони виступили від Протолчів і Хортиці 31 березня; прибуття сюди було, — за багато разів підкресленою нами традицією, — точно розраховане на свято, на Великдень, який 1103 р. припадав на 29 березня.

3 Додано з Лавр.

4 Псалом CXVII, 24.

5 Псалом LXXIII, 13, 14.

1104

' Тобто дочку Володаря Ростиславича, за грецькими джерелами — Ірину, було видано за Ісаака, сина візантійського імператора Олексія І Комнина; повели її в день пророка Іллі.

3 Додано з Лавр.

4 Ідеться про гало (див. прим. 2 до 1099 р.).

1105

' Додано з Лавр.

2 У Хл. "вь 22", але це хибно, бо тоді була середа.

3 В Іп., Хл. і Лавр. "въ 13 день", але це невірно, бо тоді була середа, а неділя припѣдала на 3 і 10 грудня; приймаємо першу дату, якою можна палеографічне пояснити помилку переписувачів (хоча в Никанорівському літопису стоїть 10 грудня).

4 Комета.

1106

' У Лавр, не сказано, що половців догнали аж біля Дунаю.

2 Додано з Лавр.

3 Замість цього речення про повне затемнення сонця, що сталося 1 серпня 1106 р., у Лавр. таке: "В то же лито прибѣже Избыгнѣвъ к Святополку", — ідеться про втечу до Києва польського князя Збігнєва, сина Владислава І Германа, від рідного брата Болеслава Кривоустого,

між якими точилася боротьба за владу. Після мови про затемнення сонця в Іп. на арк. 97 прогалина у тринадцять рядків. Текст зберігся в Хл.

4 За дослідженнями, хрестильне ім'я Святоші було, очевидно, Панкратій. Жона його мала (за Любецьким синодиком) ім'я Анна і, згідно з висновками учених, була дочкою Святополка Ізяславича.

1107

1 У Хл. і Лавр. місячні і сонячні круги вирахувано хибно — 4 і 8. Круг (коло) місяця — дев'ятнадцятирічний період, після якого місяць-молодик і місяць уповні знову припадають на те саме число певного місяця; круг сонця — двадцятивосьмирічний період, після якого дні тижня (неділя, понеділок і т. д.) припадають на ті самі числа того ж місяця, що й 28 років тому. їх визначають, ділячи дату від "сотворіння світу" відповідно на 19 чи 28; остача (або числа 19 чи 28) і буде числом круга (кола) місяця чи сонця.

2 Ім'я Гіди (Гіти) відоме з датських джерел; вона була дочкою останнього англосаксського короля Гарольда II Годвінсона.

3 Далі в Іп. на арк. 97 друга прогалина, теж на тринадцять рядків. Текст зберігся в Хл.

4 Отже, за дві доби (13 і 14 серпня) вони промчали понад 225 км (від Хорола до Києва по прямій).

5 Олісава (Єлизавета) — це друге ім'я жони Ізяслава Ярославича, матері Святополка Ізяславича, яке їй дали на Русі; воно встановлене на основі графіті Софії київської; з польських джерел відоме її перше ім'я — Гертруда; вона була дочкою польського короля Мешка II Ламберта, сестрою князя польського Казимира I Відновителя.

6 В Іп. хибно "Акаепиду дщерь. Яневу внуку": у Лавр. "Аєпину дщерь, Гиргеневу внуку".

7 Додано з Акад., але там інше число місяця — "февраля 5".

1108

' День іакладин — не випадковий; це дата смерті Ольги (і підтвердження істинності цієї дати, відомої з "Пролога"); зауважимо, що в Новг. І закладини датуються наступним 6617 (1109) р., тоді це буде ще й 140 літ з дня смерті Ольги.

2 Синодик (пом'яник) — церковна книга, у яку вписують імена померлих — переважно духовних осіб чи княжого стану — і тих взагалі, ще дбали про дану церкву, — для поминання їх ііід час служби божої.

J В Іп. і Хл. по-чернечому "Єрина"; у Лавр. "Катерина", "иулия в II".

1109

' У Лавр. "иулия вь 10 день". За німецькими джерелами, першим мужем Євпраксії (після коронації — Адельгейди) був німецький (північносаксонський) маркграф Генріх Довгий Штаденський (фон Штаде); після його смерті вона стала другою жоною німецького імператора Священної Римської імперії Генріха IV, від якого зазнала багато горя і знущань. Після смерті Генріха IV Євпраксія повернулась до Києва і прийняла чернецтво (див. про це під 1106 р.). 2 Ідеться про Сіверський Донець.

1110

' Речення це вписане в Іп. помилково (у Хл. і Лавр. його нема); див. попереднє речення.

2 В Іп. хибно виправлено "оу Чина" на "ідучи назадъ, много селъ", у Хл. "полонъ оу тчючина".

3 Ідеться про вогні Ельма — тихі електричні розряди, що мають вигляд пучків світла, які виникають над різними шпилями, гострими вершинами скель тощо; спостерігається це явище під час грози, заметілі, пилових бур. Перша година ночі — перша година, коли починається ніч, себто після заходу сонця (див. також прим. 10 до 1074 р.).

4 Псалом CIII, 4.

5 Вихід XIII, 21.

6 Вихід XXIII, 23.

7 Вихід XXIII, 20. Цією біблійною цитатою, а далі припискою Сильвестра, ігукена Михайлівського Видобицького монастиря, що він написав "книгы си, Лhтописець", закінчується Лаврентіївський список "Повісті минулих літ", В Іпатському і Хлєбниковському списках продовжується суцільний текст.

8 Псалом XC, 11.

9 Це уривок із "Анкората" ("Якоря віри") — твору Єпіфанія Кіпрського.

10 Про острови див. прим. 18 у недатованій частині літопису.

" В Іп. "побидити", у Хл. "побити".

12 В Іп. "не бий", у Хл. "не оубіи".

13 Даниїл VIII, 20 — 22.

14 Вихід XXIII, 23 або XXXII, 34.

1111

1Імена цих трьох князів наводяться в Лавр.

2 Додано з Лавр.

3 Тобто у неділю, якою закінчується третій тиждень великого посту; у понеділок розпочинається четвертий (середохресний) тиждень посту; за церковним календарем, тиждень розпочинається не з понеділка, а з неділі (див. ще прим. 2 до 1170 р.).

4 Мова йде про Сіверський Донець; в Іп. хибно "поидоша", у Хл. "придоша".

5 В Іп. і Хл. хибно "полкы".

6 Тропар — короткий спів, що прославляє якогось святого або церковну 1 подію; кондак — спів, що коротко мовить про суть якого-небудь свята або славить святого; канон — великий спів, що складається з двох чи більше (звичайно дев'яти) пісень на честь богородиці, хреста господнього тощо.

7 Додано з Воскрі

8 Наступна розповідь запозичена з ^ "Хроніки" А.мартола, в яку історик у свою чергу вніс у власний текст цитати з Іоанна Златоустого, Єпіфанія Кіпрського та з біблійних книг; у літопису переклад з "Хроніки" такий темний, що доводилося звертатись до грецького оригіналу.

9 Додано з грецького оригіналу "Хроніки" Амартола.

10 Захарія I, 12.

'' Даниіл X, 6.

13 Ісус Навін V, 13, 14.

14 В Іп. і Хл. хибно "Суриськиихъ", "Соурискых"; у "Хроніці" Амартола "Асоуриискыхъ"; у Біблії сказано про 1S5 тисяч.

15 Четверта книга Царств XIX, 35.

16 Даниїл XIV, 31 — 36.

17 У Книзі Товіта (VI, 3 — 9; VIII, 2, 3; XI, 1 — 12) говориться, що коли Товія, син сліпого Товіта, якось пішов митися до ріки Тігр, то з води вирнула риба і хотіла його проковтнути. Рафаїл знелів юнакові схопити рибу і вирізати з неї серце, печінку і жовч, щоб зцілювати недуги, наслані дияволом. Поклавши в кадильницю серце й печінку, Товія вигнав біса 'з своєї нареченої, а потім помазав жовчю більма свого отця, і той прозрів.

18 Второзакония XXXII, 8.

19 В Іп. і Хл. хибно "ради".

20 Діяння апостолів XII, 13 — 15.

21 Єванг. від Матфія XVIII, 10.

22 В Іп. і Хл. хибно "Измуреньсть",

23 Апокаліпсис II, 8, 9.

24 Поел. Павла євреям I, 14,

23 Даниїл X, 1 — 21; у цьому тлумаченні Іпполита виклад матеріалу подано не в біблійній послідовності; частини тексту в Біблії нема.

26 Вихід XXXIII, 2, 3.

1112

' Невідома на ім'я дочка Мстислава Володимировича була третьою жоною Ярослава (Ярославця; за актовими печатями, його хрестильне ім'я' — Іван) Святополковича; першою (за угорськими джерелами) була невідома на ім'я дочка угорського короля Ласло I Святого; другою (за польськими документами) — невідома на ім'я дочка польського князя Владислава I Германа. Третю жону Ярослав вигнав у 1118 р., і про це, хоч невиразно, далі говориться в Іп. (див. прим. 1 до 1118 р.).

2 Шлюб цей не був щасливим. Коломан (Кальман), тридцятивосьмилітній удівець, один із найосвіченіших монархів свого часу, горбатий, косоокий, патлатий, кульгавий, заїка, що страждав від болю голови, звинуватив свою другу жону Єфимію в невірності і через кілька місяців після шлюбу відіслав її до батька Володимира Мономаха, і в Києві вона народила сина Бориса, Цей Борис пізніше вів затяту боротьбу за угорський престол, одружившись, як доводять, із родичкою візантійського імператора Іоанна II Комнина і його жони Піроски-Ірини, дочки угорського короля Ласло I Святого. Загинув Борис 1154 р. в одній із битв од стріли якогось із власних половців, котрих він очолював.

3 Ім'я — з Любецького синодика.

4 Мабуть, не 25, а 20, бо інакше Іоанн не міг би бути присутнім на перенесенні мощей Феодосія Печерського 14 серпня 1091 р.

5 В Іп. і Хл. "неділь масленоh в четвергъ", але в 1113 р. на 9 лютого припадав недільний день М'ясниць.

1113

' Затемнення сонця літописець датує не лише за юліанським календарем, але й за календарем місячним; в Іп. помилково додано "к" (20) після "в" (9).

2 Про це знамення-міраж говорилося під 1065 р.

3 У Татіщева Святополк Ізяславич має таку характеристику: ("Сей великий князь на зріст був високий, сухий, волосся рудувате і пряме, борода довга, зір гострий. Був читальником книг і вельми пам'ятливим, і те, що було за багато літ, міг розказати, як написане. Через недуги ж мало їв; і досить рідко, та й то через принуку інших, упивався. До війни охочим не був і хоча на кого скоро гнівався, але скоро [це] й забував. При цьому був вельми сріблолюбним і скупим, задля чого жидам багато вольностей супроти християн дав і через що багато християн торгу і ремесел було позбавлено. Наложницю свою взяв за жону, і так її любив, що без сліз на малий час розлучитися не міг, і, багато її слухаючись, від князів терпів ганьбу, а часто й шкоду зі співчуттям. І коли б Володимир його не охороняв, то Святославичі давно б позбавили його Києва").

4 За даними акафіста св. Варварі, третя (рахуючи нешлюбну) жона Святополка мала ім'я Варвара і була вона дочкою візантійського імператора Олексія І Комнина; в синодику Михайлівського Золотоверхого монастиря, де Варвару було поховано, вона названа Іриною; це, можна думати, її друге ім'я, котре вона дістала на Русі, вийшовши заміж. Вона ж привезла до Києва з Константинополя мощі св. Варвари, які також перебували в Михайлівському монастирі, — для християнізованої Русі це був факт високого престижу.

5 Тобто на жону брата, удову Святополка Ізяславича, цю саму Варвару.

6 За Татіщевим, Володимир Мономах посадив у Смоленську разом з Вячеславом ще іншого сина (Гліба), невідомого з інших джерел, якого в 1118 р. перевів до Переяславля.

7 Дочку Володаря Ростиславича; за генеалогічними дослідженнями, жоною Володаря була невідома на ім'я дочка якогось поморського князя.

8 Це речення повинно б стояти на початку 1114 р. після відомостей про смерть Святослава Володимировича у Переяславлі.

9 Після цього в Іп. незаповнені три з половиною стовпці (с. 205 — 206);далі текст переписано третьою рукою.

1114

' У Лавр. "марта вь 17".

2 Поселення Ладога існувало вже у VIII ст., і в X — XI ст. серед культурних шарів двохсотлітньої давності ладожани знаходили скляні намистини. Автор, що говорить про себе "я", — це третій літописець, невідомий на ім'я.

3 Ідеться про руський компілятивний "Хронограф за великим викладом", оснований на "Хроніках" Амартола та Іоанна Малали.

4 В Іп. хибно "право".

5 Текст узято з "Хроніки" Амартола через згаданий "Хронограф".

6 Наведений уривок — це кінець першої книги "Хроніки" Малали зі вставкою з четвертої книги, починаючи від слів "за що прозвали його" до "піч огненну"; античних богів Малала виводить у ролях земних правителів-царів; текст Малали доповнено руськими відомостями, при цьому в староруському оригіналі деякі назви перекручено (Гермес — Еремия, Гефест — Феост).

7 Тут в Іп. прогалина, для вставки числа.

8 Геліос (бог сонця), за грецькою міфологією, був сином титана Гіперіона і титаніди Тейї, а не бога вогню Гефеста (Сварога).

9 Наведений текст (від слів "А після цього...") — початок другої книги "Хроніки" Малали.

10 Псалом CXXXIV, 6, 7.

" Тобто попереду, де йшлося про землі за Угрою і Самоїддю.

1115

' В Іп. і Хл. хибно "с попомъ".

2 В Іп. "орници"; у Лавр. "орничh"; очевидно, слово походить від грецького орvа — кайма, облямівка. Перед цим у Лавр. ще стоїть "фофудью" (див. прим. 22 до 912 р.), але нема слова 2.V 1115 "phжючи": біль, біла вивірка — горностай (див. прим. 1 до 859 р.).

3 В Іп. "комару", у Хл. "в комору", — тут, очевидно, ідеться про напівкруглі закомари, заглибини-ніші в стінах.

4 У Лавр., очевидно, хибно, "въ 8 день", в Акад. "въ 18". Першою жоною Олега Святославича-"Гориславича" (за даними Любецького

синодика і актових печатей, його хрестильне ім'я — Михайло) була, за цими ж даними, візантійська патриціанка Теофанія (Феофано) Музалон (Музалониса; див. ще прим. 3 до 1079 р.); другою — дочка половецького хана Осулука, — у літопису під 1146 р. хани Тюнрак і Камос Осулуковичі названі вуями (дядьками по матері) Олегового сина Святослава.

1116

1 В Іп. і Хл. хибно "къ Смоленьску"; у Лавр. "к Мhньску"; тут подано також дату виступу Володимира з Києва — 28 січня 1116 р.

2 В Іп. і Хл. хибно "Жельди", "желди"; у Лавр. "Желни".

3 Додано з Лавр.; за Леона було видано дочку Володимира Всеволодовича Марію-Марицу.

4 За Татіщевим, Володимир хотів відомстити Олексієві I Комнину за смерть свого зятя Леона Діогена і зятів уділ задержати для свого внука Василька (див. ще прим. 3 до 1136 р.).

5 В обох випадках ідеться про Сіверськии Донець.

6 У Лавр. "Галинъ (хибно), Чешюевь и Сугровь".

7 У Татіщева Предслава (в Іп. і Хл. хибно "Предъславна") названа королевою, розуміється, угорською. Справді, тодішній угорський король Ласло I Святий овдовів, як свідчать угорські джерела, 1090 р., і його другою жоною (невідомою з інших джерел) могла бути Предслава; після смерті мужа (у 1095 р.) вона, природно, повернулася додому і постриглася в черниці. За польськими джерелами і за Татіщевим, у Святослава Ярославича була ще старша дочка Вишеслава (Вислава); близько 1065 — 1067 рр. її видали (чи заручили?) за князя, потім короля польського Болеслава Сміливого, який свого сина Мешка оженив 1088 р.

на Мешковій двоюрідній тітці Євдоксії (?), дочці Ізяслава Ярославича і Гертруди-Олісави.

1117

' Із Новгорода Мстислав вийшов 17 березня 1117 р.

2 В Іп. і Хл. хибно "Ольговичь"; можливо, треба читати "і Давид [Святославич, і] Ольговичі".

3 За Татіщевим, Ярослав Святополкович збирався вигнати свою третю жону, дочку Мстислава Володимировича, онуку Володимира Мономаха (див. прим. 1 до 1112 р.).

4 Ідеться про дунайських болгар.

5 У Лавр. "въ 16 день" і додано, що 1 січня 1118 р. на його місце поставили Сильвестра, ігумена Видобицького Михайлівського монастиря, переписувача "Повісті минулих літ", яка й закінчується в Іпатському списку цим 1117 р.

6 Тобто жителі Білої Вежі, або Саркела.

7 Це речення тут не на місці, далі воно правильно вписане під 1119 р.

8 На річці Альті 1015 р. було вбито Бориса.

9 Це речення, як підтверджує Лавр., повинне закінчувати першу фразу під 1118 р. (стояти після слів "бояри його відступили од нього").